

**ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНОЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ
ВІДДІЛ ІСТОРИЧНОЇ РЕГІОНАЛІСТИКИ**

УДК 930(477)

**РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ. Збірник наукових статей/
Головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор Я. Верменич. — Вип. 6. — К.: Інститут історії України НАН України, 2012. — 242 с.**

Профільним трендом збірника є дослідження теоретико-методологічних проблем регіональної історії, територіальної ідентичності, феномена пограниччя в соціокультурному контексті та можливостей мікро-регіональної історії у ретроспективному дослідженні територіального устрою України.

Рекомендовано до друку Вченою радою Інституту історії України НАН України (протокол № 8 від 27 вересня 2012 р.).

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації. Серія КВ № 14290, видане 09.07.2008 р.

Видання внесено Вищою Атестаційною Комісією України до переліку фахових видань України з історичних наук.

Опубліковані статті відбивають точку зору авторів, яка не завжди збігається з думкою редакційної колегії. Відповідальність за точність цитувань несе Автор.

Адреса редакції: 01001, м. Київ, вул. М. Грушевського, 4, к. 516, тел. 279-18-18.
Електронна версія: <http://www.history.org.ua>.
E-mail: yarover@ukr.net

РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Збірник наукових статей

Випуск 6

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

ВАЛЕРІЙ СМОЛІЙ,
доктор історичних наук,
академік НАН України —
головний редактор

ЯРОСЛАВА ВЕРМЕНИЧ,
доктор історичних наук —
відповідальний редактор

Геннадій Боряк — доктор історичних наук, чл.-кор. НАН України (Київ)

Ірина Колесник — доктор історичних наук, професор (Київ)

Станіслав Кульчицький — доктор історичних наук, професор (Київ)

Микола Литвин — доктор історичних наук, професор (Львів)

Сергій Маловічко — доктор історичних наук, професор (Москва)

Олександр Реєнт — доктор історичних наук, чл.-кор. НАН України (Київ)

Ростислав Сосса — доктор географічних наук (Київ)

Олександр Удод — доктор історичних наук, професор (Київ)

Валентина Шандра — доктор історичних наук, професор (Київ)

**Київ
2012**

ЗМІСТ

Розділ 1 Теоретико-методологічні проблеми регіональної історії

- 9 Маловичко Сергей, Румянцева Марина (Москва)**
История локуса в классической, неклассической и постнеклассической моделях исторической науки
- 23 Галенко Олександр (Київ)**
Про концептуальні та практичні підходи до створення нарративу історії України в рамках часо-просторової або територіальної парадигми
- 35 Нагорна Лариса (Київ)**
Територіальні ідентичності в системі трансдисциплінарних регіональних досліджень
- 53 Ротар Наталія (Чернівці)**
Формування комунікативного конструкту «регіон» у дискурсі політичної еліти України

Розділ 2 Феномен пограниччя в системі соціогуманітарного знання

- 67 Верменич Ярослава (Київ)**
Пограниччя як соціокультурний феномен: просторовий вимір
- 91 Дмитрук Володимир (Київ)**
Російсько-український кордон і прикордоння як об'єкт дослідження історичної регіоналістики
- 101 Водотика Тетяна (Київ)**
Теорія фронтиру та її пізнавальні можливості у контексті історичної регіоналістики
- 115 Чорновол Ігор (Львів)**
Блукаючі метрополії. Історіографія Канади у світлі тези про фронтир

Розділ 3 Ретроспективне дослідження територіального устрою

- Єфіменко Геннадій (Київ) 127**
Перша столиця радянської України
- Бабюх Юрій (Київ) 157**
Особливості проведення національної політики
в Молдавській АСРР
- Чеберяко Оксана (Київ) 171**
Формування районних бюджетів в УСРР 1920-х рр.
в контексті адміністративно-територіального реформування
- Подкур Роман (Київ) 183**
Параметри опису адміністративно-територіальної
одиниці УСРР–УРСР у документах органів державної
безпеки в 1920-х — на початку 1930-х рр.
- Архипова Світлана (Київ) 199**
Зміни в адміністративно-територіальному устрої Києва
у 20-30-х рр. XX ст.

Розділ 4 Мікрорегіональна історія та картографія

- Кирчанів Максим (Воронеж) 211**
Діапазон можливостей мікроісторії в Україні:
Інший у баченні «людей другого плану»
- Авраменко Анатолій (Краснодар) 223**
Азовське козацьке військо в історичній картографії
- Вирський Дмитро (Київ) 231**
З Гетьманщини до Новоросії:
справа із пікінерією на Кременчуччині 1764 р.
- Відомості про авторів 240**

Розділ 1
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ
РЕГІОНАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ

Маловичко Сергей, Румянцева Марина (Москва)

**История локуса в классической,
неклассической и постнеклассической моделях
исторической науки**

Галенко Олександр (Київ)

**Про концептуальні та практичні підходи
до створення нарративу історії України
в рамках часо-просторової
або територіальної парадигми**

Нагорна Лариса (Київ)

**Територіальні ідентичності в системі
трансдисциплінарних регіональних досліджень**

Ротар Наталія (Чернівці)

**Формування комунікативного конструкту «регіон»
у дискурсі політичної еліти України**

**Сергей Маловичко,
Марина Румянцева**

**ИСТОРИЯ ЛОКУСА В КЛАССИЧЕСКОЙ,
НЕКЛАССИЧЕСКОЙ
И ПОСТНЕКЛАССИЧЕСКОЙ МОДЕЛЯХ
ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ**

*Статья первая: (1) Постановка проблемы. (2) Местная история
в классической модели историописания*

Постановка проблемы.

Credo Научно-педагогической школы источниковедения

Местная (локальная) история неизменно привлекает внимание исследователей. Может показаться парадоксальным, но в условиях методологических трансформаций последней трети XX — начала XXI в. именно целеполагание и метод местного (локального) историописания, как кажется, вызвали наиболее ожесточенные споры, практически вылившиеся в форму противостояния новой локальной истории и краеведения. В обобщающей работе по истории локального историописания Я.В. Верменич пишет: «У тому вигляді, в якому воно [краєвєдєнє] засновувалося в кінці XIX — на початку XX століття, краєзнавство себе зживає. Необхідно (і це робиться в усьому світі) шукати нові форми виявлення й подачі інформації про місцеву специфіку і, що не менш важливо, дбати про оновлений теоретико-методологічний фундамент локального історичного знання»¹. Соглашаясь в целом с такой постановкой проблемы, авторы настоящей статьи ставят перед собой цель найти объяснение трансформаций местного (локального) историописания, точнее — предложить свой вариант такого объяснения, — и историографически его фундировать. Далее — на этой основе предложить свое видение актуальной познавательной ситуации в сфере локальной истории.

На наш взгляд, наиболее методологически корректно и эффективно рассмотреть историографический процесс в сфере местного (локального) историописания в соотнесении с классической — неклассической — постнеклассической моделями науки. Такой подход обусловлен теоретико-познавательным credo авторов, принадлежащих к Научно-педагогической школе источниковедения, восходящей

¹ Верменич Я.В. Локальна історія як науковий напрям: традиції й інновації. — К.: Інститут історії України НАН України, 2012. — С. 11.

в своих эпистемологических основаниях к русской версии неокантианства (А.И. Введенский, А.С. Лаппо-Данилевский), развивавшейся с конца 1930-х годов до 2011 г. на кафедре источниковедения и вспомогательных исторических дисциплин Историко-архивного института (с 1991 г. в составе Российского государственного гуманитарного университета) и после ее ликвидации консолидированной на основе сайта Источниковедение.ru². Признанный методолог этого направления О.М. Медушевская (1922–2007) конституировала понятие *эмпирическая реальность исторического мира* в качестве основания истории как строгой науки, вводящего ее (вопреки расхожему мнению, восходящему к идеям Баденской школы неокантианства) в сферу строго научного знания наряду с другими науками³.

Исследовательская гипотеза

В классической модели историописания, преобладавшей в исторической науке вплоть до конца XIX в., местная история была, по преимуществу, подчинена национально-государственному метанарративу. Историописание имело иерархическую структуру, в которой местная история находилась на нижнем уровне и зачастую отдавалась на откуп историкам-любителям.

Историческое краеведение как самостоятельная область исторического знания, предметом которого является история места (локуса), конституируется в неклассической науке, в условиях кризиса линейной модели национально-государственного историописания и начала разрушения иерархической структуры исторического знания. Это происходит в конце XIX — начале XX в. Краеведение уже не подчинено жестко национально-государственному нарративу, понимается (чаще имплицитно) как равноправная, рядоположенная «большой» истории область историописания и, — что важно подчеркнуть, — пытающаяся ориентироваться (по крайней мере, в отдельных своих проявлениях) на критерии профессионализма исторической науки, или, — как минимум, — декларирующая себя как часть научной историографии.

Переход к постнеклассической модели маркирован в исторической науке кризисом доверия к историческому метанарративу⁴.

² Источниковедение.ru [Электронный ресурс]. Электрон. дан. М., сор 2010-2012. URL: <http://ivid.ucoz.ru/> (дата обращения: 30.06.2012).

³ Медушевская О.М. Теория и методология когнитивной истории. — М.: РГГУ, 2008. См. также: Медушевская О.М. Эмпирическая реальность исторического мира // Вспомогательные исторические дисциплины — источниковедение — методология истории в системе гуманитарного знания: материалы XX междунар. науч. конф. Москва, 31 янв. — 2 февр. 2008 г. : в 2 ч. — М.: РГГУ, 2008. — С. 24-34.

⁴ См., например: Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна / пер. с французского Н.А. Шматко. — СПб., 1978. — С. 9-10.

Постнеклассическая модель науки предполагает, в первую очередь, признание конструирующей деятельности познающего субъекта. Важно подчеркнуть, что в исторической науке это приводит к разрыву социально ориентированной и научно ориентированной истории⁵, что в области местного историописания — истории локусов приводит к разрыву между краеведением как социально ориентированным историописанием, целенаправленным на формирование локальной социальной памяти, и собственно локальной историей (новой локальной историей) как предметным полем в структуре актуального научного исторического знания.

Еще раз подчеркнем, что изложенное выше — наша *исследовательская гипотеза* и в определенной мере — приглашение к дискуссии. Но прежде чем перейти к обоснованию гипотезы, попытаемся разобраться в сложившихся в российском историческом знании понятиях, определяющих местное (локальное) историописание.

Провинциальная историография — историческое краеведение — местная история: соотношение понятий

Практика изучения истории локуса (определенного места) появилась в европейской историографии в XVIII в. и присутствует донныне, по крайней мере, в национальных историографиях, уходящих своими корнями в классическую европейскую историографическую традицию. Обращение к местной истории в значительной мере было инициировано процессами строительства индивидуальной (авторской) и коллективной идентичностей; кроме того, данный процесс зависел не столько от профессиональной (исторической) подготовки того или иного историка-писателя, а в большей степени от его положения в социальном пространстве — на местном или государственном уровне. Таких писателей истории нередко называли «любителями», а саму практику местного историописания — «любительской». Но если понятие «любительской» истории для историографического пространства XVIII в. было нагружено положительными коннотациями, поскольку и национальные истории пока еще писались любителями, то со второй четверти XIX в., со времени появления понятия «научной» истории, любительское (по большей мере провинциальное или местное) историописание стало восприниматься как неквалифицированное занятие письмом истории, а само понятие потеряло былые положительные коннотации.

В конце XX в. А.А. Севастьяновой было предложено понятие «*провинциальная историография*» применительно к трудам российских

⁵ Механизм этого разрыва мы здесь оставляем без комментариев, однако размышления на эту тему см.: Маловичко С.И. Социально ориентированная история в актуальном интеллектуальном пространстве: приглашение к дискуссии / С.И. Маловичко, М.Ф. Румянцева // Историческое познание и историографическая ситуация на рубеже XX — XXI вв. — М.: ИВИ РАН, 2012. — [в печати].

историописателей-любителей второй половины XVIII в. «Провинциальной историографией предлагается обозначить интересный и важный комплекс исторических сочинений, написанных за сравнительно небольшой промежуток времени (вторая половина XVIII в.) в разных провинциальных центрах России и имевших общественные особенности», — отмечала историк⁶. Этот вывод был дополнен В.А. Бердинских, посчитавшим, что таким понятием можно обозначать и подобный историческим трудам XVIII века комплекс исторических сочинений XIX в. Историк указал, что он «вслед за А.А. Севастьяновой, обозначает предмет исследования — историописание в русской провинции и как его результат комплекс исторических трудов, созданных в регионах России во второй половине XIX в.». Правда, подчеркнув, что «провинциальная историография была неотъемлемой частью развития исторической науки России XIX в.», он отметил, что ей были присущи не только «свои особые идейно-теоретические установки», но и «своя источниковая база»⁷ (sic!). Станным это выглядит оттого, что у определенной «части» исторической науки, оказывается, может быть какая-то особая от остальной (научной) историографии источниковая база. Мы считаем, что у исследователей местной истории была не своя источниковая база, а своя практика работы с историческими источниками.

А.М. Пашков, в отличие от А.А. Севастьяновой и В.А. Бердинских, полагает, что любительское, губернское и региональное историописание второй половины XVIII — начала XX в. лучше называть *историческим краеведением*. Базовой характеристикой исторического краеведения является то, что оно практиковалось, по преимуществу, местными жителями или же исследователями, связанными, в силу тех или иных житейских обстоятельств, с данным локусом. По мнению А.М. Пашкова, такое «определение отражает две важнейшие характеристики исторического краеведения в дореволюционный период — любительский (непрофессиональный) характер проводимых исследований (особенно на раннем этапе, до середины XIX в.) и проведение исследований преимущественно местными жителями либо пришлыми исследователями, находившимися в рамках местной традиции (местный фольклор, этнография, топонимика, устная история, изучение местных материальных остатков старины и т. д.), активно влиявшей как на самих краеведов, так и на их исследования»⁸.

⁶ Севастьянова А.А. Русская провинциальная историография второй половины XVIII в. — Ярославль, 1990. — С. 5.

⁷ Бердинских В.А. Уездные историки: Русская провинциальная историография. — М., 2003. — С. 22, 282.

⁸ Пашков А.М. Историческое краеведение в Карелии конца XVIII — начала XX века как социокультурное и историографическое явление : автореф. дис. д-ра ист. наук. — М.: РГГУ, 2012. — С. 3-4.

Мы будем использовать понятие «местная история»⁹, что, на наш взгляд, точнее выражает суть обращения жителя определенного места к прошлому своего локуса для конструирования местной исторической памяти. По замечанию Дж.А. Амато, местная история удовлетворяет врожденное человеческое желание на получение знания о месте, в котором он живет, причем знание, формирующее не критическое, а лояльное отношение к образу этого места¹⁰. Мысль современного американского историка можно подтвердить словами российского местного историка конца XIX в., указавшего: «Мы хотели главным образом дать местному населению сбор таких фактов, из которых более или менее была бы ясна для него историческая роль родного города и его судьбы, а потому полная оригинальность и самостоятельность, а тем более строгая научность не были преимущественной целью нашего труда»¹¹.

Иногда в научной¹² и образовательной¹³ средах местная история (историческое краеведение) и региональная история воспринимаются почти как синонимичные практики историописания, что, на наш взгляд, неправильно, так как региональная история как предметное поле научного исторического знания оформляется намного позже местной истории, но об этом пойдет речь во второй статье.

Местная история и национально-государственный метанарратив в иерархической модели историописания

Сразу стоит определить нашу позицию и по поводу мнения, которое, по сути, является традиционным восприятием исследовательских практик изучения истории (местная история — национальная история) и представляет иерархическую структуру, которая в классической европейской историографии характеризовала важность той или иной исследовательской практики изучения прошлого (где наиболее значимой была национально-государственная история). Под влиянием такой

⁹ Б. де Л'Эстуаль отдает предпочтение понятию «местная эрудиция», т.к. местные авторы при изучении прошлого своих мест старались не только использовать приемы оформления письма истории, присущего профессиональной историографии, но и стремились подробно описывать еще и архитектуру, изобразительное искусство, географию, литературу, фольклор и т.д. (см.: *L'Estoire B. de. Le goût du passé: Érudition Locale et Appropriation du Territoire // Terrain : Revue d'Éthnologie de l'Europe.* — 2001. — No. 37. — P. 125).

¹⁰ *Amato J.A. Rethinking Home: A Case for Writing Local History.* — Berkeley & Los Angeles : Univer. of California Pr., 2002. — P. 4.

¹¹ [Виноградов И.П.] Исторический очерк города Вязьмы с древнейших времен до XVII в. (включительно). С прилож. плана города 1779 г., родословной князей Вяземских, описания древней крепости и мног. друг. : составил И.П. Виноградов, преподаватель Александровской Вяземской гимназии. — М., 1890. — С. III.

¹² См.: *Jackson An. Local and Regional History as Heritage: The Heritage Process and Conceptualising the Purpose and Practice of Local Historians // International Journal of Heritage Studies.* — 2008. — Vol. 14. — No. 4. — P. 362-379.

¹³ Например, в ФГБОУ ВПО «Российский государственный гуманитарный университет» соответствующая кафедра называется кафедра «региональной истории и краеведения».

иерархии были не только профессиональные историки XIX, но и первой трети XX века (И.М. Гревс, С.И. Архангельский и др.), а также ученые и местные историки конца XX в. (Д.С. Лихачев, О. Алсвик и др.)¹⁴. Данная традиция была связана с уверенностью в том, что территориально большой объект исследования (всемирная, государственная истории или их отдельные периоды) предназначался для профессионального (по крайней мере, подготовленного) историка, а незначительный локус вполне мог изучать и местный историк, в том числе и историк-любитель. Обратной стороной этого представления об объектах исследования являлось противопоставление субъектов исторического изучения: «профессиональный» — «непрофессиональный» (любитель), — ставившее «непрофессионала» в маргинальное по отношению к науке положение.

Такая мысль появилась еще в период начала профессионализации исторического знания. Так, местный исследователь Д.И. Карманов писал: «Довольно с меня и того, что я касающиеся до Твери известия из российских летописцев собрав в одно место, связал и в порядок привел, употребляя на то свободное от моей должности время, а совершенную историю написать остается совершенным историографам»¹⁵. В дальнейшем вполне откровенно ее высказывали профессиональные историки, помогавшие в становлении советского краеведения в период т.н. «золотого десятилетия» этого движения. Например, С.И. Архангельский указывал, что краеведческое изучение «может получить определенное социологическое значение впоследствии»¹⁶. Ученые не допускали мысли, что практика написания местной истории может быть *самодостаточной*, «другой» по отношению к занятиям профессиональных историков, поэтому они предполагали, что профессиональной историографии следует заниматься известными и крупными объектами изучения, а краеведы могут исследовать прошлое незначительных мест. Указание на это находим и у И.М. Гревса, который писал: «Если восстановление истории великих городов требует работы специалистов высокой компетенции, то многочисленные малые города в различных областях лежат прямо на ответственности местных краеведов-историков»¹⁷.

¹⁴ См.: Гревс И.[М.] История в краеведении // Отечество: Краеведческий альманах. — М., 1991. — Вып.2. — С. 6, 9, 14. — Первая публикация 1926 год; Архангельский С.[И]. Локальный метод в исторической науке // Краеведение. — 1927. — Т. 4. — № 4. — С. 193-194; Лихачев Д.С. Краеведение как наука и как деятельность // Историческое краеведение в СССР: Вопросы теории и практики : сб. науч. статей. — К.: АН Украины, 1991. — С. 3-4; Alsvik O. The Norwegian Institute of Local History and Local History in Norway. — Oslo : NLI, 1993. — P. 1-2.

¹⁵ Исторические известия тверского княжества, почерпнутые из общих российских летописцев, с приобщением новейших оного приключений / составил Д.И. Карманов // Карманов Д.И. Собрание сочинений, относящихся к истории Тверского края. — Тверь, 1893. — С. 20. — Написано Д.И. Кармановым в 1775 г.5

¹⁶ Архангельский С.[И.] Локальный метод... — С. 194.

¹⁷ Гревс И.[М.] История в краеведении... — С. 14.

Ввиду вышесказанного, не стоит удивляться, что и сейчас некоторые профессиональные историки продолжают придерживаться несколько обновленной, но, по сути (учитывая ее генеалогию), иерархической схемы практик изучения истории, как, например, это делает Дж.К. Уолтон, выделяющий местный (подрегиональный) — региональный — национальный — международный уровни¹⁸.

Местная история в структуре современного исторического знания — социально ориентированное историописание

На наш взгляд, выделение местной истории из таких исследовательских практик, как региональная или национальная истории не может основываться на традиционном взгляде на пространственную значимость: место (локус) — регион (совокупность локусов) — государство (совокупность регионов) и т.д. Трансформация в XX веке исторического знания от линейного (стадиального), представленного государственной историей, к принципиально нелинейным предметным полям заставляет, в первую очередь, говорить не о иерархической значимости, а о рядоположенности таких предметных полей как история семьи, локальная история, городская история, региональная история и пр. Следует прислушаться к мнению Л.П. Репиной о том, что местная и региональная истории «сегодня рассматриваются в двух несоизмеримых культурных контекстах, имеющих разную идейную ориентацию: с одной стороны, как способ мобилизации исторической памяти, а с другой — как эффективный инструмент исторического познания, в котором находят применение теории, методы и концепции смежных дисциплин» К первой практике историописания Л.П. Репина отнесла историко-культурное краеведение, ко второй — региональную и новую локальную историю¹⁹, тем самым сместив акценты с разных уровней в иерархии практик исторического исследования, на «разные идейные ориентации» (фактически — разное целеполагание) в изучении локусов и регионов.

Во-вторых, важное, на наш взгляд, принципиальное обстоятельство, дополняющее вывод Л.П. Репиной, состоит в том, что такие практики следует относить к *разным типам исторического знания*, где местная история (являющаяся самодостаточной, но использующей аппарат научной истории) принадлежит к практике *социально ориентированного историописания*, а региональная и новая локальная истории к практике *научно ориентированной истории*.

¹⁸ Walton J.K. *Imagining Regions in Comparative Perspective: the Strange Birth of North-West England // An Agenda for Regional History* / eds by B. Lancaster, D. Newton, N. Vall. — Newcastle : Northumbria Univer. Pr., 2007. — P. 289-302.

¹⁹ Репина Л.П. *Историческая наука на рубеже XX–XXI вв.: социальные теории и историографическая практика*. — М. : Круг, 2011. — С. 183-192.

Местная история определяется своим локальным характером и ее отличительной чертой является тесная связь с потребностями в поиске локальной идентичности. Практика местного историописания представляет собой индивидуальную деятельность (не случайно наблюдается разобщенность местных историописателей), но, в то же самое время, она сугубо социальная, так как сам ее смысл заключается в формировании исторической памяти локального сообщества и строительстве нужной (с точки зрения автора или конкретного социума) идентичности. Местные историописатели иногда об этом прямо рефлексировали в своих сочинениях, как например, архангелогородец В.В. Крестинин, написавший в конце XVIII в.: «Малое число приключений, которые письменных доводов не имеют [т.е. о них нет сообщений в письменных источниках — С.М., М.Р.], но исторической памяти достойны [выделено нами — С.М., М.Р.]... занимают место в нашей городской истории». Местная история пишется для локального сообщества, о чем и сообщает автор, «дабы сограждане мои [архангелогородцы] не могли оскудевать в ... части человеческого познания»²⁰.

Такая практика отличается от исследовательской работы профессионального историка уже тем, что последний опирается в своей работе на метод, посредством которого он в равной степени может изучать прошлое любого локуса, напротив, местный историописатель интересуется только конкретным предметом и конкретной территорией, к которой питает определенное чувство. Как писал тамбовский историописатель И.И. Дубасов, он приступил к своей работе «по совету некоторых образованных любителей местной старины..., но более всего — по своей любви к родному краю, прошлые судьбы которого так мало еще известны»²¹. Надо согласиться с Б. де Л'Эстуалем, что, кроме мотива поиска идентичности, другим побудительным мотивом для занятия местной историей является процедура признания ее автора в качестве специалиста в прошлом своего локуса и почетного жителя города или провинции²².

Становление и развитие историографических практик местной истории в России. Классическая модель исторической науки

В Российской империи обратились к изучению отдельных мест государства во второй половине XVIII в. Практика местной истории определялась ее конкретным характером связи с географией места, с его пейзажами, местной топонимикой, памятниками истории и людьми, жившими в этом месте. О последних ярославский историописатель

²⁰ [Крестинин В.В.] Краткая история о городе Архангельском, сочинена архангелогородским гражданином Василием Крестининым. — СПб., 1792. — С. IV-V.

²¹ Дубасов И.И. Очерки из истории Тамбовского края : [в 6 вып.]. — Тамбов, 1890. — Вып. 1. — С. 3.

²² L'Estoile B. de. Le goût du passé... — P. 126.

К.Д. Головщиков замечал: «... предлагаю вниманию лиц, которым дорого все родное, которые интересуются этим, ряд очерков о более или менее выдающихся деятелях, родившихся и живших в пределах Ярославской губернии...»²³ Преподаватель вяземской гимназии И.П. Виноградов, адресуя свою книгу местному сообществу, вполне откровенно подчеркивал, что этот труд нужен именно им — вяземцам. «Издавая исторический очерк г. Вязьмы, мы прежде всего имели в виду местное население, потому и включили в него все имеющее местный интерес», — писал он²⁴.

Одними из самых актуальных историко-географических вопросов, которые решали историописатели, являлось определение местоположения описываемого локуса, время его появления и топонимическая характеристика. Местное историческое повествование, помимо стремления авторов «встроить» прошлое своего локуса в национальный контекст, было подчинено желанию восстановить образы локальной коллективной памяти, и главное, выбрать те образы, которые подходят нуждам настоящего — доказать, что это место достойно проявляемого к нему интереса, а для этого выделить его среди других локальных объектов, наделив некими своими чертами. Удобной для достижения этой цели характеристикой могла быть древность места, поэтому историописатели старались выбрать из исторических источников или исторической литературы упоминания о возможно более древнем историческом существовании того или иного локуса.

Так, автор «Исторического и топографического описания городов Московской губернии» попытался подкрепить вывод о построении Москвы князем Олегом неназванными авторитетными «летописателями», заметив: «... По мнению многих летописателей, построение онаго [города Москвы — С.М., М.Р.] надлежит относить к Олегу, опекуну Игоря, который в 882 году, проезжая из Новагорода в Киев теми местами, где стоит ныне Москва, построил близ Москвы реки на речке Неглинной городок, который достался после во владение Суздальскому вельможе Кучке»²⁵. Располагая сведениями из летописей о том, что Москву основал князь Юрий Долгорукий, неизвестный автор вышел из ситуации, при которой сообщение летописца не соответствовало его желанию, таким образом: он написал, что князь Юрий «возобновил сей город, или, лучше сказать, построил вновь на том же месте, где был прежде»²⁶.

Чтобы лучше представить отношение московского историописателя к объекту своего изучения, приведем пример исследования

²³ Головщиков К.Д. Деятели Ярославского края. Ярославль : Издание Ярославской ученой архивной комиссии, 1898. — Вып. 1. — С. II.

²⁴ [Виноградов И.П.] Исторический очерк города Вязьмы... — С. III.

²⁵ Историческое и топографическое описание городов Московской губернии с их уездами с прибавлением исторического сведения о находящихся в Москве соборах, монастырях и знаменитейших церквах. — М., 1787. — С. 1-2.

²⁶ Там же. — С. 2.

тверского автора Д.И. Карманова, который г. Москву (не являвшуюся предметом его описания), как и многие другие, отнес к градостроительной деятельности Юрия Долгорукого. Основание своего города Твери он определил 1182 годом (вероятно, взяв это упоминание в «Истории Российской» В.Н. Татищева²⁷), но, перечисляя старейшие города Северо-Востока Руси, не преминул поставить Тверь сразу за Москвой и раньше Ярославля, Дмитрова и др.²⁸

Интересная ситуация с историко-географическими объектами сложилась вокруг поисков местоположения и времени основания г. Владимира на Клязьме. Местные владимирские историописатели старались приписать основание своего города известному князю Владимиру Святославичу. Например, И.Ф. Дмитриевский решил не признавать, что летописное сообщение о раздаче этим князем городов своим сыновьям (где значится г. Владимир) относится к другому городу, к Владимиру Волынскому. Князь Владимир Святославич, «который когда для распространения и утверждения закона Христианского в своей земле ходил к Ростову, пришед близ Суздаля, усмотрел над рекою Клязьмою красное на горах место, и заложил тут город. Назвав оной во имя свое Владимиром», — уточнил Дмитриевский²⁹.

Вообще, князь Владимир Святославович оказался очень востребован местными историописателями в качестве градооснователя. И.К. Васьков, желал его (или даже его убитого древлянами деда) видеть строителем Костромы³⁰. С.И. Ларионов и архимандрит Амвросий (А.П. Гиновский), изучая прошлое курской земли, сделали вывод, что г. Курск также был основан при князе Владимире Святославиче. Ларионов начинал свой вывод с вопроса, на который еще (как он представил читателю) никто не дал положительного ответа: «Когда он [Курск — С.М., М.Р.] возымел свое начало и кем был сперва обитаем? Нигде точного о том показания не отыскалось». И исследователь отвечал: «Но мне примечается, что он должен был строиться при великом Князе Владимире около 990 году. Сей великий Князь по разделении уделов сыновьям своим 988 году, размышляя города вновь строить близ Киева, то полагаю Я, что и Курск тогда же получил свое начало, так как нахо-

²⁷ У В.Н. Татищева читаем, что в 1182 г. Всеволод III (Большое Гнездо) «На Волге же при устьи реки оставя войско, велел построить Твердь» (см.: [Татищев В.Н.] История Российская с древнейших времен неусыпными трудами через тридцать лет собранная и описанная покойным тайным советником и астраханским губернатором Василием Никитичем Татищевым : кн. 1-4. — М., 1768-1784. — 1774. Кн. 3. — С. 248).

²⁸ Исторические известия тверского княжества... / составил Д.И. Карманов... — С. 24.

²⁹ Дмитриевский И.[Ф.] О начале Владимира что на Клязьме, о перенесении в оной из Киева Российской столицы и о бывших в оной Великих Князях. — СПб., 1802. — С. 9-13.

³⁰ [Васьков И.К.] Собрание исторических известий, относящихся до Костромы, сочиненное полковником Иваном Васьковым. — М., 1792. — С. 3-5.

дящийся по местоположению своему в той же стороне»³¹. Амвросий указывал, что во время Владимира Курск «был в цветущем состоянии»³².

Уже с XVIII в. заметна тесная связь национально-государственной и местной историй, по крайней мере, российские, британские, французские, а особенно (до объединения под эгидой Пруссии) немецкие историописатели обращались к темам, связанным с древними этапами развития того или иного княжества-земли, графства, герцогства, округа вместе с их важнейшими городскими центрами и, прослеживая иногда более чем тысячелетнюю историю, отмечали последующие политико-административные мероприятия центральной власти по отношению к объекту их рассмотрения. На историю того или иного локуса местными историописателями накладывалась существующая конструкция национальной истории. Ориентация на государственный исторический нарратив приводила к тому, что структура трудов по местной истории, представленная, в большей степени, этапами национальной, а не местной истории, часто напоминала этот самый государственный исторический нарратив.

Нередко совершенно некритическое отношение к конструированию национального прошлого заимствовалось местными писателями у авторитетных авторов. Например, известный собиратель древностей граф А.И. Мусин-Пушкин без опоры на какие-либо исторические источники или даже легенды в конце XVIII в. писал о Киеве и Смоленске: «О начале построения сего города [Киева — С.М., М.Р.] достоверных повествований не обретаются, но многие обстоятельства заставляют полагать, что основание его последовало гораздо раньше Христианского летосчисления», а Смоленск — «город древностию не уступающий Киеву»³³. Через несколько лет, в самом начале XIX в. в книге Н.А. Мурзакевича отмечалось: «... Смоленск и другие древнейшие Российские города, еще до Рождества Христова построены славянами»³⁴. Местный историописатель не указал, какой источник предоставил ему такие сведения. Еще через полвека в «Памятной книжке Смоленской губернии» П.Д. Шестаков, определяя время возникновения Смоленска, написал: «Один Апостол благословил Крестом Киевлян и Смольян, в водах одной

³¹ [Ларионов С.И.] Описание Курского наместничества из древних и новых разных о нем известий, вкратце собранное Сергеем Ларионовым, того наместничества Верхней расправы прокурором. — М., 1786. — С. 3-4.

³² [Амвросий, архимандрит] История о городе Курске, о явлении чудотворной Знаменской пресвятыя богородицы иконы, нарицаемая Курская, о курском Знаменском монастыре и его настоятелях. — Курск, 1792. — С. 3.

³³ Мусин-Пушкин А.И. Историческое исследование о местоположении древнего российского Тмутараканского княжения. — СПб., 1794. — С. XX.

³⁴ Мурзакевич Д.Н. История губернского города Смоленска от древнейших времен до 1804 года. — Смоленск, 1804. — С. 10. — Инициалы Д.Н. на титуле означают — дьякон Никифор.

реки приняли они святое крещение»³⁵. В сообщениях исторических источников подтверждения указанного времени подобной градостроительной деятельности восточных славян, конечно, никто не найдет. А.И. Мусин-Пушкин, а следом за ним Н.А. Мурзакевич и П.Д. Шестаков вполне обошлись без них. Историографическая фаза критики источников и исторической литературы была заменена ими простой, но нужной для конструирования такой идентичности нарративизацией.

Мы не ошибемся, если скажем, что работы по местной истории тяготеют к классической модели национально-государственной истории, однако профессионализация историографии делала эту практику исторического описания все более и более маргинальной по отношению к развивавшемуся научному историческому знанию. Местные историки мало интересовались происходящими в науке изменениями, не замечали разницы в теоретических подходах историков по тому или иному вопросу.

Одной из черт, присущих классической европейской историографии, стало объяснение, при помощи которого в структуре линейного рассказа о прошлом историки разъясняли причины происшедших исторических событий, используя тот или иной теоретический подход. Местные историки старались подражать и этому приему классической науки. Например, В.С. Борзаковский, создавая объяснение процесса появления древнерусских городов, сослался на мнения В.В. Григорьева, И.Д. Беляева и К.Н. Бестужева-Рюмина о причине градообразования³⁶, но совершенно не учел, что приведенные им известные ученые были сторонниками разных взглядов на этот вопрос. Первый историк-ориенталист являлся сторонником торгового происхождения городов (городские укрепления строились затем)³⁷, второй — вел их происхождение от нужд обороны³⁸, а третий — от поселений общин-жуп и княжеской политики³⁹. То есть, Борзаковский не предусмотрел, что в российской историографии второй половины XIX в. (знание которой оказалось поверхностным) не существовало единого теоретического объяснения причины градообразовательного процесса.

Сама объяснительная стратегия местными историками чаще всего выстраивалась на «фактах» и осталась присущей многим сов-

³⁵ Шестаков П.[Д.] География Смоленской губернии // Памятная книжка Смоленской губернии на 1857 г. — Смоленск, 1857. — Ч. 2. — С. 82.

³⁶ Борзаковский В.С. История Тверского княжества. — СПб., 1876. — С. 5-10.

³⁷ См.: Григорьев В.В. О куваческих монетах, найденных в России и Прибалтийских странах, как источнике для древнейшей отечественной истории // Григорьев В.В. Россия и Азия. — СПб., 1876. — С. 158-166.

³⁸ См.: Беляев И.Д. Города на Руси до монголов. — Б.м., Б.г. — С. 4; Он же. Рассказы из Русской истории. — М., 1865. — Кн. 1. — С. 6-7.

³⁹ Бестужев-Рюмин К.Н. Русская история. — Т. 1. — СПб., 1872. — С. 46-47; Он же. О колонизации великорусского племени // Журнал Министерства Народного Просвещения. — 1867. — Июнь. — С. 777-778.

ременным краеведческим работам, авторы которых (в том числе и с научными степенями) могут, например, заметить: «Основой повествования послужили *научно-исторические факты и действительные события* [выделено нами — С.М., М.Р.]»⁴⁰ — или что ими «первые вводятся в научный оборот *значительное количество дат* [выделено нами — С.М., М.Р.]»⁴¹.

Местные историки полагали, что ценность могут представлять лишь те работы, которые дают больше интересного и/или фактического материала для описания прошлого их локуса. Так, ярославский историописатель конца XIX в. К.Д. Головщиков, отвечая своему столичному критику, писал, что тот «укоряет меня за то, что я пользовался разной по его словам, “дребеденью” [календари, журналы, газеты, энциклопедический словарь и т.д. — С.М., М.Р.]»; критик говорит, что я «остался при старомодных взглядах на Карамзина, показав этим, что историческая литература за последние 30–40 лет мне совершенно неизвестна»⁴². Парируя критику, историописатель продемонстрировал свое полное непонимание сути исторического источника и историографии, подчеркнув: «При составлении своей книги я пользовался многими источниками, вышедшими позднее истории Карамзина»⁴³.

Другой местный историк, публично отвечая столичному критику, заметившему ему, что он использовал случайные, неполные и отрывочные данные, написал: «... Было бы по меньшей мере странно требовать от исследователя, чтобы на известную тему он прочитал весь огромный архивный материал; да этого и не надо для характеристики эпохи»⁴⁴. Следует заметить, что многие местные исследователи, как и их предшественники, до сих пор не видят разницы между историческими источниками и исторической литературой, помещая в разделе «Источники» названия работ историков и своих предшественников — краеведов⁴⁵.

Обратим внимание на одну из дискурсивных тактик провинциальных историописателей. Исследователи нередко приводили сообщения летописей или мнения историков, противоречившие сделанным ими первоначальным выводам. Например, Ф.Л. Никифоров и В.А. Неверович указали, что город Рославль «основан Великим

⁴⁰ *Потанов А.Н.* Город-страж на засечной черте: Историко-краеведческое повествование о шацкой земле и ее людях. — Рязань, 2002. — С. 9.

⁴¹ *Пыльнев Ю.В., Ширяев О.Ю.* Культура Воронежской области: Хроника событий 1917 — 1991. — Воронеж, 2002. — С. 6-7.

⁴² *Головщиков К.Д.* Город Романов-Борисоглебск (Ярославской губернии) и его историческое прошлое. — Ярославль, 1889. — С. II-III.

⁴³ Там же. — С. III-IV.

⁴⁴ *Дубасов И.И.* Очерки из истории Тамбовского края. — М., 1884. — Вып. 3. — С. 3. Вып. 6. — С. 8.

⁴⁵ См., например: *Докучаев А.Т.* Козловка: История старинного русского села. — Бутурлиновка, 2003. — С. 150.

Князем Владимиром; и достоверность этого предположения» подкреплена «историографом Карамзиным», хотя Карамзин его и не подкреплял. В другом же месте они заметили: «Когда и кем основан Рославль — неизвестно»⁴⁶. В небольшой книге «Город Владимир на Клязьме» неназванный автор писал: «Позднейшие историки, не доверяя сказаниям об основании города Св. Владимиром, приписывали его Владимиру Мономаху» или Андрею Боголюбскому, но «не Андрей Боголюбский, а первоначально сам Владимир Великий [Святославич] поставил город Владимир, а потом уже Андрей»⁴⁷.

Ориентация на национально-государственную историю заставляла местных исследователей смотреть на историко-географическое положение своего локуса, как на территорию, изначально входившую в круг еще не сложившегося территориально-административного организма. Так, И.И. Дубасов, описывая древнее состояние будущей Тамбовской губернии, писал: «Судя по летописям, в нашем крае бывал и воинственный Святослав с целью объединения Тамбовской земли с общерусскою землею [sic! — С.М., М.Р.]. Князь Святослав не любил шутить со своими слушниками. Крови своей и чужой он не жалел. Несомненно, были битвы у нас жестокие, кровавые. Наши Елатомские, Темниковские и Спасские лесные поляны и речные долины были ареной этих давно минувших и забытых битв...»⁴⁸ Таким образом, автор ввел в круг исторического пространства Древней Руси X века не просто будущую Тамбовскую губернию, но и ее конкретные географические объекты, правда, неизвестные истории Древней Руси времени князя Святослава и даже периода ранней истории Московского государства.

Таким образом, анализ историографических практик местного историописания позволил нам если не доказать, то, как *minimum*, обосновать мысль о том, что в классической модели исторической науки местная история, во-первых, включена в структуру исторического знания, во-вторых, в качестве таковой подчинена национально-государственному нарративу и, в-третьих, в силу своего позиционирования на нижнем уровне иерархии исторического познания допускает непрофессиональное / любительское отношение к местному историописанию.

Рассмотрение местной истории в неклассической и постнеклассической моделях науки будет продолжено в следующей статье.

⁴⁶ Никифоров Ф.[Л.], Неверович В.[А.] Историко-статистическое описание города Рославля и уезда его // Памятная книжка Смоленской губернии на 1859 г. — Смоленск, 1859. — С. 107.

⁴⁷ Город Владимир на Клязьме. — Владимир, 1861. — С. 3-4.

⁴⁸ Дубасов И.И. Очерки из истории Тамбовского края. — Тамбов, 1897. — Вып. 6. — С. 8.

Олександр Галенко

**ПРО КОНЦЕПТУАЛЬНІ ТА ПРАКТИЧНІ
ПІДХОДИ ДО СТВОРЕННЯ НАРАТИВУ
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ В РАМКАХ
ЧАСО-ПРОСТОРОВОЇ
АБО ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ПАРАДИГМИ**

Узагальнюючі дослідження покликані підсумовувати наукові знання і створювати умови для подальшого їх стрибка. В історіографії такі наративи стали важливим жанром праць. Щодо найважливіших для світової історії тем, дослідження яких перетворилося на спеціальні галузі історичної науки, такі наративи звичайно творять міжнародні авторські колективи. Видавництво Кембриджського університету є провідним світовим видавцем такого роду колективних праць. Їхня тематика включає християнство, іслам, політичну думку, Біблію, арабську літературу, медицину, але провідними темами є історія держав та ареалів, об'єктами спеціальних досліджень стали, зокрема, Британська імперія, Африка, Індія, Південно-Східна Азія, Скандинавія, Китай, Японія, Іран. Є серед них наративи найвпливовіших сусідів України – Польщі, Росії та Туреччини. Ці праці, що за поодинокими винятками представлені багатотомниками, були і залишаються авторитетними узагальнюючо-довідковими виданнями і водночас пропонували на час своєї появи нові синтези знань, які впливали на подальший розвиток досліджень. Тому доцільність створення узагальнюючих наративів для історії України задається самим фактом існування даної галузі історичної науки. Утім, брак томів про Україну серед “Кембриджських історій”, при тому що інші сусіди України в них уже представлені, натякає на досі не розв’язану проблему, пов’язану з таким наративом.

В даній роботі ставиться завдання довести, що створення фундаментального авторитетного наративу історії України не може ґрунтуватись на існуючих наративах, тому що усі вони створені на підставі не відповідаючого сучасним реаліям визначення об'єкта і відповідних теоретико-методологічних засад. Нове формулювання об'єкта історії України продиктоване утворенням незалежної української держави і потребує розробки схеми української історії в рамках часо-просторової або територіальної парадигми. Далі пропонується така схема, що представляє історію України як результат взаємодії трьох цивілізацій. На цій підставі робиться оцінка потенційних лакун в такому наративі і робляться практичні пропозиції, розраховані на можливу реалізацію протягом найближчих років.

I. Нове визначення об'єкта історії України

В українській історіографії сьогодні існують два великих (десяти-томних) узагальнюючих наративи історії України – “Історія України-Руси” М. Грушевського та колективна праця “Історія Української РСР”. Вони творилися в різний час і відбивали різний стан об'єкта досліджень. Очевидно, що своїм існуванням сама ця галузь історичної науки – історія України – зобов'язана своєму об'єкту – українській спільноті. Тому зміни в ній зумовлювали потребу у створенні відповідних наративів історії України. “Історія України-Руси” М. Грушевського не лише творила наратив української нації, зводячи науковий та ідейний фундамент національної свідомості українців, але й формулювала наукові підстави для утворення української державності в рамках на той час панівної в гуманітаристиці національної теорії. Утримання України на становищі провінції в складі СРСР викликало заборону на працю М. Грушевського. Однак вона зберігала свою наукову вартість для національно свідомих українців та в обмеженому колі українознавців міжнародної наукової спільноти.

Щоби заповнити прогалину, утворену заборонаю праці М. Грушевського, радянський режим був змушений до створення “Історії Української РСР”. Остання вважала об'єктом опису не стільки державу, скільки імперську провінцію, що трактувало явища в самій цій провінції лише в імперській перспективі, і до того ж будувала наратив на спекулятивній теоретичній концепції (вulgарний марксизм), що була державною ідеологією. Закономірно, що ця десятитомна праця повністю втратила свою актуальність після здобуття Україною незалежності.

Водночас поява самостійної Української держави, для якої М. Грушевський запропонував історичне обґрунтування, поновила актуальність його наративу, адже незалежність України виправдовувала ідеї історика про її роль історичного суб'єкта. Разом з тим, набуття Україною статусу самостійного об'єкта історичної науки (що, між іншим, тільки тепер надає їй перспективу бути представленою і в Кембриджській серії) зробило необхідним також створення нового наративу. Справа не тільки і не стільки в тому, що в наративі М. Грушевського бракує кількох епох від часу Хмельниччини. Головна причина полягає в тому, що Україна набула державних кордонів, які відрізняються від тих, які в своїй уяві сконструював М. Грушевський на підставі своєї національної народницької теорії. У складі української нації-держави з'явилося неукраїнське населення і території з українською меншістю, себто ті складові, що залишалися поза фокусом уваги національної парадигми, яка вважала єдиним об'єктом дослідження український народ. Нова якість українського суспільства, таким чином, потребує переформулювання об'єкта дослідження, а отже, й цілої концепції історії України – аби включити до українського історичного наративу ті народи і території України, які до цього часу були з нього виключені або представлені однобічно, лише в їхньому стосунку з українцями (чи

їхніми предками) і тому зазвичай у негативній ролі – як перешкода національній волі українців. Тим більше новий наратив потрібний з огляду на розвінчання постмодерною революцією в гуманітаристиці ідеї про національний дух як головний чинник в історії.

Потребу створення нового наративу диктують і практичні інтєреси державної політики щодо консолідації/формування української нації, з огляду на регіональну поляризацію політичних симпатій та самовизначень. При цьому неукраїнські форми національні ідентичності найбільш популярні саме на тих територіях, які дуже мало представлені в існуючих наративах історії України – це Південь зі Сходом та Закарпаття. На цій підставі важко уникнути припущення, що слабкість української національної тотожності в названих регіонах і симпатії до Партії регіонів, яка проголосила себе захисником регіональних (отже, не загальнодержавних) пріоритетів, базується саме на слабкому уявленні місця цих регіонів в існуючих загальних наративах та схемах історії України. Справді, якщо цілісна історична візія північної та західної частин України простягається углиб до Київської Русі (від X ст.), то південь, схід та Закарпаття потрапляють до цієї візії пізніше на декілька століть. Більше того, південь та схід, які входили до складу агресивних степових держав, представлялися в цій візії ворогами українців та України, тоді як включення цих територій до складу Російської імперії у XVIII ст. служило підставою для ідеалізації російського та радянського режимів.

Отже, потреба українського суспільства в новому історичному наративі висуває передусім завдання розробки нової концепції історії України, яка б відповідала новій якості української нації і сприяла національній консолідації. Водночас таке завдання наражається на складність узгодження місії національної консолідації, що органічно відповідала б концептуальним підходам уже минулої модерної доби, з теоретико-методологічними засадами сучасної постмодерної доби. Коротко кажучи, йдеться про те, щоб новий наратив формувався на сучасних принципах історичної науки.

За два десятиліття, що проминули від утворення незалежної України, історія України, безперечно, збагатилася новими знаннями. Найпомітніший прогрес спостерігається у медієвістиці та ранньомодерних студіях, які в радянський час були штучно обмежені. Істотно збагатилося і змінилося бачення радянської епохи. Проте узагальнюючі наративи історії України, яких теж не бракувало у цей час, не змінили її принципової схеми, особливо для величезного періоду до утвердження російського панування на більшій частині території України наприкінці XVIII ст. Її основні віхи залишалися ті самі, що й для попередніх схем, сконструйованих на національній парадигмі, а саме утворення Київської Русі та її знищення монгольським завоюванням, Люблінська унія, Хмельниччина, кінець Запорозької Січі. Події в сусідів українців, хоч би вони й відбувалися на території, що тепер відноситься до України, бралися до уваги лише тоді, коли в них

вбачалося – не раз помилково – якесь значення для українців, зазвичай негативне. Так, наприклад, османські завоювання італійських колоній та князівства Феодоро у Криму до сих пір трактуються як підкорення Кримського ханату, що насправді відбулося іншим шляхом значно пізніше, і стимул для початку татарських набігів, хоча ті мали місце задовго до османців. Логічним наслідком такого упередженого осмислення, а по суті перекручення, стало посилення ксенофобії по відношенню до неукраїнських народів в наративних схемах історії України. З іншого боку, явища давньої та середньовічної історії, наприклад, грецькі та італійські колонії, якщо й включаються до цих схем, то без виявлення їхніх наслідків для подальшої історії України.

Невідповідність національної парадигми задачам, що постали перед наративом історії України, уже усвідомлена українськими істориками, що засвідчують обговорення проявів ксенофобії та концепцій підручників з історії України. Схоже, серед істориків почало зміцнюватися усвідомлення необхідності замінити національну парадигму часо-просторовою або територіальною. Для останньої об'єктом дослідження визначається сучасна територія України на протязі всього часу її історичного буття. Проте конкретні схеми, побудовані в рамках цієї парадигми, ще не обговорювалися, що, зрозуміло, відсуває можливість підготовки нового фундаментального наративу історії України до появи такої схеми.

II. Часо-просторові параметри історії України

Між тим, схеми територіальної концепції історії України уже було запропоновано. Першим це зробив О. Прицак у доповіді “Що таке історія України?”, виголошеній на I конгресі Міжнародної асоціації українознавців у серпні 1990 р. Брак обговорень цієї доповіді робить доцільною спробу оцінки її основних положень навіть після спливання тривалого часу.

Доповідь мала два розділи. Перший розділ представляв точні наукові критерії історії: територію, час, людську свідомість. Причислення людської свідомості до критеріїв історії було принциповим, і йому було приділено докладну увагу. По-перше, професор Прицак нагадав, що історія може вивчати лише свідомих себе людських істот, адже писемні історичні джерела є наслідком творчості свідомих істот. Тому минуле ділиться на доісторичний, протоісторичний та історичний періоди, в залежності від наявності писемних джерел, а також того, чию свідомість вони відбивають. Історія певної території починається тільки з появою там писемних пам'яток. Протоісторія – це минуле певної території, про яке повідомляють лише чужі джерела. Власне історичний час починається з появи на певній території створених на місці писемних джерел. По-друге, свідомість має кардинальне значення і для фіксації, і для вивчення історії, залежно від того, чи належить вона до циклічно-міфічного чи лінійно-логічного способів мислення та сприйняття

часу. В цьому світлі історія визначалася “як наука, яка передає візію минулого свідомих себе людських спільнот всієї землі – територіалізований лінеарний час – що базується на історичних джерелах”.

Заключну частину першого розділу О. Прицак присвятив гносеологічним категоріям історії – історичним фактам, каузально-лінеарним зв'язкам між ними, що утворюють історичні структури, цикли. Він зауважив одноразовість та неповторність фактів, рухливість циклів історії, неможливість повного пізнання історичних фактів в усіх їхніх зв'язках. Насамкінець було зроблено наголос на тому, що історія підлягає законам логіки, оскільки вона виражається мовою, та ще й законам семіотики. На цій підставі було зроблено наголос на ролі лінгвістики як одного з основних інструментів історії. Таким чином, історія визначалась як “візія, оперта на аналізі історичних фактів у їх каузально-лінеарних пучках, у секвенціях закінчених історичних циклів на просторі територіалізованого часу”.

Наступним завданням було, власне, вивести параметри історії для України: час, територію, свідому себе спільноту. Цьому було присвячено другу частину доповіді.

О. Прицак починає від території або територіалізованого часу українських держав. Відзначивши, що всі вони займали різні території у різний час, він запропонував взяти за критерій територію Української РСР. Підставою для такого підходу було те, що ця територія протягом XIV-XX ст. перетворилася на українську етнографічну територію і таким чином стала спадкоємницею усіх держав та спільнот, що існували на цій території. Таким чином, до предмета України мусили увійти території, що відносилися і до етнічно-неукраїнських держав південної України з Кримом та Слобожанщиною. Проф. Прицак наголошував: “Справа ясна, що громадяни України – мешканці Криму, Харків'яни, мешканці Донеччини чи Одесити – повинні мати можливість пізнати історію своєї ближчої батьківщини у системі власне історії України”. Цей висновок істотно розширював територіальні параметри предмета історії України і розширяв його тематику за рахунок етнічно-неукраїнських держав і спільнот, засвідчених в її межах.

Незважаючи на те, що прийнята в СРСР офіційна схема нарративу історії Української РСР уже включала окремі сюжети, які стосувалися неукраїнських держав, наприклад скіфської держави, греко-римських держав, усі вони відносилися до періоду давньої історії, що ніяким чином не пов'язувався з історією українського народу, і в Україні він монополюно досліджувався археологами. О. Прицак спеціально вказував на приналежність до історії України цих давніх спільнот, а також держав середньовіччя, які фактично не існували для української історіографії – зокрема Половецького паксу (лат. *пах* – запропонований О. Прицаком термін на означення державних спільнот Євразійського Степу) та Кримського ханату. Зрозуміло, такий підхід залишав простір і для решти етнічно-неукраїнських держав, що існували на теперішній українській території – степових паксів сар-

матів, гуннів, мадяр, печенігів, Готської імперії, Хозарії, генуезьких колоній Надчорномор'я, Золотої Орди та її західних улусів – це ще не вичерпаний їхній список. Більше того, у О. Прицака йшлося про неупереджене та рівноцінне дослідження українськими істориками неукраїнських держав з українськими. Останнє підводило до висновку про необхідність організації власне українських досліджень цих тем, щоби виявити їхній зв'язок з історією сучасної України, адже вони в радянську добу або монополюючись досліджувалися всесоюзною Академією Наук і, зрозуміло, в рамках іншого об'єкта – історії СРСР, або не досліджувалися взагалі. Інакше кажучи, це було обґрунтуванням потреби виведення української історичної науки з її провінційного стану, який обмежував поле її діяльності вузько національними проблемами.

Ілюстрували суцільність територіального масиву України у минулому кілька докладно описаних і привабливих прикладів. Це – половецьке походження єдиної української княжої династії Ружинських-Половців, спільний виступ руських та половецьких дружин на Калці 1223 р., бароковий панегірик смоленського (!) шляхтича Микифора Поплонського на честь Перекопського бея (“писаний тодішньою русько-українською мовою”), дані про значну, навіть переважаючу чисельність українського невільницького населення у Кримському ханаті в XVII ст. за повідомленням османського мандрівника Евлії Челебі.

Далі О. Прицак подав огляд історії державності на території України, представляючи УРСР/Україну спадкоємицею держав різних типів та культурних традицій. З нього можна було побачити, що початок державного життя України припав на VII ст. до н. е. у зв'язку з виникненням на узбережжі Чорного моря грецьких полісів та патримоніального Боспорського царства, а також утворенням у степу Скіфського паксу, описаного Геродотом. Виникнення Русі, від якої модерна історіографія виводила початки України, відбулася у лісовій смузі лише через півтора тисячоліття, у IX-X ст. Ці приклади справді демонстрували різний початок історії на території України і підводили до ідеї про її приналежність різним цивілізаційним традиціям, а також, звичайно, до висновку, про те, що всі вони заслуговують на рівноцінне неупереджене дослідження. Лінійне уявлення часу, що є підставою для незаангажованого наукового підходу, було зв'язуючим елементом епох і цивілізацій.

Для унаочнення зв'язку між цими державами різних форм О. Прицак скористався популярною парадигмою пограниччя, яка добре пояснює культурне розмаїття та еkleктизм. Як аргумент на користь цього підходу він докладно і ефектно розвинув паралель з Іспанією, що, подібно до України, складалася з численних і дуже різноманітних за культурною традицією та походженням елементів, але в кінцевому підсумку виконала історичну місію західного бастиону європейської цивілізації.

Висновок доповіді полягав у тому, що історія України – це не історія української етнічної маси, а міряна лінійним часом багатоперспективна неупереджена візія минулого усіх типів держав і спільнот,

що існували на теперішній українській території, їхніх політично свідомих еліт, розвинутих ними цивілізацій, а також візія процесів, що призвели до їх зникнення та інтеграції в українській національній спільноті-цивілізації-державі. Сформульований таким чином предмет історії України набував формалізованих, точних і прозорих часово-просторових параметрів: це – територія сучасної держави України від початку історичного часу до сьогодення. Таким чином, була сформульована і діставала теоретичне обґрунтування територіальна, чи, точніше, часово-просторова парадигма історії України.

Тим самим історія України також вимальовувалася як частка, окремий предмет всевітньої історії. Це відкривало цілком новий пласт питань про роль населення, що проживало на території України, в розвитку людства. Історія України виривалася з ізоляції, яку їй нав'язала національна парадигма.

На жаль, головний історичний аргумент О. Прицака на користь територіальної/ часо-просторової парадигми полягав у співпадінні державних та етнографічних кордонів України. Він начисто перекреслював її переконливі історіософські підвалини. Перш за все тому, що насправді ці кордони не співпадають. Етнографічні кордони подекуди виходять за межі державних кордонів України, причому іноді охоплюють значні території, як, наприклад Кубань, Стародубщину, зовсім нещодавно деукраїнізовану Перемишльщину. Зате Крим, хоча й без сумніву насильно русифікований у повоєнний час, проте ані тепер, ані раніше не можна було віднести до територій української *par excellence* культури. Наведені О. Прицаком приклади приналежності південних областей України до українських етнографічних земель ілюстрували радше поодинокі етнічні та культурні зв'язки власне етнографічних земель на півночі та заході сучасної України з землями на півдні. Скажімо, ефектна згадка даних османського подорожника Евлії Челебі про переважання етнічних українців у Кримському ханаті не доводила приналежність Криму українським етнічним землям – навпаки, історія Самійла Величка про вбивство запорозьким кошовим Іваном Сірком українців-потурнаків свідчила про безповоротну втрату полонених для українського суспільства.

Та найбільшу загрозу ідеї часо-просторового підходу теза про співпадіння етнографічних та державних кордонів України становила тому, що вона відповідала саме національній парадигмі. Справа в тому, що в рамках національної парадигми територія розселення та політичного суверенітету певного народу відноситься до вищого прояву дії “народного духу”, тому співпадіння етнографічних та політичних кордонів виступає ідеалом, вищим смислом історії. Отже, запропонована О. Прицаком візія державної території Українців як етнографічної не стільки підважувала, скільки стверджувала примордіальне для модерного дискурсу значення національності. Відтак історія України не звільнялася від однієї перспективи, як результат дії одного чинника “народного духу”, звичайно, з його міфічним баченням часу, що його О.

Пріцак рішуче засуджував на початку доповіді. Разом з цим даний аргумент робив цілу схему не відповідною таким основоположним характеристикам всякого історичного явища чи процесу, як випадковість та неповторність. Між тим, той факт, що межі етнографічної української території відрізнялися від державних кордонів УРСР, якраз свідчить про те, що прагнення української спільноти до утворення власної державності було лише одним з багатьох чинників української історії і, як виявилось, не конечно вирішальним. Абсурдно було б припускати, що радянське керівництво при формуванні території УРСР керувалося інтересами української нації. Отже, територіальні параметри історії України потребують іншої аргументації.

Власне, зважаючи на те, що історія України беззаперечно стала самостійним об'єктом наукового дослідження разом з набуттям незалежності 1991 р., її територіальні параметри не потребують спеціальної аргументації – вони задані сучасними державними кордонами, в яких Україна постала суб'єктом історії.

III. Країна трьох цивілізацій

Для організації структури наративу історії України залишається визначити оті згадані О.Пріцаком “типи держав і спільнот та розвинутих ними цивілізацій”, в результаті взаємодії яких постала українська національна спільнота-цивілізація-держава. Оскільки мені вже доводилося раніше представляти ці цивілізації, залишається стисло повторити свою точку зору з цього приводу.

Початок історичного часу України був пов'язаний з навалою кіммерійців та скіфів у Закавказзя, що відбилася в асирійських писемних пам'ятках принаймні від VIII ст. до н.е. Згадані народи представляли цивілізацію кочових скотарів, що панувала у степовій зоні, а тому її логічно і зручно назвати **степовою цивілізацією**. Незважаючи на суперечки, що точаться з приводу правомірності застосування визначення цивілізації до степових спільнот, панування останніх тривало цілком поважний для будь-якої цивілізації час, від античності до XIX ст., поки степи залишалися ареалом головним чином кочового скотарства. Весь цей тривалий відрізок історичного часу, який охоплює майже три тисячоліття, землеробство у степових умовах не могло реалізувати свій безперечно більший виробничий потенціал. До певної міри панування кочовиків у степах трималося на їхній військовій силі – кінних лучниках. Проте воно спиралося і на специфічні форми суспільної організації, в тому числі і єдину власну форму державності – степову імперію, якою б примітивною вона не здавалася. Більше того, степові імперії спромоглися поширювати своє панування далеко за межами степів, що мало місце і в історії України внаслідок монгольського завоювання.

Незважаючи на воєнне та політичне панування у степах, кочовики в силу нестабільності своєї економіки перебували у залежності від стосунків з осілими сусідами. Вони були зацікавлені у ресурсах

осілих спільнот, їхніх знаннях та вміннях, зрештою вони були захищені в доступі до ринків осілих держав, тому що або зовсім не мали власних, або мали їх в дуже обмеженій кількості. Це й послужило причиною виникнення на підконтрольних кочовикам територіях степового Причорномор'я грецьких колоній в VII ст. до н.е. Грецькі колоністи принесли з Середземномор'я власну цивілізацію з усіма її атрибутами – містами, писемністю, культурою – і перетворили Чорноморське узбережжя України на ареал **середземноморської землеробсько-торговельної цивілізації**. Після греків цю берегову смужку згодом перебрали кілька імперій – Римська, Візантійська, генуезька колоніальна, Османська. При цьому жодна з названих держав перед лицем воєнної сили степовиків не вдавалася до експансії поза межами узбережних володінь. Це підтримувало стабільність кордону між цими двома цивілізаціями. Тільки Османи спромоглися вийти за межі цього кордону, проте й вони не мали ресурсів для контролю за українськими степами і зрештою були витиснуті звідси українською колонізацією, козацчиною та росіянами.

Названі дві цивілізації, незважаючи на зміну народів та держав, що їх представляли, та конфлікти між ними, співіснували на Україні до кінця XVIII ст., коли їх поглинула **слов'янська землеробська цивілізація** в особі Російської імперії. Початки цієї цивілізації пов'язані із бездержавними слов'янськими народами європейської лісової зони, що проявилися в історії як підданці та/або об'єкт агресії інших цивілізованих спільнот – Візантійської імперії, германців, степовиків (аварів, мадяр), вікінгів. На території України ця цивілізація вперше проявила себе постановням Київської Русі, а після її політичного занепаду внаслідок монгольського завоювання вона, як і інші дві, була представлена ще кількома державами та спільнотами. Завдяки включенню цієї зони до складу Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, імперії Габсбургів вона частково і часами потрапляла на політичну, економічну та культурну орбіту європейської цивілізації (що почалася в середземноморській Європі, а в модерну добу перетворилася в торговельно-індустріальну цивілізацію Західної Європи).

Саме за таких обставин з середини XIV ст. і розпочалося поширення цієї зони за рахунок степової. Воно відоме як українська колонізація. В кінцевому рахунку ця колонізація привела до землеробського освоєння кочовничих степів, що було явищем всесвітньо-історичного значення. В історії ж України вона важлива як чинник появи українського козацтва, утворення козацької держави, формування українського етносу та його території. В той же час, вона підготувала експансію Російської імперії і досягла берегів Чорного моря вже в умовах воєнного і політичного панування останньої. Після цього було ліквідовано і українське козацтво, один з основних рушіїв колонізації, а разом з ним і його політичні інститути, що заразом виступали в ролі політичної організації українців. Таким чином, Російській імперії дісталися і результати української колонізації. Це проявило себе в так

званій російській хлібній торгівлі в епоху промислової революції в Європі. Проте Україна все таки теж здобула тоді собі славу “житниці Європи”, і це може розглядатися не стільки як ефемерне визнання заслуг України перед Європою, скільки як одна з суттєвих ознак приналежності України до європейської цивілізації. Саме з перетворенням українських степів на європейську житницю кордон Європи уперше поширився на простори Євразійського степу.

Отже, територія України, будучи перехрестям трьох цивілізацій, має складну історію, що в найбільш загальному вигляді являє собою дуже заплутаний процес взаємодії між цими трьома цивілізаціями, з їх експансією, занепадом та трансформацією. В такому підході утворення України, як і будь-яке інше історичне явище, набуває рис випадковості і неповторності. Водночас, такий підхід не применшує ані активної і свідомої ролі українців у світовій історії, ані їхніх здобутків. Навпаки, те, що процес цивілізаційної взаємодії, незважаючи на складні обставини та непевність пограниччя, привів до утворення на сході Європи ареалу з українським населенням і зрештою до утворення сучасної держави Україна, є історичним здобутком саме української нації. Навіть тривала работоргівля, найвідоміша фаза якої пов'язана з татарськими набігами на Україну помонгольської доби, як видно, не стала перешкодою поступу української колонізації – власне, обидва явища співпадають в часі. Тим самим логічно (а не моралістичними закличками) усувається заданий національною парадигмою образ українців як народу-страждальця, а разом і з'являється підстава для переміни однобічно-негативної пам'яті про стосунки українців із степовими народами та їх нащадками, зокрема кримськими татарами – прямими спадкоємцями степової спадщини України.

IV. Завдання підготовки наративу

Територіальна парадигма порівняно з концепціями, покладеними в основу існуючих наративів історії України, істотно розширює та міняє перспективу нового узагальнюючого наративу. В зв'язку з цим можна сформулювати задачі, потрібні для реалізації територіальної парадигми в такому наративі.

Якщо представити історію України результатом взаємодії трьох цивілізацій, постає задача передусім пізнання кожної з них, адже вони лише частково заходили на територію України, і отже процеси, що відбувалися в цивілізаційних ареалах України, могли виникати і, як правило, виникали далеко за їх межами. Якщо користатися характеристикою України як прикордоння, то вона дуже влучно описує периферійність розташованих тут територій для усіх визначених цивілізацій. Україна була периферією і євразійського степу, і середземноморського світу, і зрештою європейської цивілізації.

Лише степи Надчорномор'я можуть похвалитися тим, що були першим або одним з перших ареалів конярства – необхідної переду-

мови кочового скотарства, батьківщиною перших відомих історії кочових спільнот, зокрема степових імперій. Проте так було лише на світанку їх історії, а упродовж основного відрізка їхнього історичного часу вони були периферією, адже поява нового господаря у степовій Україні зумовлювалася подіями в політичному центрі степової Євразії – степах теперішньої Монголії, або в Середній Азії, а то аж у Маньчжурії. В той же час узбережна Україна була справжньою заморською територією для спільнот, що мали свої політичні центри у Середземномор'ї. Генуезці, які опанували українським примор'ям, так і називали його “Замор'ям” (*Oltremare*).

Лісовий землеробський ареал України лише на короткий час існування Київської Русі представляв собою самостійний цивілізаційний центр, і це надає її історії значного престижу для національного українського наративу. Проте надалі цей ареал, як зазначалося, був провінцією кількох держав і, відповідно, периферією відповідних цивілізацій – слов'янської землеробської, а також європейської. Формування українського народу в межах даного цивілізаційного ареалу спонукало українську історіографію до вивчення цивілізацій, представлених на її території. Проте цього не можна сказати про два інших ареали – степу та примор'я.

Отже, перед українською історіографією заради створення територіального наративу історії України неодмінно постане завдання принаймні засвоєння знань про середземноморську та степову цивілізації, не кажучи про їхній самостійний розвиток. При цьому особливий виклик являє собою степова цивілізація, тому що вона поки що порівняно мало досліджена світовою наукою, про що свідчать хоча б згадані вище суперечки з приводу можливості її визнання як цивілізації. Очевидно, що названі задачі потребують стимуляції досліджень на Україні всесвітньої історії взагалі.

Крім накопичення знань про цивілізації, представлені на території України, другим принциповим завданням на шляху створення нового узагальнюючого наративу історії України є дослідження взаємодії цих цивілізацій на території України. Тут існувало дві зони взаємодії – по лінії кордону між середземноморськими та степовими спільнотами, та по лінії кордону між осілими слов'янами-землеробами та кочовими степовиками. На сьогодні ця тема цивілізаційної взаємодії є справжньою цілиною. Світова наука поки що мало звертала уваги на периферійні зони, такі як Україна. В самій же Україні ці теми були відсутні в полі зору істориків з огляду на інші пріоритети. Тому навіть тема татарських набігів на Україну та їхніх наслідків, що, здавалося б, вписувалася в задачі національного наративу, була фактично занедбана. Проблема ж степового впливу на українське козацтво тільки постулювалася і без знань степових суспільств, звісно, результатів поки що не має. Серед принципово важливих тем цивілізаційної взаємодії є ще навіть не поставлена тема зв'язку української колонізації з розвитком європейської та світової еконо-

міки. Очевидно, що ця тема уже була сформульована в рамках історії економіки України до середини XVII ст., проте остання є ще однією білою плямою української та світової історії. Зайве, мабуть, виводити підсумок, що без організації дослідження цих аспектів цивілізаційної взаємодії навряд чи своєчасно було б негайно братися до створення авторитетного нарративу української історії. З огляду на брак досліджень з важливих аспектів історії України в міжнародному науковому середовищі на сьогодні створення фундаментального нарративу не під силу навіть видавцям “Кембріджських історій”.

Нарешті, третім принциповим аспектом підготовки нового нарративу є переоцінка теорій та оцінок, створених в рамках панівної національної парадигми. Очевидно, неможливо та й непотрібно вказати заздальгідь, що саме потрібно переоцінити. Головне – відмовитися від методологічних принципів, на яких будувалася національна парадигма, як от уявлення про давність української нації, на чому ґрунтуються пошуки тяглості її історії та спроби довести неминучість утворення України, про закономірності історичного процесу. Тоді на цій підставі може переоцінюватися конкретне явище. В такий спосіб творення історичного нарративу перетвориться на те, чим повинна займатися будь яка наука – дослідженням.

У. Практичні висновки

Підходячи тепер до практичного аспекту, доводиться визнати, що потреба розробки концепції та схеми нарративу, брак досліджень цивілізацій, представлених на території України, передусім степової та середземноморської, до часу їх включення до складу Російської імперії, не дозволяють ставити на порядок денний підготовку фундаментального багатотомного видання. Теоретико-методологічні засади нарративу історії України, викладені О. Прицаком, та запропонована схема нарративу історії України в рамках територіальної парадигми (як взаємодії трьох цивілізаційних ареалів), що були викладені вище, висловлені в порядку обговорення і потребують широкої дискусії. Власне, без організації широкої дискусії, з’ясування різноманіття ідей і вироблення узгодженої позиції неможливо взагалі розраховувати на авторитетність нового синтезу.

В той же час, гостра наукова та соціальна потреба в створенні загального нарративу історії України на новій концептуально-методологічній базі спонукає принаймні до створення експериментальних нарративів. За сполучення потреби та неготовності відповісти на неї, здається, єдино можливий вихід полягає у тому, аби пробувати творити порівняно невеликі версії такого нарративу – до двох або максимально трьох томів. Менші видання готуються швидше і швидше стимулюють науковий дискурс. Досвід також підказує, що невеликі авторські групи зручніші для створення креативних та швидко реагуючих авторських колективів.

Лариса Нагорна

**ТЕРИТОРІАЛЬНІ ІДЕНТИЧНОСТІ
В СИСТЕМІ ТРАНСДИСЦИПЛІНАРНИХ
РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ**

Процеси регіоналізації, що стали важливим компонентом глобалізаційної динаміки сучасного світу, актуалізують проблему співвідношення національних, регіональних, локальних та інших територіальних ідентичностей. Зростання „проникності” національних кордонів під могутнім тиском глобалізаційних реалій зробило регіон активним суб'єктом міжнародної політики і – не меншою мірою – ядром складних процесів переформатування територій і нового спрямування потоків. Територіальні тенденції набирають ваги у суспільному розвитку, а це означає, що сформовані на цій основі ідентичності справлятимуть на нього дедалі зростаючий вплив.

Один з найбільш наочних результатів глобалізації – зруйнування монополії держав на творення територіальних ідентичностей. Регіони, які стають активними політичними акторами, формують власні ідентифікаційні стратегії, відшукуючи джерела своєї легітимації як в уявленому минулому, так і у відповідному спрямуванні дискурсивних практик. Відомий фахівець у галузі сучасного європейського регіоналізму М.Кітінг вкладає процеси, що нині відбуваються, у формулу ретериторіалізації політики і виникнення нових політичних просторів. Обнадійливим симптомом він вважає те, що активізується не консервативний і оборонний регіоналізм, укорінений у замкнутому традиційному суспільстві, а сучасний, космополітичний і прогресивний регіоналізм, в якому традиція використовується як інструмент модернізації¹.

Територіальний компонент присутній у багатьох різновидах найбільш поширених ідентичностей – загальнолюдській, цивілізаційних, національних, етнічних та інших. Але його питома вага зростає в міру наближення до ґрунту, на якому відбувається соціалізація індивіда і кристалізація групових інтересів. І живить відчуття „територіального імперативу” не лише прагнення зберегти успадковану від предків самобутність. Не слабшим стимулятором виступає усвідомлення того, що саме в рамках обмеженого територіального простору створюються найбільш сприятливі умови для самовиявлення, самовизначення, самоорганізації.

¹ *Keating M.* The new regionalism in Western Europe. Territorial restructuring and political change. Cheltenham, 1998.

Формування регіонального різновиду територіальної ідентичності – виразна прикмета світ-системних змін, започаткованих у 80-х рр. минулого століття. Політологи розглядають його як кристалізацію почуття належності до певного, обмеженого реальними чи умовними кордонами, співтовариства на ґрунті „спільної долі”, тотожності чи подібності цінностей та інтересів, етнічної й конфесійної спорідненості тощо. Символічний зв'язок громадянина з цим простором сильніший там, де в його основі „історія успіху” і своєрідний посыл у майбутнє у вигляді його привабливого проекту. У баченні фінського географа А.Паасі визнання регіону у суспільстві прив'язане до формування його „ментальної карти” й формування відповідних „мереж довіри”. Ритуали, дискурси, практики взаємодії водночас і інституціалізують регіон, і формують відповідну ідентичність².

Регіональну ідентичність часто розглядають у контексті соціальної (політичної, субетнічної, культурної) ідентичності, і такі підходи можна зрозуміти, оскільки у якійсь частині регіональна ідентичність входить в усі ці сфери людського буття. Однак навряд чи коректно, як це часто робиться, розглядати регіональну ідентичність як різновид (варіант, частину) політичної чи культурної ідентичності. У неї своя, досить чітко визначена, сфера організації суспільної чи особистісної самосвідомості, свої методи творення і збереження простору, співмірного із запитамі громадян, свої „обмежувальні координати” – територіальні зв'язки і територіальний інтерес. Оскільки регіональна ідентифікація – не стан, а процес, саме вона створює ґрунт для вибору стратегії регіонального розвитку і механізмів політичного управління на місцях. Виступаючи в ролі „голосу регіональної групи” (Ш.Рік), регіональна ідентичність стає чинником формування певного типу соціокультурних зв'язків і відповідної політичної культури. Не випадково Е.Сміт відносив територіальну (регіональну) ідентичність поряд з ґендерною до числа фундаментальних у структурі ідентифікаційної матриці людини.

Зрозуміло, що територія починає відігравати роль ідентифікаційного символу лише тоді, коли перестає бути просто життєвим середовищем і перетворюється на екзистенційну цінність. У процесі такого перетворення формується відповідна ментальність, система звичок і поведінкових стереотипів. Цілеспрямовані зусилля регіональних еліт здатні посилити відчуття соціальної екзистенції до такого рівня, коли населення виявляє готовність або до усвідомленої співпричетності до проклямованих ними цінностей і орієнтацій, або до усвідомлених форм протесту³. Особливої ваги набуває територіальна ідентичність

² Paasi A Region and place: Regional identity in question // Progress in human geography. – London, 2003. – Vol.27, № 4 – P. 475 – 485.

³ Див.: Мельников А. Соціальна екзистенція: за і проти // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2007. – № 1. – С.92 – 104.

у тих соціумах, які, за визначенням А.Лейпхарта, є багатоскладовими. Критерієм багатоскладовості у даному разі виступає членування суспільства на окремі сегменти з виразними соціокультурними, ідеологічними, конфесійними чи іншими ознаками.

У системі радянських суспільних наук концепти „горизонтальна”, „територіальна” ідентичність були практично відсутні. Пріоритет односторонньо належав прямолінійно витлумаченій соціальній ідентичності: стратифікація суспільства вибудовувалася на основі класового принципу, відповідно до нього розподілялися соціальні блага, від нього залежала можливість дістати освіту тощо. На цьому фундаменті, оформленому у вигляді ідеологем „класового підходу” й „інтернаціональної солідарності”, вибудовувалася ієрархія ідентичностей, в якій територіальному (як і етнонаціональному) чиннику відводилася невизначена і неясна роль. Утім, оскільки етнічний принцип було покладено в основу територіальної структури держави, у практичній політиці поняття „національна політика” відіграло роль замітника відсутнього аж до середини 70-х рр. концепту „регіональна політика”.

Сказаним легко пояснити, чому в Україні науковий інтерес до проблем регіональної ідентичності був (і лишається досі) нижчим порівняно з дослідженням, приміром, етнічної ідентичності. Несподівана актуалізація національних проблем наприкінці 80-х рр. і наступний розпад СРСР надали небаченої напруги теоретичним дискусіям; феномен політизованої етнічності породив кілька нових наукових напрямків і величезну кількість літератури. Що ж до регіональної ідентичності, то сама її наявність на пострадянському просторі до кінця 90-х рр., схоже, не усвідомлювалася.

Лише тепер, коли регіоналізм проявив себе у різних іпостасях, з'явилися можливості говорити про регіональну ідентичність якщо і не як про органічно притаманну регіональним соціумам властивість, то принаймні як про сконструйований місцевими елітами віртуальний ментальний простір. Водночас набули актуальності і споріднені проблеми регіональної самосвідомості, регіонального інтересу, регіонального виміру політико-культурних традицій. При цьому увага фокусується, як правило, не на самих ідентичностях, а на процесах символічної боротьби, у яких беруть участь різні актори. Процеси конструювання ідентичностей розглядаються як дуже тривалі у часі, на широкому історичному тлі, із застереженням відносно неширокого вибору у політичних акторів простору для маневру. Усвідомлюють вони це чи ні, але їхні дії жорстко детерміновані силою традиції і певним набором усталених смислів, можливості зміни яких не безмежні.

Утім, не варто розглядати зростання питомої ваги горизонтальних ідентифікацій як сталу, незмінну тенденцію. Запропоновані в рамках соціального конструктивізму підходи до ідентичності як до рухливої, мінливої, сконструйованої субстанції здійснили справжній

переворот у суспільних науках, змусивши фахівців подивитися зовсім іншими очима на проблему ідентифікаційних ієрархій. Самоідентифікація з територією завжди має ієрархічний характер – людина відчуває себе водночас мешканцем певного макрорегіону (європеєць), певної країни (громадянин України), певного етносу (українець), певного регіону (галичанин), певного міста чи села (львів'янин). Причому ієрархію ідентитетів кожна людина вибудовує для себе сама. „Сьогодні територіальна ідентифікація перебуває у принциповій залежності від інших ідентифікацій – будь-яке „тут” разом із властивостями та особливостями формується у взаємовизначенні з іншими „там”, внаслідок чого будь-який результат ідентифікаційного процесу набуває виключно реляційних ознак”⁴.

Питома вага територіальних ідентичностей на пострадянському просторі зростає в міру того, як руйнується стереотип безликої „радянської ідентичності”. Ті локальні культурно-ментальні моделі, які приходять їй на зміну, вже позбавлені ознак одноманітності і єдино-мислення. Але намітилася інша крайність – легітимація відразу багатьох ідентичностей провокує складності з усвідомленням їх не лише як суспільних, але й як індивідуальних цінностей. Те, що зрештою вдалося „радянській” ідентичності – інтеріоризація у внутрішній світ особистості й стереотипізація на рівні моралі – лишається поки що недосяжним ідеалом для „нових” ідентичностей, у тому числі й тих, що мають „прив’язку” до території.

Чим пояснити, що на фоні множинності ідентичностей актуалізуються насамперед ті, які пов’язані із простором? У посиленому пошуку локальних і регіональних ніш відбивається прагнення відчуженої від влади людини дістати своєрідну соціокультурну компенсацію у вигляді „місцевого патріотизму”. Захист від уніфікації й знеособлення відшукується у конструюванні простору, співмірного запитам і потребам конкретної людини. Прагнення зберегти свою самобутність у мові, звичаях, традиціях підкреслюється пошуком об’єднуючих символів і ціннісних орієнтирів, які можуть бути різними як на рівні регіону, так і у людей різного етнічного походження та соціальних страт. Історіографія реагує на ці процеси помітним виходом у сферу „нової просторової історії”. В числі пізнавальних „поворотів”, якими позначений рубіж тисячоліть, незмінно фігурує і просторовий.

Таку зміну координат у дослідницькій сфері ще півстоліття тому майже неможливо було передбачити. Упродовж XIX і першої половини XX століття історія розглядалася під кутом зору зміни „етапів” та „періодів”; у зв’язці „час – простір” перший домінував беззастережно. Темпоральність історичного процесу практично не ставилася під сумнів доти, поки М.Фуко не звернув увагу на те, що домінування

⁴ Український соціум. – К., 2005. – С. 527.

часу в історичних дослідженнях нівелює роль простору, робить останній чимось детермінованим, нерухомим і антидіалектичним. У прочитаній у 1967 р. лекції „Про інші простори” та у праці „Питання географії” Фуко намагався окреслити поняття „історія простору” і вписати його зміст, з одного боку, у концепцію влади/знання, а з другого – у концепт модерності та гетеротопії. Варто віддати належне його прозорливості: оскільки тривоги наших сучасників, доводив він, більше пов’язані із простором, ніж із часом, епоха, що настає, „мають, більш за все стосуватиметься простору”⁵.

Вплив постмодернізму на процеси переосмислення взаємодії часу й простору в історичному процесі був закріплений працями Ф. Джеймсона та А. Лефевра. Останньому належить розрізнення простору, „в якому живуть”, і простору, який „домислюють”. Надалі Е. Саїд своєю працею „Орієнталізм” та Е. Сожа книгою „Постмодерністська географія” утвердили пріоритет „просторовості знання” і новий погляд на „пізнавальне картографування”. Сожа у 1989 р. увів у систему соціо-гуманітаристики й поняття „просторовий поворот”, хоч і не дав йому чіткого визначення.

З-поміж істориків-теоретиків чи не найбільший вклад у дослідження проблеми „простір та історія” внесений активним розробником німецької „теорії понять” Р. Козеллеком. Саме йому належить констатація: хоч історія завжди розглядається у просторових координатах, ані фундаментального дослідження поняття „простір”, ані інших принципів членування історичного матеріалу, ніж хронологічний, не існувало аж до 1986 року, коли з’їзд істориків було проведено під гаслом „Історія і простір”⁶. Утім, мало пройти ще кілька років, щоб вивести проблеми територіальної ідентичності, базовані на переосмисленому концепті регіоналізму, із силового поля економцентризму і зробити їх ядром політичної регіоналістики як науки про взаємодію політичних акторів на мезорівні, проміжному між національним і локальним.

На основі розгляду соціального і культурного у їх напруженому співвіднесенні й латентній суперечливості вдалося нарешті вивести регіоналістику на доволі високий рівень міждисциплінарності. Пріоритет у його забезпеченні належав інтерпретативній парадигмі, запропонованій символічним інтеракціонізмом (Дж. Мід, Е. Гофман, П. Бергер). У руслі модернізму найбільш істотне просування у цьому напрямі пов’язують із діяльнісно-активістським підходом (Е. Гіденс, П. Бурдьє, Дж. Александер, П. Штомпка), орієнтованим на дослідження нелінійності соціальних процесів, біфуркацій, культурних травм. Структурно-функціональний підхід, започаткований Т. Парсонсом та Р. Мертоном, відкрив шлях до аналізу явищ соціальної аномії,

⁵ Foucault M. Power/Knowledge: Selected interviews and other writings. 1972 – 1977. – New York, 1980.

⁶ Козеллек Р. Часові пласти. Дослідження з теорії історії. – К., 2006. – С.98 – 102.

порушень системної рівноваги, дисфункцій, що можуть виникати на ґрунті незбігу ціннісних орієнтацій, нераціонального розподілу суспільних ролей.

На пострадянському просторі цей поворот був оцінений не відразу; домінуюча в СРСР традиція розчинення регіоналістики в „регіональній економіці” зберігалася аж до кінця ХХ століття. Домінування відомчо-галузевого підходу, з одного боку, і панічний страх перед проявами сепаратизму й автаркії, з другого, блокували наукові дослідження просторової динаміки й регіональних політичних процесів. Про культурно-ментальні моделі сприйняття простору не доводиться й говорити: у системі радянських суспільних наук вони, здається, не цікавили нікого.

Розпад СРСР змусив науковців нових незалежних держав замислитися над місцем і роллю регіоналізму не лише у дезінтеграційних процесах, але і в системі соціального пізнання. Чому популярний термін „територія” раптом поступився місцем поняттю „простір”? Чому все ж це останнє поняття перебуває на маргінесі наукового знання? Чому суспільні науки, постійно відшукуючи відповіді на питання „що?” і „як?”, майже не ставлять питання „де?”, надзвичайно актуальне в епоху перекроювання кордонів? Оскільки ці якісно нові явища у „прокрустове ложе” географічного й економічного детермінізму не вписувалися, з’явилася гостра необхідність у теоретико-методологічному осмисленні просторових відносин. Інституалізація соціології регіону ґрунтувалася на його розгляді як соціально-територіальної спільноти і являла собою теорію середнього рівня – самостійну галузь соціології, яка активно створювала власні методологічні прийоми наукового аналізу. У цьому ж контексті слід розглядати і перші на пострадянському просторі спроби осмислення феномена регіональної самосвідомості і відповідної ідентичності⁷.

В Україні проблеми дослідження територіальних ідентичностей додатково обтяжені гостротою політичних протистоянь, яка має виразний регіональний вимір. Специфічність української ситуації зумовлюється станом нестійкої ідентифікації значної частини соціуму, її готовністю ототожнити себе то з одним, то з іншим ціннісно-символічним ядром. В етнічній сфері і на рівні регіонів виразно виявляються явища „негативної ідентичності” (самовизначення через заперечення цінностей Іншого). Територіальні ідентифікації більш чітко окреслені на Заході й Південному Сході, але Центр у ціннісних орієнтаціях й електоральних симпатіях тяжіє до амбівалентності. Кожна хвиля розчарувань тягне за собою ціннісну переорієнтацію.

⁷ Региональное самосознание как фактор формирования политической культуры в России. – М., 1999; Стегній О.Г., Чурилов М.М. Регіоналізм в Україні як об’єкт соціологічного дослідження. – К., 1998.

А проте процес формування територіальних ідентичностей вже піддається раціональному осмисленню й науковій категоризації, що переконливо довели, зокрема, праці на теми регіональної, етнічної, локальних ідентичностей, які з'явилися друком упродовж останнього п'ятиріччя⁸. У межах сучасної геохронополітичної парадигми просторовому чиннику нарівні з часовим, а в деяких аспектах у першу чергу, відводиться роль важливого інструмента політичного аналізу. І хоч новітні конструктивістські підходи фокусують увагу не стільки на дослідженні реальних регіонів, скільки на „уявленні” відповідних образно-символічних конструкцій, предметне поле політології зазнає істотних трансформацій. Науковий інтерес відчутно зміщується від інституційної сфери у бік орієнтаційної. Територіальні ідентичності стають стрижнем, навколо якого вибудовуються дослідження культурних комунікацій, дискурсів, проблем мови, історичної пам'яті, електоральних симпатій.

Вітчизняна історична наука, у свою чергу, відреагувала на зміну просторових конфігурацій у системі соціального пізнання концептуалізацією історичної регіоналістики, предметне поле якої сформоване навколо дослідження об'єктивних і суб'єктивних чинників регіоналізації, становлення й розвитку регіональної структури України, а також відповідних рефлексій у суспільній свідомості. Простеження того, як поступальний розвиток історичного знання змінює просторовий масштаб історіографії – від домінування політично орієнтованої подієвої історії до концентрації уваги на особливостях центр-периферійних відносин, специфічності урбанізаційних процесів, становленні адміністративно-територіального членування території, ментальних особливостей у регіональному розрізі – розглядається як крок на шляху до оформлення історичної локалістики як субдисципліни, в рамках якої знайдуть своє місце і регіональна історія (мезорівень) і історія поселень (мікрорегіональний рівень)⁹.

На стику географії, культурології та філософії свою „наукову нішу” відшукує геофілософія, зосереджена переважно на аналізі феноменології географічних образів. Географічний простір розглядається як тотально-ментальний і водночас як створюваний за допомогою уяви архетип. Простеження того, як узагальнені макроегеографічні образи здатні „заміщувати” собою реальні географічні простори, і як потім синтетичні образи культурних ландшафтів певних місцевостей

⁸ Див., напр.: *Нагорна Л.* Регіональна ідентичність: український контекст. – К., 2008; *вона ж:* Соціокультурна ідентичність: пастки ціннісних розмежувань. – К., 2011; *Зварич І.Т.* Етнополітика в Україні: регіональний контекст. – К., 2009; *Етнополітична культура в Україні: реалії та виклики часу.* – К., 2010; *Етнополітичні процеси в Україні: регіональні особливості.* – К., 2011.

⁹ Докладніше див.: *Верменич Я.В.* Локальна історія як науковий напрям: традиції й інновації. – К., 2012. – С.218–283.

тиснуть на суспільну свідомість і можуть продукувати нові уявні конструкції, внесло свіжий струмінь у всю систему географічних наук. Переосмислена у такий спосіб культурна географія має власну топологію – із відповідною системою ментально-географічного картографування. Традиційний погляд на географічний простір як фон або декорацію для культурних об'єктів поступається місцем баченню простору як органічної частини культурного ландшафту і водночас як своєрідного рухомого кордону. Зрештою поняття „простір” замінюється більш точним і ширшим за змістом – „просторовість”. У цей термін вкладається не сам лише простір, але й його мислеобраз, і саме цей останній найчастіше виступає у ролі ідентифікатора.

Російський філософ і культуролог Д.Замятін звертає увагу на особливості тих географічних образів, які формуються у сфері політики. Завдяки певному схематизму політичного типу мислення вони є досить простими, чіткими, опуклими. Але, складаючись у розгалужену, а інколи й ієрархізовану систему, ці образи здатні вбирати у себе різномірні, часто суперечливі уявлення і тому підвладні географічним маніпуляціям. Кожна нова форма політичної організації, як правило, пропонує власну систему просторово-часових уявлень і нових образів-архетипів. Створюються, отже, „картоїдні” географічні образи, які в сумі формують умовний рельєф геополітичної динаміки. А вже на цьому фундаменті вибудовуються різні геоекономічні простори¹⁰.

У зв'язку з виходом регіонів у сферу міжнародних відносин відбувається переосмислення основ традиційної геополітики. Трансформація геополітичного мислення відбувається в руслі аналізу закономірностей перерозподілу сфер впливу й центрів сили у багатомірному комунікаційному просторі, з врахуванням обмежених можливостей як національних держав, так і світових фінансових і банківських мереж. Існує хоч і не безспірний, але вже достатньою мірою обґрунтований погляд на Східну Європу, включно з Україною, як на поле контрреформаційних зрушень з утворенням нової світової периферії. Під тиском тінювих соціально-економічних відносин ряд держав не лише перебувають у стадії деіндустріалізації, але й поволі втрачають свій культурно-генетичний цивілізаційний код. Безліч проблем створює поява величезних мас детериторіалізованих мігрантів, далеко не завжди готових адаптуватися до нового соціокультурного середовища¹¹.

Очевидно, що перенесення дослідницької уваги у сферу просторових уявлень не є ні штучним, ні спонтанним; воно відображає серйозні

¹⁰ *Замятин Д.Н.* Феноменология географических образов // [http:// www.ruthenia.Ru/logos/kofir/2000/2000_06.htm](http://www.ruthenia.Ru/logos/kofir/2000/2000_06.htm)

¹¹ Див. *Дергачев В.* Цивилизационная геополитика (Большие многомерные пространства). – Одесса, 2003.

зрушення у всій системі посткомуністичного світобачення. Відбувається складний процес становлення нового образу територіальної спільноти і відповідно формування нової логіки взаємодії просторових і соціальних самоідентифікацій – з усвідомленням індивідом власного інтересу як члена регіональної соціальної групи. На цьому рівні осмислення група й регіон набувають рис колективної суб'єктності (регіонального співтовариства). Водночас формується нове регіональне світосприйняття, в якому центр уже не є всемогутнім куратором. Недавній делокалізації простору виразно протиставляється модель чітко локалізованого регіону – і як території, і як співтовариства. Вибудовується єдиний емоційно-асоціативний ряд образів регіону як нерозривної цілісності території й населення. У такий спосіб уявлена реальність регіону набуває завершеного характеру, стає основою актуалізації регіональної ідентичності.

Вітчизняна дослідниця О. Гриценко вводить підвищення суспільної ролі територіальних ідентичностей у контекст переходу від епохи модерну (із притаманною їй дестабілізацією ідентичності) до доби постмодерну. Посилаючись, зокрема, і на висновки польських науковців, вона засвідчує, що хоча нестабільність ідентичності і надалі має тенденцію до зростання, у світі на зміну явищам прогресуючої детериторіалізації як наслідку домінування міської індустріальної культури приходить нова тенденція *ретериторіалізації*. Вона виявляється у пошуках нових форм локального вкорінення, у прагненні відновити ті зв'язки з локальним (чи регіональним) середовищем, які були розірвані в індустріальну добу¹².

Те, що державі як носію ідентичності кидають виклик територіальні утворення, констатує російський соціолог Р.Симонян. Замислена Ш.де Голлем у 1960-х рр. „Європа вітчизн” стає зрештою „Європою регіонів”. Але якщо розглядати регіон у внутрідержавному контексті, на мезорівні, то тут циркуляція імпульсів і реакцій відбиває ще неоформлені й нестійкі форми соціальної організації. Мезорівень рухливий і мінливий – насамперед тому, що тут зливається енергетика двох зустрічних потоків, а перегородки стають проникними мембранами. І все ж не можна не бачити того, що, на відміну від оформлених адміністративно-територіальних утворень, регіон, обриси якого далеко не завжди є чітко фіксованими, має більш високу соціокультурну тривкість. Як правило, фундамент регіонального ідентитету створюють спільні соціально-психологічні риси, притаманні представникам домінуючих етнічних спільнот. А щодо доволі частих посилянь на розмитість поняття „регіон”, то його універсальність і „рухливість дефініції” – радше позитивна риса, ніж недолік. „Ця категорія універсальна, операціональна й продуктивна

¹² Гриценко О. Українські ЗМІ в контексті глобальних процесів на початку XXI століття // Україна на шляху до Європи. – К., 2006. – С.346.

настільки, наскільки універсальна, операціональна й продуктивна в принципі будь-яка типологія й класифікація у галузі соціального знання"... Категорія „регіональне”, як більш абстрактна, ніж „національне”, вбирає в себе різні етнокультурні начала, долає ізольованість окремих локальних просторів і малих співтовариств, створюючи нову соціальну якість”¹³.

Саме на базі регіональної ідентичності формується інструментальний апарат для конструювання регіону як чітко окресленого політичного, соціального, інституційного й орієнтаційного простору. Інтеріоризація цього різновиду групової ідентичності розташовує регіон-спільноту у політичному полі і визначає дистанцію між ним та іншими регіонами, а індивіду дає змогу усвідомити своє місце в системі суспільної комунікації. Регіональна ідентичність виявляється придатною для вироблення саме тих механізмів соціалізації, які найкраще відповідають місцевим особливостям соціонормативної й політичної культури. Вона ж створює своєрідне мірило легітимації домагань регіональних еліт.

Концепт регіональної ідентичності можна розглядати з різних позицій – і як соціально-психологічне відчуття належності до регіонального співтовариства, і як своєрідний ресурс, що визначає роль і місце певної території у загальнонаціональному просторі, і як тактичну зброю в руках місцевих еліт. Його політичний вплив залежить не тільки і не стільки від сили внутрірегіонального „зчеплення”, скільки від сили чи слабкості національної ідентичності. Агенти формування регіональної ідентичності – від впливових політиків до журналістів – вдаються до конструювання притягальних міфів, що використовують як природне почуття прив’язаності до місця проживання, так і настрої невдоволення політикою центру. Експлуатація ресурсу регіональної ідентичності може здійснюватися і з метою маркетингу території, тобто конструювання такого її образу, який здатен підвищувати привабливість регіону як об’єкта інвестування і як ареалу проживання. Зрештою в регіональній ідентичності можуть у концентрованому вигляді віддзеркалюватися регіональні інтереси, тобто ті специфічні завдання, які уявляються пріоритетними саме для даного регіону.

Соціологи віддають перевагу дослідженню регіональних ідентичностей у соціокультурному ключі, крізь призму концепції „субкультурної варіативності”. У понятті „регіональна субкультура” сфокусована конфігурація цінностей, уявлень, традицій, соціокультурних практик, які притаманні мешканцям того чи іншого регіону. Його використання дає можливість робити наголос на культурних механізмах утворення „уявлених спільнот” і з’ясовувати важливість для них

¹³ Симонян Р.Х. Концепция мезоуровня применительно к региону // Социс. – 2010. – № 5. – С.52 – 61.

смыслів і значень, які конструюються як інституціонально (на рівні політики, у медіа-просторі, в освіті тощо), так і у сфері повсякденного життя. Зовсім не обов'язково відповідні практики базуються на раціональній основі. Доволі часто вони є неусвідомленими і здійснюються на засадах традиції, звички, конвенцій, габітуальності¹⁴.

Чималий вплив на процес формування культурних преференцій регіону здатен справляти фактор порубіжності, який у вітчизняній гуманітаристиці нечасто береться до уваги. На пограниччях, у зоні різних геополітичних і культурних впливів, виникає особливий феномен „серединної культури”. Сучасний постмодернізм запропонував термін „лімінальність” для позначення таких перехідних станів, коли домінантою є невизначеність орієнтацій, гібридність ідентичностей, „оборонна свідомість”. Польські науковці, які активно досліджують феномен погранич, звертають увагу на функціонування у таких порубіжних соціумах власної системи кодів і символів, які формують специфічну екзистенційну філософію й ідеологію „приватної вітчизни”. За М.Герцфельдом, у таких „локальних теодицеях” довго живуть у концентрованому вигляді успадковані уявлення про несправедливість світу і про завдані в минулому образи. Такі ареали можуть бути свідченням „зламу таксономії”, оскільки у них населення послуговується відмінними від загальноприйнятих категоріями й оціночними критеріями¹⁵. Галичина – яскравий приклад того, яку силу інерції мають укорінені в суспільній свідомості стереотипи за давніх фобій і недовіри.

Приділяючи багато уваги проблемам типології регіонів і регіональних ідентичностей, польські соціогуманітарії характеризують регіон як „територію, мешканці якої мають почуття ідентичності настільки сформоване, що воно є „щоденним досвідом”. При цьому вводиться розрізнення т.зв. реліктових, політичних та етнічно-лінгвістичних регіонів. До числа реліктових відносять ті, які в минулому були тією або іншою мірою автономними чи незалежними, але пізніше поглиналися більш потужними організаціями, внаслідок чого мешканці цих регіонів втратили відчуття ідентичності. Політичними регіонами вважаються ті, які й досі функціонують як адміністративні чи політичні одиниці. Етнічно-лінгвістичні регіони виокремлюються за ознаками певної специфічної культури, діалектних особливостей.

Запропонувавши типологізацію регіонів за такими ознаками, Б.Яловецький не бачить у Польщі, на відміну від Німеччини чи Італії, політичних регіонів. Галичина у його баченні – це реліктовий регіон, „вчищений від пилу і витягнутий на денне світло”. Посилаючись на дослідження польських ліцеїстів, автор доводить, що

¹⁴ Субкультурна варіативність українського соціуму. – К., 2010. – С.175.

¹⁵ *Herzfeld M.* Antropologia. Practycowanie teorii w kulturze i społeczeństwie. – Kraków, 2004. – S. 193 – 216.

у свідомості молоді поняття „Галичина” не існує, а регіональні самоідентифікації є досить слабкими і знаходяться на четвертому місці після національних, локальних та європейських. Утім, він помічає і протилежний процес: серед певної частини мешканців Галичини (мається на увазі, зрозуміло, її польська частина) „починається сучасне формування регіональної ідентичності, яке має виразний історичний характер”¹⁶.

Якщо ж говорити про українську Галичину, то застосовані Б.Яловецьким критерії навряд чи виявляться продуктивними. Хоч Галичина у складі України і не є політичним регіоном (як такі умовно можна розглядати її частини – сучасні області), віднесення її до складу реліктових регіонів некоректне хоча б тому, що регіональна ідентичність тут виявляє себе доволі виразно, особливо в часи загострення політичних протистоянь. Пояснюється це значною мірою тим, що історична й спадкова ідентичність у західноукраїнському регіоні органічно поєднується з ідентичністю проживання й перспективною ідентичністю (терміни М.Бассана та П.Сантливра). Інакше кажучи, галицька ідентичність в її українському різновиді є досить сильною саме тому, що в ній історичний компонент поєднується із травмуючим досвідом і ще до кінця не вирішеними, з точки зору місцевої спільноти, завданнями його подолання. Підживлюють її і продиктоване логікою життєвих реалій протистояння „вічно живому” польському міфу „галичанської Аркадії”, і досить міцні у середовищі місцевої інтелігенції месіанські настрої „галицького П’ємонту”.

Не варто скидати з рахунку і той мобілізаційний потенціал громадянськості, який дістався обом частинам Галичини у спадок від Австро-Угорської імперії і який, за спостереженнями політологів, і сьогодні забезпечує високу електоральну активність галичан. Польський фахівець у галузі електоральної географії Т.Зарицький звертає увагу на певну закономірність: в обох частинах Галичини існує потужний правий електорат. До того ж зіставлення карт електоральної активності у Польщі й Україні здатне викликати справжній подив: колишня австрійська Галичина вирізняється і там і тут високою явкою виборців настільки, що формує образ „однорідного регіону”. „Це дуже цікавий факт впливу спадщини держави, яка розпалася приблизно 80 років тому...Якщо вважати добровільну участь виборців проявом позитивного соціального капіталу, то цей випадок міг би бути прикладом державного впливу на створення такого соціального капіталу”¹⁷.

¹⁶ Яловецький Б. Регіональні рухи // Глобалізація. Регіоналізація. Регіональна політика. Хрестоматія з сучасної зарубіжної соціології регіонів. – Луганськ, 2002. – С.380 – 388.

¹⁷ Зарицький Т. Мозаїка Центральної Європи: порівняльний аналіз польського та українського просторів // Там само. – С.531.

Від впливу політичних та етнічних чинників на регіональну ідентичність відштовхується і американський українознавець Г.Куромія, аналізуючи особливості самоідентифікацій мешканців Донбасу. Але тут цей вплив здебільшого від'ємний і розмиваючий. Шукаючи відповідь на питання: „яким чином Донбас зберігав свою особливу регіональну ідентичність, яка не може бути легко підпорядкована національним ідентичностям – українській чи російській”, автор звертає увагу насамперед на особливості заселення неосвоєних степових земель і на специфіку їх індустріалізації. Новоприбульцям, зауважує він, притаманний феномен амбівалентності самоідентифікацій – вони легко забували про своє етнічне походження і швидко засвоювали особливий „українсько-російський діалект”, який вважали „місцевою мовою”. Якщо територія, як правило, формує відчуття прив'язаності і у такий спосіб забезпечує ідентичність, то у випадку з Донбасом Куромія пропонує альтернативне пояснення – оскільки „окраїнні землі” забезпечували свободу пересування („негативну свободу”), „людям не потрібно було шукати ідентичність”. „Корені привабливої сили Донбасу полягають у надзвичайно незалежному мисленні вільного степу”, і саме тому в радянські часи цей регіон залишався політичною проблемою для Москви. Застосовуючи для аналізу цієї проблеми термін „регіоналізм”, Г.Куромія характеризує ідентичність мешканців Донбасу як проміжну і тому позанаціональну¹⁸.

На фоні погіршення чи недостатньо високих темпів поліпшення соціального самопочуття громадян регіональні ідентичності здатні легко набувати негативного зафарбування. Проблеми консолідації українського соціуму серйозно ускладнені обставиною, яку соціологи вкладають у формули широкої субкультурної варіативності чи субкультурної диференціації. За умов кризи довіри, що стала домінують вітчизняного суспільного життя, субкультурна варіативність стає додатковим чинником поляризації. У південно-східному регіоні домінує пасивний, з високими патерналістськими очікуваннями, різновид соціокультурної ідентифікації – аж до вибудови специфічних, зі спільними російськими й українськими коренями „донбаської”, „кримської”, „одеської” ідентичностей. Західний тип регіональної ідентичності більш активний, тут домінує орієнтація на індивідуальне господарювання й підприємництво, хоч примиренське ставлення до корупції дається взнаки не меншою мірою. Оскільки притаманний західному регіону тип політичного активізму сформувався у конфронтаційному руслі і має виразну антиросійську складову, він є живильним середовищем для правого радикалізму й національної мегаломанії.

¹⁸ Куромія Г. Донбас поміж Україною та Росією: позанаціональна ідентичність // Там само. – С.541 – 554.

Далеко не завжди, однак, політична поведінка громадян диктується винятково особливостями того чи іншого різновиду ідентичностей. Польський соціолог Т.Зарицький дотепно іронізує: „ніколи не можна бути певним, чи справді „регіональний контекст” має велике значення у даному регіоні, чи нам не вистачає даних для інших пояснень розходжень у політичній поведінці. Іншими словами, дослідник часто ризикує скористатися категорією „регіональний вплив” як „корзиною для використаного паперу”, до якої потрапляють усі нез’ясовані розбіжності”¹⁹.

Такі застереження будь-кого примусять замислитися над парадоксами просторових ідентифікацій і обмеженими можливостями наукового знання у поясненні свідомісних конструктів. Можливо, й справді мають рацію ті, хто вважає ідентичність „слабкою категорією”, особливо коли йдеться про її евристичні можливості в окресленні орієнтаційного простору людини? На наш погляд, навряд чи варто піддаватися подібним сумнівам. Адже на сьогодні поняття „ідентичність” є по суті єдиним, що адекватно передає відчуття автентичності територіальних відмінностей і регіональних субкультур. Жоден із його заміників, які неодноразово пропонувалися – ідентифікація з територією, соціальна орієнтація, групова належність, спільність, пов’язаність – не прижився у соціогуманітаристиці. Що ж до категорії „культурний регіоналізм”, то хоча вона за змістом досить близька до поняття „регіональна ідентичність”, але належить до іншої стратифікаційної системи і не має чітких територіальних обрисів. Принаймні у тій структурі регіональної системології, яка зараз вибудовується спільними зусиллями географів, істориків, культурологів, теоретиків системи управління, регіональний ідентичності знайти місце значно легше, ніж культурному регіоналізмові.

Для пояснення особливостей регіонального світосприймання і соціокультурної динаміки можуть бути корисними підходи, запропоновані Н.Дейвісом. Ціннісні орієнтації, зауважує він, формуються під впливом комплексу усталених інтелектуальних зв’язків, причому цей комплекс тісно пов’язаний як із засвоєною термінологією, географічними назвами, символічними кодами, так і з політичними поглядами, соціальними умовностями, особливостями емоційного світосприймання, релігійною вірою, зоровою пам’яттю, традиційним історичним знанням. Йдеться, отже, про „запас попереднього досвіду, крізь який фільтрується вся зовнішня інформація про минуле”²⁰.

Вітчизняні соціологи поділяють чинники, під впливом яких формуються територіальні ідентичності, на довго- і короткотермінові. Перші залежать від особливостей поселенської мережі, етнічного складу, історичної пам’яті, орієнтацій на „свободу” чи „порядок”,

¹⁹ Зарицький Т. Мозаїка Центральної Європи. – С. 501.

²⁰ Дейвіс Н. Європа. Історія. – К., 2001. – С.22.

унітаризм чи автономію. Другі формуються під впливом ситуативних інтересів регіональних еліт, геополітичних чинників, поточних політичних процесів. На цій основі може виникати „патерн регіонального розвитку” – як історично сформований тип відтворення регіональної ідентичності, своєрідний „соціокультурний код”, що визначає напрям соціокультурної динаміки²¹.

Якщо подивитися під цим кутом зору на особливості формування регіональної ідентичності в Україні, то серед факторів впливу можна назвати: 1) природно-кліматичні особливості, зумовлені рельєфом місцевості, забезпеченістю ресурсами, специфічністю поселенської культури; 2) геополітичні впливи – війни та зумовлені ними міграційні процеси, поділи й переділи території; 3) цілеспрямовані політичні заходи держав-метрополій, спрямовані на інтеграцію території і асиміляцію населення, а також впровадження власних управлінських схем та ідентифікаційних моделей; 4) специфічність соціальної стратифікації, у тому числі зумовлена релігійними й міжконфесійними протистояннями, станом освітньої системи; 5) традиційні чи завоювані в процесі колонізації правові уявлення та способи самоорганізації; 6) політичні інтереси місцевих еліт.

У зарубіжній політології Україну інколи порівнюють з кометою, гранично щільною на сході і розрідженою на заході. Такий висновок робиться насамперед на основі гіперурбанізованості східних областей – Донецької, Луганської, Дніпропетровської. Найменш урбанізовані області на Заході – Закарпатська, Івано-Франківська, Тернопільська, Чернівецька. Але саме західні області характеризуються як найбільш європеїзовані – за історичною традицією, культурно-національним менталітетом, релігійними уподобаннями. Історико-культурне ядро України – її Центр, і саме тут, як правило, „гасяться” завищені амбіції і Заходу, і Сходу. Благо для України вбачається у цьому „взаємопогашенні” і у тому, що протиборчі сили відчувають потребу одна в одній радше для політичного самоствердження, аніж для практичної реалізації автономістських чи сепаратистських устремлень²².

Відмінності у світосприйманні між українським Заходом і Сходом зумовлені, отже, насамперед особливостями способу життя – переважно урбаністичного на Сході і аграрного на Заході. Психіка робітника, що формується в колективі, більш прагматична, ніж психіка селянина, зайнятого переважно індивідуальним господарством і більш залежного від природної стихії. Ставлення робітника до речей переважно функціональне; що ж до селянина, то він схильний персоналізувати й

²¹ Стегній О. Регіональний чинник розвитку політичної культури населення України // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2005. – № 3. – С.103.2

²² Задорожнюк Э.Г. Украина: Восток, Запад, Центр как «ось консолидации» (вторая половина 1990-х годов) // Регионы и границы Украины в исторической ретроспективе. – М., 2005. – С.279 – 282.

демонізувати все, що його оточує. Звідси народні звичаї замовлянь, віра у дієвість певних ритуалів, сакралізація сільського побуту. Ритми життя також відмінні – у робітників вони підпорядковані насамперед виробничим циклом, у селян – сезонним природним циклом, а також освяченим традицією чергуванням буднів і свят.

Як показав В. Попов, матриці індустріальної культури здатні до самовідтворення і на етапах модернізації несуть у собі заряд досить потужної енергетики. Але в умовах пострадянської трансформації, під натиском ринкових відносин, з одного боку, і постмодерністської іронії, з другого, вони виявилися безсилими. У перетворенні найбільш архетипічної фігури індустріального пантеону, господаря надр – шахтаря – у маргінала-невдачу, загнаного у самодіяльні штольні-копанки, автор бачить не лише ознаки зруйнування усієї архетипової програми індустріалізму, але причину політичних, у тому числі електоральних, поразок індустріальної еліти.

Зрозуміло, що схематично окреслену у такий спосіб різницю не варто ні спрощувати, ні абсолютизувати. Той же Попов звертає увагу на очевидний парадокс: хоча цивілізаційна структура київського метрополітенського ареалу, незважаючи на численні спроби її реформування, лишається переважно російськомовною, саме тут перебуває центр електоральної підтримки „помаранчевих” сил і відповідних умонастроїв. Саме на столичних інтелектуалів розраховують творці ідеї київського, відмінного від львівського, варіанта націонал-державності – з акцентом на владно-бюрократичних аспектах. Але сама по собі етноцентрична парадигма є спадщиною навіть не індустріальної, а доіндустріальної епохи і як така не може бути консолідаційною²³.

На думку В. Дергачова, соціокультурна біполярність і рубіжність українського народу робить неможливою консолідацію суспільства навколо однієї з культурно-історичних традицій – західноєвропейської чи проросійської. Відсутні політична партія чи рух із реальною консолідуючою програмою. „Розгойдування гойдалок” прибічниками різних соціокультурних традицій уже призвело до „троянських здобутків” у вигляді деіндустріалізації, деінтелектуалізації, моральної деградації. „Величезний простір розколотої цивілізації виявився відкритим усім вітрам і ворогам”²⁴.

Можливо, такий діагноз занадто песимістичний, але аналітика мусить прораховувати усі варіанти можливого розвитку подій. Регіон у пострадянському просторі – явище нестале, нечітко структуроване, з невідрефлектованою й амбівалентною свідомістю. Досліднику, що дивиться на регіон збоку, важко досягнути притаманну йому специ-

²³ Попов В.Б. Социокультурная гетерогенность Украины в индустриальном и постиндустриальном измерениях // Стосунки Сходу та Заходу України: минуле, сьогодення та майбутнє. – Луганськ, 2006. – С.125 – 135.

²⁴ Дергачев В. Цивилизационная геополитика. – С. 259 – 261

фічну ауру, як і переступити через свою прихильність до тих чи інших цінностей, власні політичні симпатії чи антипатії. В умовах гостро поляризованої України відсторонений погляд на регіон – справа проблематична. А регіональні дискурси, на які в кінцевому рахунку доводиться орієнтуватися, ідеологічно навантажені настільки, що усякий дотик до них іскрить. У кожному конкретному випадку буває нелегко відрізнити реально існуючі пласти культурного ґрунту від тих пропагандистських стереотипів, які народжуються у вирі політичних протистоянь.

З огляду на недостатню відрефлектованість регіональних параметрів та розмитість світоглядних критеріїв існують певні проблеми із застосуванням методів соціального аналізу у міждисциплінарній сфері. Можливості соціологічних досліджень тут обмежені: адже вони рееструють у кращому випадку самоідентифікації на особистісному рівні, а територіальні ідентичності – це насамперед феномен колективної свідомості. Більш продуктивними виявляються, як правило, можливості дискурс-аналізу. Простеження за матеріалами преси, включаючи регіональну, ролі й місця мови дискурсів у системі комунікаційних зв'язків, мовно-лінгвістичних аспектів проблем формування ідентичностей і націєтворення значно розширює діапазон регіональної аналітики²⁵. Дослідження політичних настроїв і уподобань у регіональному розрізі, проведене науковцями Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України на матеріалі 2004 – 2005 рр., дало змогу виявити типи регіональних інтерпретацій поняття „національна ідея” і той баланс позитивних, негативних і нейтральних оцінок цього поняття, який виявився в ході „помаранчевої революції”. Його результати, узагальнені в книзі „Регіональні версії української національної ідеї: спільне і відмінне” (К., 2005), виявилися досить промовистими – як у плані виявлення амплітуди настроїв і симпатій у регіональному вимірі, так в контексті з'ясування уроків „помаранчевої революції” та її впливу на політичний процес.

Не можна, однак, не бачити того, що можливості міждисциплінарності в осмисленні феномена територіальних ідентичностей використовуються ще далеко не повною мірою. Здається, що вітчизняні соціогуманітарії зупинилися за крок до розв'язання завдання, сформульованого ще М.Фуко, – заміни епістеми наукового теоретизування. Доводиться визнати, що парадигма транзитивності, бачення плину історії як поетапного руху до більш впорядкованих форм співжиття є відносною і як така має оцінюватися більш критично (як, до речі, і всі теорії формальної раціональності). Більш адекватною

²⁵ Див., напр.: *Нагорна Л.П.* Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики. – К., 2005; *Kulyk V.* Constructing common sense: Language and ethnicity in Ukrainian public discourse // *Ethnic and Racial Studies*. – 2006. – Vol. 29. – № 2. – P. 287 – 292.

українським реаліям уявляється нелінійна парадигма постмодерну, вибудована у канонах синергетики. Можливо, новий ключ до аналізу вітчизняної соціокультурної динаміки буде знайдено на шляхах використання рефлексивної метапарадигми, яка виходить із вирішального впливу на реальність явищ дисперсії й фрагментації, культивованого ризику. Для спеціального дослідження потенціалу нерівноважності, дифузних процесів, що призводять до розмивання культурно-територіальної ідентичності, можуть успішно використовуватися інструменти макро-мікрорівневого аналізу, що дозволяють інтерпретувати як інституціональну рефлексію, так і внутрішню саморефлексію соціальних акторів. Такий підхід може бути особливо продуктивним у руслі аналізу конфліктогенності, що може виникати на ґрунті наявності культурно-політичного „двоподілу”, відмінних етнолінгвістичних зон, різноспрямованості устремлінь політичного істеблїшменту. Але у його освоєнні на вітчизняному ґрунті зроблені лише перші кроки.

Поки що ясно одне: для України територіальна ідентичність – не лише важлива складова соціальної ідентифікації, але й своєрідний ключ для конструювання регіону як політичного простору і водночас мірило легітимації. Український соціум із притаманними йому соціально-економічними диспропорціями, регіонально-культурними відмінностями, політичними імпровізаціями особливо потребує системного аналізу ризиків – як об’єктивно зумовлених полірегіональністю й полікультурністю, так і створюваних суб’єктивно в руслі незваженої політики ідентичності.

Щоб не наступати вкотре на ті самі граблі, український політик має, зокрема, винести важливий урок з того, якими значними суспільними втратами здатна обертатися ставка на архаїку і політизовану етнічність, що виявилася прикметною рисою президентства В.Ющенка. Шляхи подолання спричинених етноцентризмом негараздів – у введенні проблеми міжрегіональних, міжетнічних, міжконфесійних відносин в Україні у контекст міжнародного права, створення наукового тезаурусу етнополітики, прогнозування й попередження загроз національній безпеці, здатних впливати із факту сегментованості соціуму і фрагментованості його політичної культури. Надзвичайно важливим завданням для державних структур та інтелектуалів є вихід за межі національно-державної ідентичності і перехід на рівень прокламування європейської системи цінностей та конструювання цивілізаційної ідентичності. Замикання у „контейнері” національної держави, особливо за умови обстоювання певними політичними силами етнічних пріоритетів, загрожує прищепленням масовій свідомості настроїв ізоляціонізму й національної мегаломанії.

Наталія Ротар

**ФОРМУВАННЯ КОМУНІКАТИВНОГО
КОНСТРУКТУ «РЕГІОН»
У ДИСКУРСІ ПОЛІТИЧНОЇ ЕЛІТИ
УКРАЇНИ**

У сучасній політичній науці дихотомія *центр – периферія* традиційно використовується для аналізу специфіки регіонального та державного розвитку, змісту і темпів політичних перетворень. Однією з найбільш популярних інтерпретаційних схем центр-периферійного аналізу є модель Е.Шилза¹, який трансформує систему відносин залежності «центр – периферія (залежні території)», наближаючи її до відносин партнерства, коли периферія набуває ознак регіону. У період посткомуністичних перетворень зміни на периферії мають переважно характер трансмутацій, тоді як в центрі вони відбуваються по трансформаційному типу. Ці зміни різноспрямовані, непередбачувані, відбуваються всупереч розрахункам суб'єктів перетворень і соціальним очікуванням, мають і прогресивні, і регресивні наслідки. Але так чи інакше характер змін та їх перспектива відображаються в дискурсивному полі політичної еліти, і саме аналіз дискурсу дозволяє визначити модель регіону – регіону як периферії (залежної території) або регіону як партнера у взаємодії з центральною владою.

В українській науці аналізу процесів регіонального розвитку присвячені численні дослідження В.Базіва, З.Варналія, Я.Верменич, О.Гараня, В.Котигоренка, О.Майбороди, М.Михальченка, Л.Нагорної, О.Рафальського та ін. Дане дослідження не претендує на розкриття всієї складності взаємозв'язку між особливостями регіонального за загальнодержавного розвитку України. Метою даної наукової статті є аналіз процесу формування змістовного значення регіональних проблем на основі вивчення доповідей і виступів Президентів України – Л. Кравчука і Л. Кучми, які мали офіційний характер.

Проблеми регіонального розвитку України почали активно обговорюватися фактично відразу ж після проголошення незалежності в 1991 р. Тоді перед молодого українською державою гостро стояло питання конституційного будівництва, яке передбачало врахування в конституційному полі особливостей регіонального розвитку. Перший президент України Л. Кравчук вже 30 червня 1992 р. виступив перед народними депутатами з власним баченням базових норм і

¹ Шилз Э. Общество и общества: макросоциологический подход // Американская социология. Перспективы, проблемы, методы / Пер. с англ. – М., 1972.

принципів Конституції². На його погляд ВРУ у процесі формування нової системи державної влади та органів місцевого і регіонального самоврядування, приймаючи Закон «Про Представника Президента України» та нову редакцію Закону «Про місцеві Ради народних депутатів та місцеве і регіональне самоврядування», відійшла від деяких принципових положень з цих питань, які закладалися у Концепції нової Конституції. Нагадаємо, що в Концепції фіксувалося положення про те, що «на всіх рівнях адміністративно-територіального поділу республіки діє система місцевої державної влади та самоврядування, що здійснюється через відповідні Ради народних депутатів ...», і вищою посадовою особою на території області, району, міста, селища, сільради виступає голова відповідної Ради народних депутатів, який є одночасно головою виконавчого комітету і повноважним представником Президента України». Фактично, Концепція Конституції розглядала місцеві Ради і як органи місцевої державної влади, і як органи місцевого самоврядування. Пізніше, при прийнятті згаданих вище законів, ці питання були вирішені по-іншому.

У цьому виступі Л. Кравчука вперше було заявлено про дискусійність проблеми представництва регіональних інтересів у парламенті України, яка згодом піднімалася усіма президентами України. Л. Кравчук підкреслив, що питання структури парламенту є тією основною позицією, за якої проект Конституції не узгоджується з її Концепцією, згідно з якою парламент України був однопалатним. Конституційна Комісія після тривалих дискусій все ж підтримала аргументи на користь двопалатного парламенту, хоча в додатку до проекту Конституції був і варіант однопалатних Національних Зборів. Основними аргументами на користь двопалатного парламенту був, по-перше, позитивний досвід ефективності такої моделі представництва інтересів, який демонструється більшістю демократичних країн світу зі стабільними правовими системами. По-друге, йшлося про більш ефективний захист інтересів регіонів: «якщо ми вже стаємо на шлях розвитку місцевого та регіонального самоврядування не на словах, а на ділі, то, безсумнівно повинна бути структура парламенту, яка представлятиме інтереси і самоврядних територій»³.

Проблеми регіонального устрою Україні були проаналізовані Л. Кравчуком і в контексті проблеми конституційного регулювання місцевого і регіонального самоврядування, розмежування системи і повноважень органів державної влади та органів самоврядування. Саме з його ініціативи в проекті нової Конституції України були закладені положення, спрямовані на реформування організації державної влади та самоврядування на місцях. Ключовою ідеєю цієї

² Про проект Конституції України. Доповідь Президента України Л.М.Кравчука на сесії Верховної Ради України 30 червня 1992 року // Сільські вісті. – 1992. – 3 липня.

³ Там само. – С. 2.

реформи було роздержавлення місцевих Рад народних депутатів усіх рівнів, перетворення їх в органи місцевого (в селах, селищах, містах) і регіонального (в районах та областях) самоврядування, звільнення від виконання невластивих їм функцій та зосередження їх зусиль на вирішенні питань місцевого життя в інтересах населення відповідної території. Іншою, не менш важливою ідеєю, було створення на регіональному рівні (в районах та областях) органів виконавчої влади та послідовне розмежування їх функцій і повноважень з функціями і повноваженнями відповідних органів місцевого і регіонального самоврядування. Це, на думку президента, відображало ідею будівництва держави, заснованої не на принципі єдності влади і зосередження всієї її повноти в руках однієї державної структури – Рад, а демократичної правової української держави, в якій основним принципом має стати поділ державної влади на законодавчу, виконавчу і судову: «Цей процес не буде легким, оскільки самоврядування є такою формою управління, яка найбільш повно відповідає ринковій економіці і політичному плюралізму, тобто ознакам, що визначають громадянське суспільство і правову державу. Для розвитку самоврядування потрібні, таким чином, певні умови, які ще потрібно створити. Однією з таких передумов і стане нова Конституція України. Зокрема, ті її розділи, які присвячені організації на місцях виконавчої влади та місцевого і регіонального самоврядування»⁴.

Особливо слід відзначити, що Л. Кравчук закликав чітко розрізняти місцеву владу, основним змістом якої є здійснення місцевого та регіонального самоврядування, і периферійні ланки єдиної державної влади. Суб'єктами державної виконавчої влади є народ України і обраний ним президент України, тоді як суб'єктом місцевої влади є територіальна громада (самоорганізація) громадян в межах відповідної адміністративно-територіальної одиниці і обрана нею Рада. Місцеві органи державної виконавчої влади не обираються, а створюються Президентом України, оскільки вони є частиною державного апарату, становлять єдину систему, побудовану за принципом суворої субординації, що особливо важливо в перехідний період. Органи ж місцевої влади обираються безпосередньо громадянами. Вони не є частиною державного апарату, не повинні становити єдину систему, побудовану за принципом ієрархічного підпорядкування. Адже основний принцип самоврядування – самостійність і незалежність його органів у межах, які визначаються законом, і власна фінансово-економічна база. Безперечно, органи місцевого самоврядування різних рівнів повинні погоджувати свою діяльність, тому і пропонувався непрямий порядок виборів місцевих Рад регіонального рівня. Це дозволило б перетворити районні та обласні ради в органи представництва не тільки населення, але і створюваних громадян-

⁴ Там само. – С. 2.

нами органів місцевого самоврядування базового рівня. Отже, мова йшла не про ієрархічну систему Рад, а про систему незалежних органів самоврядування.

В одній із доповідей, публічно проголошеній Л. Кравчуком на шостій сесії ВРУ в 1992 р., центральною проблемою було політичне і соціальне становище в Україні, яке, виходячи з особливостей того часу, аналізувалося через призму економічного становища в країні⁵. Одним із принципів для Л. Кравчука був момент, пов'язаний з виконанням державою господарських функцій: «Щоб запобігти тенденції централізації господарських функцій (а такі спроби є, про що не раз говорили народні депутати), потрібно всіляко підвищувати роль регіональних владних структур, які будуть вирішувати основні соціальні питання»⁶. Таким чином, вже в 1992 р. перед регіональними органами влади в Україні фактично постало коло питань, які до цього не входили в їх компетенцію. У першу чергу це питання, пов'язані з визначенням джерел формування їхніх бюджетів, цільових фондів і ресурсів. Завданням держави, насамперед політичного центру, було створення ефективного механізму зацікавленості адміністрацій та регіональних представницьких органів у здійсненні приватизації – з одного боку, та їх відповідальності за те, щоб вона не перетворилася на «прихватизацію».

Щодо політичної моделі влади на регіональному рівні Л. Кравчук зазначив, що вона «розмежована, хоча взаємодію органів державної і представницької влади потрібно вдосконалювати на основі практики, що склалася, спираючись на Конституцію і відповідні закони». На нашу думку, найбільш важливим було усвідомлення того, що в нелегких умовах становлення справжньої демократії, яка стверджує у взаємовідносинах громадянина, суспільства і держави високі принципи взаємоповаги та зацікавленості у вирішенні нагальних проблем перехідного періоду, істотне значення має правове оформлення результатів економічних, політичних і соціальних дискусій. Таким чином визнавалися, по-перше, важливість регіонального розвитку України, по-друге відкритість дискурсивного поля політики.

Про те, що категорія «регіон» міцно увійшла в дискурсивне поле політичної еліти України, свідчить не лише поява субпонять (регіональне самоврядування, регіональна влада, регіональні владні структури, регіональні інтереси, представництво регіонів), а й активна участь вищих державних осіб у публічному обговоренні проблем регіонального розвитку. У листопаді 1992 р. Л. Кравчук виступив з

⁵ Про політичне й соціальне становище в Україні. Доповідь Президента України Л. Кравчука на шостій сесії Верховної Ради України // Урядовий кур'єр. – 1992. – 2 жовтня.

⁶ Там само. – С. 3.

доповіддю перед учасниками науково-практичної конференції «Актуальні проблеми управління територіями України»⁷. З огляду на предмет нашого дослідження найбільш важливою є та частина доповіді, яка присвячена основам регіональної політики, оскільки саме в цьому виступі Л. Кравчука у дискурс еліти було інтегровано термін «регіональна політика», який передбачає певні систематичні дії влади щодо регіону як об'єкта політичного впливу центру, а також актуалізовано поняття «управління територіями». Одними з основних політичних і правових проблем управління територіями в Україні Л. Кравчук назвав (1) визначення компетенції двох рівнів публічної влади – держави і самоврядування, тобто межі їх дії; (2) порядок формування, розмежування повноважень та взаємовідносин суб'єктів управління територіями на регіональному та місцевому рівнях; (3) адміністративно-територіальний устрій; (4) комплекс економічних проблем. Саме ці проблеми на початку 90-х рр. ХХ ст. формували предметне поле регіональної політики України.

Особливо важливим, в політичному плані, було публічне визнання представниками політичної еліти того, що «кожна територія України має свою специфіку – значні соціально-економічні та політичні відмінності. Візьмемо ті ж Донбас чи Закарпаття, Кримську автономію. Різноманітність поглядів настільки велика, що іноді досягає діаметральної протилежності. У кожній території – своє бачення, якою має бути українська держава. Для цього є об'єктивні причини: тут і ментальність, і етнічна самобутність, і географія. Окремо слід зазначити, що в ряді територій – складна історична доля, втім, це стосується нашої країни в цілому». Тому Україна повинна мати свою концепцію регіональної політики, де передбачатиметься вирішення найскладніших проблем територій: «саме концепцію, яка б дозволила здійснення єдиної державної регіональної політики, дозволила б визначити основні її принципи та напрямки, а не пропозиції з розвитку окремих регіонів»⁸. Принциповим моментом майбутньої концепції повинен був стати аналіз проблем регіонального устрою України у такому контексті:

- *Проблеми територіального устрою України*: «Треба продумати можливість раціональної ув'язки адміністративно-територіального поділу з соціально-економічними особливостями окремих регіонів, необхідністю створення умов для розвитку місцевого самоврядування, особливо на селі».

⁷ Управління територіями в умовах розбудови демократичної правової держави. Доповідь Президента України Л. М. Кравчука на науково-практичній конференції «Актуальні проблеми управління територіями в Україні» // Голос України. – 1992. – 28 листопада.

⁸ Там само. – С. 6.

- *Концепції державної влади та місцевого самоврядування в Україні*: «нова модель повинна враховувати сувору дійсність сьогодення і працювати на перспективу, поєднувати широкий місцевий демократизм зі стабільною, відповідальною і міцною політикою держави на місцях. Варто було б відмовитися від поняття «регіональне самоврядування», як юридично некоректного, і ввести інститут регіонального представництва. [...] Коротко про статус органів регіонального представництва. Обласні та районні ради доцільно наділити певними в законі нормативними повноваженнями, що стосуються так званих «місцевих справ». Виконавчі органи цих Рад повинні мати подвійний статус: по-перше, представляти державу на регіональному рівні, по-друге, виконавчі структури будуть забезпечувати реалізацію рішень обласних і районних Рад, прийнятих в межах їх компетенції».

- *Соціально-економічних проблем управління територіями і правових шляхів їх вирішення*: «Регіони та окремі території повинні стати центрами структурної перебудови економіки, розвитку ринкової інфраструктури. ... Кожна територія, їх владні структури повинні мати свої економічні підвалини. Тобто бути власником. Відомо, що без власності нема й ефективної влади».

- *Конституційних принципів управління територіями в Україні*: «Як наслідок, в житті є одне, в законодавстві – щось інше, а в чинній Конституції – майже нічого або зовсім інше. Подивіться, які відповіді на питання, що виникли в сфері управління територіями, дає нам нинішня Конституція. У ній зазначено, що в кінці 1992 року ми й надалі перебуваємо в старій системі координат, де Ради складають основу політичної системи, єдину систему органів державної влади, яким підзвітна і підконтрольна решта всіх державних органів. Багатьох влаштовує саме такий конституційний статус-кво. Тому не випадкова гостро негативна реакція з боку окремих Рад на проект нової Конституції, яка заснована на ідеях поділу влади і відкидає чию б то не було монополію на неї»⁹.

Через деякий час перед українською елітою постало питання не тільки обговорення процесів перетворень в суспільстві, а й оцінки ступеня ефективності реалізації певних ініціатив, у тому числі тих, що стосуються регіонального устрою та розвитку. У травні 1993 р. Л.Кравчук виступив перед ВРУ з доповіддю «Про становище України та програми внутрішньополітичної і зовнішньополітичної діяльності Президента та Уряду України», в якій контроль за виконанням державних програм, особливо на регіональному рівні, охарактеризував як «вкрай неефективний». Основними причинами такого стану справ Президентом були названі низька професійна підготовка частини посадових осіб у всіх ланках влади, їх помилки, а то і небажання відповідно

⁹ Там само. – С. 7.

діяти в нових обставинах; недосконале законодавство, боротьба законів і декретів, яка призвела до паралічу дій виконавчих структур, подальшого поглиблення кризи. Наголошувалося, що кризові явища в суспільстві пов'язані не тільки з прорахунками у реформуванні економіки України, а є також наслідком уповільнення у вирішенні проблем держави – «це властиво і для загальнодержавної, і для регіональної політики»¹⁰. Таким чином, уже в 1993 р. оцінка регіонального розвитку України здійснювалася з використанням категорії «регіональна політика», хоча на той момент цілісної державної програми регіонального розвитку в Україні не існувало. Більше того, поняття «регіон» не було інтегроване у законодавство України, що дозволяло і на загальнодержавному, і на регіональному рівнях досить вільно інтерпретувати як зміст регіональної політики, так і саме поняття регіону.

Кризові явища в українському суспільстві, які почали наростати особливо швидко на початку 1994 р., вперше актуалізували в дискурсі української еліти питання регіоналізації України та політизації регіональних відмінностей. У своєму посланні ВРУ Л.Кравчук підкреслив, що всім слід рахуватися з розстановкою політичних сил в країні, особливостями різних регіонів, що неминуче поділить людей по відношенню до претендентів в президенти: «І цей поділ може набуту надзвичайно гострих форм, стати вододілом на шляху до громадянської згоди. Велику загрозу для розвитку держави являє невизначеність щодо місцевих органів влади. Адже червневі вибори (1994 р. – прим. Авт.) повинні зафіксувати принципово новий варіант державного устрою України, оскільки обласні та районні ради отримують статус державних органів, а точніше кажучи, новий і невідпрацьований статус державно-самоврядних органів»¹¹.

Небезпека анонсованих перетворень виводилася владою з особливостей економічної структури, в якій переважав державний сектор, що, на її погляд, об'єктивно вимагало досить сильного централізованого управління, сильних урядових надрегіональних структур. Виступаючи за широку економічну самостійність регіонів, Л.Кравчук не вважав виправданим, маючи унітарну, цілісну державу, сприяти її розчленуванню на окремі частини: «Початок федералізації держави без чітко визначених конституційних норм, продуманого поточного законодавства, механізмів взаємодії Центру та територій призведе до некерованості суспільством»¹².

¹⁰ Про становище України та програми внутрішньополітичної і зовнішньополітичної діяльності Президента і Уряду України. Доповідь Президента України Л.М.Кравчука на сесії Верховної Ради України 20 травня 1993 року // Урядовий кур'єр. – 1993. – 22 травня. – С. 2.

¹¹ Послання Президента України Верховній Раді України тринадцятого скликання // Молодь України. – 1994. – 13 травня. – С. 2.

¹² Там само.

Саме з проблемою регіонального протистояння, багато в чому відображеного в процесах і результатах дострокових президентських виборів 1994 р., довелося зіткнутися Л.Кучмі з самого початку виконання президентських повноважень. Виступаючи з однією з перших доповідей у статусі Президента, Л.Кучма змушений був констатувати, що в українському суспільстві «є і залишаються гострими політичні суперечки, соціальні, релігійні та навіть регіональні протиріччя. Однак нам вистачило терпіння, мудрості та відповідальності утримуватися від силових методів вирішення цих та багатьох інших гострих проблем»¹³. Таким чином, проблеми регіонального розвитку та регіональних взаємин в Україні переносилися в площину суперечностей, які, як відомо, є джерелом конфліктної взаємодії. У цій ситуації новий Президент України вбачав свій головний обов'язок у збереженні і зміцненні миру і спокою в Україні: «ми повинні усвідомлювати, що навіть локальні зіткнення можуть викликати такі політичні та економічні наслідки, за якими Україна, її народ втратять всяку історичну перспективу. ... Пропоную не використовувати складну економічну та соціальну ситуацію у вузькопартійних, групових інтересах. Від цього ніхто не виграє, а програють всі. Перш за все народ. Вижити і утвердитися як держава і нація ми можемо тільки в єдності»¹⁴.

Однак потреба заміни існуючої на початку 90-х рр.. моделі економічного розвитку України на більш ефективну неухильно виводить дискурс регіонального розвитку на обговорення проблеми економічної ролі регіонів у державному будівництві. Поступово українська еліта приходять до ідеї, що, з врахуванням різних умов соціально-економічного розвитку окремих регіонів, покриття дефіциту місцевих бюджетів має здійснюватися в межах встановлених нормативів за рахунок виділення із загальнодержавного бюджету фінансових ресурсів у вигляді дотацій і субвенцій. Головною метою такого регулювання регіонального розвитку Л.Кучма бачив оптимізацію земельних відносин: «Основна мета земельної реформи – затвердити на селі такі економічні відносини, які б забезпечили формування дбайливого господаря на землі. Для цього необхідно з урахуванням особливостей окремих регіонів України йти шляхом максимального використання потенційних можливостей різних форм власності – державної, колективної, приватної»¹⁵.

¹³ Велич подвигу народного. Доповідь Президента України Леоніда Кучми на урочистому засіданні, присвяченому 50-річчю визволення України від фашистських загарбників 7 жовтня 1994 року // Урядовий кур'єр. – 1994. – 11 жовтня. – С. 4.

¹⁴ Там само. – С. 3.

¹⁵ Шляхом радикальних економічних реформ. Доповідь Президента України про основні засади економічної та соціальної політики // Голос України. – 1994. – 13 жовтня. – С. 7.

Представляючи нову модель економічної та соціальної політики, Л.Кучма зазначив, що суттєвим моментом останньої стане її децентралізація і роздержавлення, що означає перенесення основного обсягу соціальних витрат на місцевий та регіональний рівні. Для забезпечення вертикальної узгодженості і координації заходів економічного реформування було запропоновано інституціоналізувати регіональну політику, створивши при Президентові Україні консультативну Раду регіонів¹⁶. Проте, розуміння існування проблем регіонального розвитку, правильне визначення їх комплексного характеру, відображене в дискурсі Л.Кучми, не вивело його на рівень конкретних справ у цій сфері. Досить чітко це можна простежити, звернувшись до ключових доповідей та виступів Президента за 1996–2004 рр.

У 1996 р. Л.Кучма констатував, що в Україні повністю знята загроза територіального взаємовідчуження, значною мірою збалансовано інтереси регіонів в ім'я загальнодержавних, суспільно важливих потреб. Здійснення збалансованої регіональної політики та налагодження системи місцевого самоврядування були названі «вагомою складовою будівництва демократичної України». Однак при цьому фактично відбувається підміна понять, оскільки регіональний розвиток та місцеве самоврядування ототожнюються: «Треба визнати, що практично впроваджувати його (місцеве самоврядування – прим. Авт.) виявилось набагато складніше, ніж це уявлялося. Адже воно приходить на зміну принципово протилежному способу організації місцевого життя, який за радянських часів характеризувався жорсткою централізацією влади та державним патерналізмом, в результаті чого була підірвана громадянська ініціатива. І відродити її не можна штучними методами. Потрібні час і відповідні зусилля з боку держави, щоб розчистити дорогу для повноцінного місцевого самоврядування, як це і передбачено конституційними нормами»¹⁷. На нашу думку, замовчування проблем регіонального розвитку було пов'язане з відсутністю ініціатив як центральної влади, так і регіонів, фінансово повністю залежних від політичних і економічних структур центру.

Страйковий рух 1996–1997 рр. змусив політичну еліту України бути більш уважною до регіональних інтересів. Звертаючись до профспілок і трудових колективів з проханням утриматися від загальнонаціональних, галузевих та регіональних страйків принаймні на рік, Л.Кучма підкреслив, що Україні неодмінно необхідно створити таку політичну систему, використовувати такі принципи організації влади, формувати таку атмосферу в суспільстві, які забезпечували б

¹⁶ Там само. – С. 8.

¹⁷ Україна є. Україна – буде. Доповідь Президента України Леоніда Кучми на урочистих зборах з нагоди 5-ї річниці незалежності України 23 серпня 1996 року // Урядовий кур'єр. – 1996. – 29 серпня. – С. 4.

динамічний розвиток країни, послідовність і стабільність, запобігали б тупиковим ситуаціям, з яких потім доводиться виходити з великими труднощами і втратами. На думку Л.Кучми, «це, в свою чергу, передбачає вироблення базових, основних, прийнятних для більшості наших співгромадян основ згуртування суспільства, консолідації гілок влади, політиків і політичних структур», серед яких на дев'ятій позиції «чітке розмежування функцій і збалансованості інтересів, рівня відповідальності між центром і регіонами при зміцненні єдності і цілісності держави. Реалізація ідеї двопалатного парламенту, яка повинна служити цій меті з урахуванням побудови парламенту за партійним принципом»¹⁸. Таким чином, у ситуації внутрішньополітичної кризи політична еліта України звертається до проблеми регіонального розвитку та представництва регіональних інтересів. Однак після згортання страйкового руху ці проблеми знову зникають з дискурсивного поля, а «регіон» як комунікативний конструкт знову набуває рис виключно економічної проблеми. Наприклад, у 1998 р. Л.Кучма пов'язує регіональний розвиток з проблемами підприємництва: «Я бачу такі першочергові заходи, що стосуються безпосередньо малого підприємництва: [...] Введення на місцях посад уповноважених у справах підприємництва та створення відповідної мережі агентств регіонального розвитку. ... Вимагає уваги і розширення мережі машинно-технологічних станцій з сільськогосподарських машин, придбаних за рахунок державного або регіональних лізингових фондів»¹⁹.

У 2000 р., після перемоги на президентських виборах кінця 1999 р., Л.Кучма сформулював основні положення Стратегії економічного і соціального розвитку на 2000–2004 рр.²⁰ На думку Президента, враховуючи обмеженість інвестиційних ресурсів та ситуацію з обслуговуванням зовнішнього боргу, основна увага виконавчої та законодавчої влади, органів місцевого самоврядування України повинна бути приділена утвердженню в економіці максимально сприятливого інвестиційного середовища, в тому числі шляхом впровадження механізмів стимулювання внутрішнього ринку, інвестиційного процесу, активної регіональної політики. Це був єдиний офіційний президентський документ, в якому визначалася суть регіональної політики. Останню пропонувалося розглядати в тісному поєднанні з

¹⁸ Відповідальність перед Україною. Доповідь Президента України Л.Д.Кучми на урочистих зборах з нагоди 1-ї річниці прийняття Конституції України 27 червня 1997 року // Урядовий кур'єр. – 1997. – 3 липня. – С. 4.

¹⁹ Про заходи щодо економічної стабілізації та стимулювання виробництва. Позачергове послання Президента України Л. Д. Кучми до Верховної Ради України 19 листопада 1998 року // Урядовий кур'єр. – 1998. – 21 листопада. – С. 4.

²⁰ Україна: поступ у XXI століття. Стратегія економічного та соціального розвитку на 2000–2004 роки. Послання Президента України до Верховної Ради України 2000 р. // Урядовий кур'єр. – 2000. – 23 лютого.

адміністративною реформою, оскільки саме така політика «передбачає створення ефективно діючої системи влади та управління в центрі і в регіонах, фінансово-економічне та нормативно-правове забезпечення останніх на основі оптимального поєднання загальнодержавних, регіональних та місцевих інтересів»²¹. Документом фіксувалося, що державна регіональна політика України спрямована на надання динамізму регіональному соціально-економічному розвитку шляхом більш повного та ефективного залучення в господарський обіг ресурсного потенціалу регіонів, використання переваг територіального поділу і кооперації праці на основі розширення повноважень та підвищення відповідальності місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування по вирішенню поточних і перспективних проблем територій. Ключовими завданнями регіональної політики визначалися: (1) впровадження механізмів стимулювання соціального та економічного розвитку депресивних територій; (2) делегування значної частини управлінських функцій у регіони, посилення їх ролі та відповідальності у вирішенні всього комплексу завдань ринкових перетворень, проблем соціальної політики, економічного і науково-технічного розвитку, розвитку духовної сфери; (3) введення з 2001 р. єдиних мінімальних соціальних стандартів та дієвих механізмів соціального захисту населення незалежно від економічних можливостей регіонів; (4) реалізація в кожному регіоні комплексних програм досягнення продуктивної зайнятості; (5) здійснення в 2003–2004 рр. адміністративно-територіальної реформи; (6) створення двопалатного парламенту²².

Після 2000 р. категорія «активна регіональна політика» починає постійно використовуватися політичною елітою України, формуючи таким чином предметне поле політичного дискурсу. Так, якщо в 2000 р. Л.Кучма задекларував необхідність проведення регіональної політики та визначив її основні напрямки, то в 2002 р. він говорив уже про «здійснення активної державної регіональної політики». Слід зазначити, що з 2002 р. контекстом регіональної політики в Україні стає намір нашої держави інтегруватися в європейські структури: «Інтегрування України в європейські структури потребує вироблення та реалізації такої моделі взаємовідносин з регіонами й управління ними, відповідну принципам регіональної політики Європейського Союзу, яка буде сприяти становленню нових форм співпраці у форматі «центр–регіони», загальновизнаних практиці внутрішнього міжрегіонального співробітництва та міжнародної співпраці територій»²³.

²¹ Там само. – С. 7.

²² Там само. – С. 7-8.

²³ Послання Президента України Верховній Раді України тринадцятого скликання // Урядовий кур'єр. – 2002. – 4 червня. – С. 6.

Метою державної регіональної політики як складової стратегії економічного та соціального розвитку України визначалося створення умов для динамічного, збалансованого розвитку територій, усунення основних регіональних диспропорцій. Вперше на офіційному рівні визначалися й перспективні результати регіональної політики в 2002–2011 рр., а саме формування оптимальної вискоєфективної структури господарства регіонів; впровадження системи стратегічного бюджетного планування та фінансового вирівнювання; застосування договірних засад при визначенні спільних дій центральних і місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування; вирішення загальних регіональних і міжрегіональних проблем розвитку шляхом об'єднання фінансових ресурсів; комплексний розвиток територій зі спеціальним економічним статусом; підвищення ролі регіонів у зовнішньоекономічному співробітництві; вдосконалення системи державного стратегічного програмування регіонального розвитку; децентралізація влади; формування інфраструктури підтримки регіонального розвитку через створення спеціальних інститутів, зокрема агентств регіонального розвитку; підвищення ролі регіонів у реалізації екологічної політики держави; адаптація національного законодавства з питань регіональної політики до норм і стандартів Євросоюзу²⁴. Зазначалося, що державна регіональна політика буде здійснюватися в тісному взаємозв'язку з адміністративною реформою та реформуванням адміністративно-територіального устрою, однак на необхідності введення двопалатного парламенту в політичну практику України Л.Кучма вже не наполягав.

Отже, незважаючи на те, що категорія «регіон» увійшла в дискурсивне поле політичної еліти України, про що свідчить не лише поява субпонять *регіональне самоврядування, регіональна влада, регіональні владні структури, регіональні інтереси, представництво регіонів*, а й активна участь вищих державних осіб у публічному обговоренні проблем регіонального розвитку, Україна до сьогодні потребує концептуалізації нової регіональної політики, орієнтованої на раціоналізацію відносин «центр – регіони» і максимальне сприяння освоєнню та використанню власного економічного потенціалу кожного з регіонів. Поки що категорія «регіон» залишається тільки комунікативним конструктом в дискурсі загальнонаціональної політичної еліти, яка не має виходу в площину політичних дій. Регіональні ж еліти не тільки не допускаються до формування дієвого механізму представництва інтересів регіонів у центрі, а й до публічного обговорення цієї проблеми.

²⁴ Там само. – С. 7.

Розділ 2
ФЕНОМЕН ПОГРАНИЧЧЯ
В СИСТЕМІ СОЦІОГУМАНІТАРНОГО ЗНАННЯ

Верменич Ярослава (Київ)

**Пограниччя як соціокультурний феномен:
просторовий вимір**

Дмитрук Володимир (Київ)

**Російсько-український кордон і прикордоння як
об'єкт дослідження історичної регіоналістики**

Водотика Тетяна (Київ)

**Теорія фронтиру та її пізнавальні можливості у
контексті історичної регіоналістики**

Чорновол Ігор (Львів)

**Блукаючи метрополії. Історіографія Канади у
світлі тези про фронтир**

Ярослава Верменич

**ПОГРАНИЧЧЯ ЯК СОЦІОКУЛЬТУРНИЙ
ФЕНОМЕН: ПРОСТОРОВИЙ ВИМІР**

Проблема погранич стара як світ і водночас нова як ще один, дещо несподіваний, продукт глобалізаційних процесів. Від часів Цезаря політики розуміли роль "випаленої землі" у зонах прикордоння для здобуття перемог у війні. Але аж до нашого часу політиками далеко не повною мірою усвідомлюються ризики, пов'язані з існуванням обабіч кордонів різних ментальностей, культурних настанов, поведінкових стереотипів. Ті "фантомні вороги", які дегуманізують соціуми, лише у своїх крайніх проявах виступають в обличчі терористів чи наркодилерів. Значно частіше їх породжує елементарний страх пересічної людини, породжений її нездатністю зрозуміти іншу систему думання і поведінкових реакцій. І тоді проблема порозуміння легко перетворюється у інстинкт відторгнення.

Пограниччя як специфічні простори, створені близькістю реальних чи умовних кордонів і вже в силу такого розташування менше прив'язані до певного центру, завжди були предметом уваги істориків, соціологів, економістів. Але нового дихання теорія і історія погранич набули у контексті антропологічно орієнтованої історії з її смисловим зануренням у сферу соціальної психології. Досить було уважно подивитися на порубіжні ареали під кутом зору взаємотяжіння й взаємовідштовхування культурних традицій, моделей поведінки, символічних систем, щоб дістати аргументи на користь спеціального дослідження погранич як особливих соціокультурних феноменів із власною регіональною ідентичністю. Доволі несподіваною виявилася притаманна таким регіонам система бачення граней між "своїм" і "чужим" – далеко не завжди уявлення мешканців про такі грані співпадають із реальними кордонами чи демаркаційними лініями.

Не випадково дослідження погранич різко активізувалися у контексті осмислення досвіду двох світових воєн. Відповідь на питання про те, чому "кривавими землями" (термін Т.Снайдера) стали у ХХ столітті саме ті регіони, які опинилися у просторі між двома тоталітаризмами, шукають науковці на всіх континентах.

З кінця ХІХ ст. з подачі американського історика Ф.Тернера успішно розвивається субдисципліна, яка еволюціонувала від епізодичних "фронтір-студій" до фронтальних досліджень ментальностей

і міжкультурної взаємодії в рамках "Border studies". Її перспективність у сучасних умовах забезпечується помітним відродженням інтересу до імперій і внутріімперських центр-периферійних відносин, а також актуалізацією історичної локалістики у загальному контексті глобалізаційних і диверсифікаційних процесів. Сформульовані в рамках "фронтир-студій" ідеї Великого Кордону – як межі і водночас зони взаємодії між значною мірою умовними західною та східною цивілізаціями – виявилися цілком прийнятними для аналізу культурних дифузій на українських теренах. У статті з провокативною назвою "Чи має Україна історію?" (1995) американський історик М. фон Гаген навіть пророкував вихід "слабкої" української історіографії у поле модерності на шляхах вдумливого дослідження взаємопроникнення культур у приграничних ареалах¹.

На 38-му конгресі Міжнародного інституту соціології (Будапешт, 2008) зазначалося, що в кінці ХХ століття почалося нове "осьове століття" – людство увійшло в етап якісних перетворень, для пояснення яких будуть потрібні нові соціальні теорії. Детерміністські моделі й схеми у "суспільстві невизначеності" не працюють, предметні межі між соціально-гуманітарними дисциплінами розмиваються. Методологічному територіалізму – звичці досліджувати проблеми у реальному просторово-територіальному контексті – протиставляється нова онтологія соціального пізнання, в якій ключову роль відіграють щільність інформаційних потоків і контроль над ними, циркуляція певних геополітичних образів.

Кардинальних змін зазнає проблема осмислення простору – він перестав бути "фоном", перетворився на активний, самодостатній чинник впливу як на архетипи й структури подій, що відбуваються, так і на їхнє сприйняття. Зрозуміло, що у цьому зв'язку актуалізується і потребує додаткових дослідницьких зусиль проблема типологізації погранич, де специфічність культурних та інформаційних обмінів виявляється значно виразніше, ніж у регіонах Центру. Пограниччя виступає вже не як фон, а як самостійний дослідницький об'єкт із власним способом буття.

У такому баченні (а саме воно відповідає новітнім, антропоцентристським у своїй основі тенденціям розвитку світової науки) ареал пограниччя постає у вигляді на стільки реального, скільки "уявленого", значною мірою символічного соціокультурного простору, який об'єктивно стає полігоном згладжування сформованих історично міждержавних, міжетнічних, міжкультурних відмінностей і пошуку форм діалогічної взаємодії. За сприятливих умов у таких ареалах формується особлива локальна ідентичність, за несприятливих виникає конфлікт нерозуміння. І в тому і в іншому випадку дослідження

¹ Hagen M. von. Does Ukraine Have a History? // Slavic Review. – Vol. 54. – № 3. – 1995. – P. 670.

погранич кидає виклик усталеній системі бачення центр-периферійних відносин як домінантних в системі соціального аналізу. Хоч яким потужним є центр, сама наявність кордону і його вплив на процеси переміщення людей, ідей, товарних потоків змушує відмовитися від спрощеного погляду на проблеми домінування й управління.

Здається, що спеціальний акцент на вивченні кордонів і прикордоння з'явився вчасно – саме тоді, коли і традиційні (антикварні), і осучаснені методи дослідження локальності виразно виявили свою недостатність, а усталена джерельна база – ознаки вичерпаності. Щоб не ходити безліч разів протоптаними стежками, історична наука повинна була, по-перше, виокремити нетипові, з точки зору традиційного історієписання, ареали політичної й соціальної взаємодії держав, етносів, культур, а по-друге, сміливо вийти у суміжні сфери наукового пізнання, вже освоєні антропологами, географами, соціологами, соціальними психологами. Поступово викристалізувалася принципово нова стратегія знання: інший фокус об'єктива не лише варіює розміри й обриси досліджуваного об'єкта, але й видозмінює зміст репрезентації.

Поняттям "серединність" (middle ground), уведеним в обіг Р.Уайтом у 1991 р.², доволі вдало схоплена сама суть порубіжжя – середньої позиції між крайнощами – з усіма проблемами, що виникають у сфері контакту. Хоч які б контактні зони, на яких материках досліджувалися, проблеми скрізь схожі, але їхня емоційна насиченість, зрозуміло, різна. Серединна культура, яка формується у зонах пограниччя, внаслідок переплетення різних впливів, як правило, протистоїть консерватизмові й архаїці. Можлива, щоправда, й тривала консервація перехідного "рубіжного стану". Коли проблема "переходу" виявляється важкорозв'язною, певні риси перехідності можуть стати онтологічними характеристиками тієї чи іншої спільноти порубіжжя – аж до утворення специфічної "рубіжної цивілізації". Як показав Ф.Бродель, таким цивілізаціям притаманна, як правило, велика часова протяжність (la longue durée)³.

Геополітичні й етностатусні уявлення на пограниччях формуються насамперед під впливом тих позитивних і негативних стереотипів, які зумовлені самим фактом наявності кордону. Створювані значною мірою на ґрунті традиційної ієрархічної шкали повноцінних/неповноцінних етносів, історичних/неісторичних націй, вони є вкрай ідеологізованими і несуть на собі виразний відбиток міфотворчості. Природно, що ступінь цієї міфотворчості

² White R. The Middle ground: Indians, Empires, and Republics in the Green Lakes Region. – Cambridge, 1991. Див також: Уайт Р. Серединность // Ab imperio. – 2010. – № 3. – С. 27-77.

³ Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV – XVIII вв. В 3-х тт. – Т.3. – М., 1992. – С. 10-11, 640-641.

визначається насамперед зіткненням цивілізаційних впливів та імперських амбіцій. Але не можна не бачити й відображення в образах погранич (як і у будь-яких інших образах) тих реальних характеристик об'єкта сприйняття, які формуються історичним досвідом. Ракурс такого бачення може бути просторовим (з врахуванням регіональних і місцевих відмінностей), темпоральним (що дає змогу простежувати еволюцію образів регіону у часі), політико-культурним (із включенням етнонаціональних стереотипів і міфів), політико-психологічним (із розглядом цих стереотипів як на раціональному, так і на неусвідомленому рівні). Підсвідомий рівень сприйняття погранич досліджувати надзвичайно важливо, оскільки по різні боки кордону формуються емоційні, як правило, протилежно спрямовані стереотипи, де образи агресорів і жертв постійно міняються місцями. Для науки тут завжди існує проблема інтерпретацій і реінтерпретацій, фіксації в історичній пам'яті чи, навпаки, "приглушення" тих або інших сюжетів, вироблення принципів транспонування "жахливих спогадів" у свідомість наступних поколінь.

Утримуватися в рамках наукового дискурсу при дослідженні ментальних просторових образів допомагає метагеографія – міждисциплінарна галузь знання, сфокусована на дослідженні процесів сприйняття інакшості і метафоричного творення "уявлених" спільнот. Виникнувши на ґрунті класичної геополітики, з одного боку, і феноменологічних підходів до вивчення простору, з другого, метагеографія "освоїла" здобутки семіотики й культурного ландшафтознавства і створила на цій основі систему аналізу екзистенційного досвіду осмислення й переживання культурних та інших травм, пов'язаних із зіткненням різних способів життя, релігійних і культурних ідей. На цій основі вибудовуються метагеографічні образи "розламів", які відображають у концентрованому вигляді негативну енергетику міжцивілізаційних, міжкультурних, міжетнічних та інших взаємодій. У різних типах дискурсів простір постає як доленосний, екзистенційний, навіть онтологічний – саме таким на українсько-польському пограниччі є сприйняття як особистих драм обставин примусового переміщення населення у 40-х рр. минулого століття.

Існують різні, навіть діаметрально протилежні, оцінки впливу чинника порубіжності на місце України в світі. Дистанція між крайніми поглядами ("Україна – міст між Європою і Азією" і "Україна – лімітроф Європи") не заважає ані пошукам української цивілізаційної ідентичності ("межової", "порубіжної", "транзитної", "проміжної"), ані визначенням "параметрів диференціації" у вигляді історико-культурних, етнічних, мовних, конфесійних та інших розбіжностей.

В рамках нашої теми важливо, однак, бачити не стільки цивілізаційні відмінності по лінії "Захід – Схід", скільки витоки становлення роздвоєної лояльності, дихотомних ментальностей та регіональних

ідентичностей за умов пограниччя. "Винайдення традиції" (термін Е.Гобсбаума) тут відбувалося під значним тиском культур метрополій і відповідної політики, а оскільки цей тиск зазвичай буває неявним, опосередкованим, то роль сконструйованих і спонтанно виникаючих міфів у цьому процесі ігнорувати неможливо. Можна безкінечно дискутувати на тему "з чого починається батьківщина", але очевидно, що роль значущого символу тут першорядна. Бажаний образ-символ створюється насамперед шляхом соціальних порівнянь, як правило, з акцентуванням відмінностей. Позитивні автостереотипи і зазвичай негативні гетеростереотипи співіснують, а межею між ними є сконструйований або реальний кордон. Виразні ризики для політичної стабільності і навіть територіальної цілісності держави створюються там, де образно-міфологічна складова з негативними конотаціями домінує і визначає тональність наукових і політичних дискурсів.

У контексті "переодреслення пострадянського простору" і новітнього "кордонотворення" розглядає проблему погранич Т.Журженко, харків'янка, яка нині живе у Відні. В англійській праці "Від прикордонних земель до земель із кордонами. Геополітика ідентичності у пострадянській Україні" вона розглядає новітні українські кордони як з погляду політичних акторів, так і з точки зору звичайних громадян, що живуть у зоні кордону. На її переконання, національні кордони збудовані не лише з прикордонних стовпів та загроз – вони потребують словесної, наративної переконливості. З цього погляду українсько-російський кордон не тільки інфраструктурно недорозвинений, але й наративно недоокреслений – йому явно бракує символічної ваги. У зонах пограниччя люди "здебільшого не вважають сусідів по другий бік за культурно "інших". А отже, й українська ідентичність тут плинна й ситуаційна; вона легко поєднується з російською, "слов'янською", "пострадянською". А європейський дискурс інтеграції співіснує з дискурсом східнослов'янської єдності⁴.

Кордон, наголошує Т.Журженко, для одних є джерелом неприязні чи й конфліктності, а для інших – місцем контакту та співпраці. З таких позицій намагається типологізувати степовий кордон Європи дослідник українського козацтва В.Брехуненко. У його баченні "Великий кордон" у Європі XVI – XVII ст. мав свої аналоги у Північній і Південній Америці, Китаї, Австралії, Африці. При цьому взаємини козацтва із мусульманськими сусідами розглядаються не лише через призму конфлікту, а й з точки зору можливостей порозуміння й співпраці⁵.

⁴ Zhurzhenko T. Borderlands into Bordered Lands. Geopolitics of Identity in Post-Soviet Ukraine. – Stuttgart, 2010. – P. 159-162.

⁵ Брехуненко В. Козаки на Степовому Кордоні Європи. Типологія козацьких спільнот XVI – першої половини XVII ст. – К., 2011.

Через концепт пограниччя простежив історію Харкова і Слобожанщини, а також формування відповідних дискурсів локальної, регіональної і національної ідентичностей В.Кравченко. У рамках спільного білорусько-українського-молдавського проекту "Соціальні трансформації у Пограниччі" він зробив цікаву спробу подивитися на Слобожанщину не як на "степову окраїну Московської держави" і не як на "бліду тінь Гетьманщини", а як на унікальний пограничний простір, на якому зустрічалися, народжувалися і взаємодіяли конкуруючі і навіть взаємовиключні дискурси й ідентичності. У цей контекст майстерно включена еволюція інтелектуального "освоєння" регіону і його центра – Харкова, історія їх "уявлення", ментального картографування й репрезентації в наукових нарративах і в публічному просторі. Книга органічно вписалася у традицію, що склалася в останні роки на основі т.зв. культурної (гуманітарної) географії⁶.

У ряді інших, історіографічних за змістом праць В.Кравченко розглядає проблему "жорстких" і "м'яких" кордонів у контексті "двох Україн". Він наголошує на тому, що символічний кордон, який ділить Україну на дві умовні спільноти, "не збігається ні з географічним, ні з мовним, ані з політичним; його можна знайти як на заході, так і на сході країни, в будь-якому місті й селі. Цей "кордон" – у головах людей". А ключем до розуміння історії українського суспільства є "земномор'я, серединна зона, де, на радість любителям інтелектуальних пригод, можна знайти найхимерніші культурно-політичні гібриди, чудернацькі мовні сполуки, спосіб думання і нашим і вашим, хамелеонівські кольори"⁷.

Що ж до теорій пограниччя, то вони найбільш активно розробляються польськими науковцями. Здебільшого пограниччя розглядаються як стиковий культурний простір, в якому культури взаємодіють за алгоритмом: зіткнення – конфлікт – сусідство – контакт. Пограниччя, за С.Ульяшем, є перехідною зоною, у якій з часом виникає особливий тип знакової спільноти, що застосовує відповідні коди й символи, і певний тип особи з притаманною їй свідомістю⁸. Пограниччя – своєрідний міст між цінностями культур, норми й ідеології центру тут функціонують на інших засадах, ніж у головній течії культури. Зрештою на цій основі виникає своєрідна ідентичність пограниччя і регіональна субкультура, що має, за Є.Свенхом, власну екзистенційну філософію та ідеологію "приватної вітчизни"⁹.

⁶ Кравченко В. Харьков/ Харків: столица Пограничья. – Вильнюс, 2010.

⁷ Кравченко В. Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. – К., 2011. – С. 460-461.

⁸ Uliasz S. Literatura Kresów. Kresy literatury. – Rzeszów, 1998. – S. 9.

⁹ Świąch J. Kresy i centrum // O dialogu Kultur wspólnot kresowych. – Rzeszów, 1998. – S. 52.

Основну дихотомію пограниччя польські науковці бачать як постійний вибір між замкненістю у світі ксенофобії і толерантністю щодо Іншого¹⁰.

Проблеми кордонів і пограниччя постійно привертають увагу також науковців Білорусі. Як "націю Пограниччя" розглядають Білорусь автори колективної монографії, яка побачила світ у рамках уже згаданого проекту "Соціальні трансформації у Пограниччі – Білорусь, Україна, Молдова". На переконання авторів монографії А.Кравцевича, А.Смоленчука та С.Токтя, саме відчуття ситуації цивілізаційного пограниччя, своєрідна міфологія Пограниччя, визначають специфіку процесів націєбудівництва у Білорусі ХІХ – початку ХХ ст. Відштовхуючись від ідеї Ф.Барта про етнічну самоідентифікацію як необхідну умову взаємодії культур, вони доводять, що саме на пограниччях вибір етнічності часто становить для індивіда складну, навіть нестерпно болючу процедуру, і саме цей вибір являє цікавий об'єкт для мікродосліджень. "А на макрорівні Пограниччя виступає як простір зіткнень і боротьби колективних акторів – імперських структур, потужних церковних інститутів, консолідованих і активних національних рухів. Боротьба цих сил великою мірою є також боротьбою ідей, конкуренцією між різними національними проектами, виробленням певних дискурсивних стратегій". Тому аналіз ідей і текстів має бути обов'язково доповнений аналізом соціокультурних процесів¹¹.

Здійснений білоруськими авторами під таким кутом зору аналіз формування білоруської нації дав їм змогу обґрунтувати формулу Пограниччя як історичної долі Білорусі. Кордон у їхньому баченні виступає згустком різних трансакцій, а на пограниччі виникають своєрідні "гібридні товариства", в яких "спротив" і "лояльність", відчуття відчуженості й належності співіснують і переплітаються, створюючи парадоксальні ситуації притягнення й відштовхування, симпатії й ненависті. Трибуною для дискусій є журнал "Перекрестки", який виходить у Мінську¹².

Якщо у підходах польської школи дослідження пограниччя домінують психологічні моделі з акцентом на травмах, несправедливостях, "локальних теодицеях" (М.Герцфельд), то французькі науковці намагаються тісніше прив'язати дослідження пограниччя до аналізу географічних і соціальних особливостей простору.

¹⁰ *Dąbrowska-Partyka M.* Literatura pogranicza. Pogranicze literature. – Kraków, 2004. – S. 10-11.

¹¹ *Кравцевич А., Смоленчук А., Токтя С.* Белорусы: нация пограничья. – Вильнюс, 2011. – С. 97-98.

¹² Див.: *Бобков И.* Этика пограничья: транскордонность как белорусский опыт // *Перекрестки.* – 2005. – № 3-4. – С. 127-136.

Актуалізація поняття геополітичного простору супроводиться концептуалізацією нового аналітичного методу, названого з подачі французького геополітика Ж.Готтмана іконографією. Французька геополітична школа підійшла до аналізу погранич як до живих організмів, що постійно перебувають в русі і в процесі трансформаційних змін. В основі її підходів виявилися думки Відаля де ля Блаша про регіон як сферу застосування "географічної індивідуальності", конкретизовані Івом Лакостом у вимогу уважно досліджувати географічний, історичний, релігійний, економічний, культурний, етнічний профілі регіону з відповідною символікою й атрибутами.

Ж.Готтман запропонував аналізувати насамперед "духовний комплекс" території, що формується, на його думку, з трьох базових складових – релігійного кредо, соціальної точки зору та політичної пам'яті. Щоб надати доволі абстрактному наповненню іконографії універсального змісту, Ів Лакост поєднав її з теорією інформаційних зрізів і обґрунтував принцип взаємодії іконографічного образу й геополітичного простору (перший виступає як контур другого). А взаємодії й взаємозв'язки на рівні історичних, культурних та інших профілів геополітичного простору, у тому числі процеси переміщення людей, товарів, капіталів, ідей на регіональному рівні, у французьких геополітиків позначаються терміном "циркуляція"¹³.

У цих підходах приваблює насамперед людиноцентризм у найширшому розумінні цього поняття. Просторові категорії перетворюються, деформуються (анаморфізуються) під впливом людського чинника – ментальностей, образних уявлень, навіть передсудів. Як зазначає іспанський геополітик Хосе Пінейро, державний кордон виступає як частина національної культури, індикатор національної ідентичності, елемент концепції націоналізму. Мобільність і транспарентність сучасних європейських кордонів прямо не призводить до виникнення нової територіальності – держави, як і раніше, лишаються основними гравцями на міжнародній арені. Однак "люди, що живуть поблизу кордону з іншою державою, завжди демонструють розмиту ідентичність, бо перед їхніми очима два шляхи розвитку, дві моделі поведінки, і вони намагаються наслідувати обидві". Економічне відкриття кордонів не тягне за собою автоматичного "відкриття умів", а культурна подібність приграничних націй може призводити не до єднання чи посилення транскордонного співробітництва, а навпаки, до бажання демонструвати й акцентувати відмінності¹⁴.

¹³ Бабков А. Иконография как метод геополитического анализа // Власть. – 2010. – № 9. – С. 30-33.

¹⁴ Pinheiro J. Transborder cooperation and identities in Galicia and Northern Portugal // Geopolitics. – Vol.14. – № 1. – L., 2009. – P. 79-107.

Специфічність міжетнічних, етнопсихологічних та інших відносин в пограничних ареалах виявляється у значній питомій вазі ірраціонального компонента. Крім імовірного реального зіткнення інтересів корінного населення й новоприбулих, тут діє фактор підсвідомої неприязні до "чужих", особливо якщо йдеться про наявність якихось за давнини вогнищ конфліктності, або якщо переселення є вимушеними. Здатність мігрантів до інтерактивної взаємодії суттєво залежить від ступеня втрати майна на попередньому місці проживання, наявності чи відсутності мовного бар'єра, можливості задоволення на новому місці проживання релігійних та інших специфічних потреб.

Дослідник пограниччя не може обійти увагою складну проблему укорінення в суспільній свідомості архетипів – "емоційно-динамічних моделей", символічних образів, які формуються в ході процесів соціалізації особи і, як правило, нею не усвідомлюються. За І.Кресіною, "архетипи закарбовані у пам'яті людини острівцями "закодованої" інформації, а в психіці – емоційно забарвленими переживаннями, залишками енергетичного етнокультурного піднесення (збудження). Акумуляовані у такий спосіб, вони стають феноменом етнічної та національної пам'яті, міфології, сигніфікаторами культурної самобутності етносу чи нації". До певного часу архетипи існують і в індивідуальному, і в колективному несвідомому у латентному, притлумленому стані. Проте вони здатні до "розконсервації" і розрядки психічної енергії, можуть ставати важливими, а то й визначальними чинниками свідомості й поведінкових реакцій. Так, приміром, сконцентрували свою етнічну енергію кримські татари, повернувшись на землю предків.

Доволі часто енергія несвідомого стимулює "суміжну", релігійну функцію. Компенсаторні реакції є цілком природними у контексті посттоталітарного мислення. Зрештою, у людини завжди є потреба у щось вірити, віддаючи цій вірі всі душевні сили. Але пов'язана з цим схильність до інстинктивних настанов розширює простір ідеологічної міфотворчості¹⁵.

Не можна водночас не бачити того, що проблема порубіжності політизована значно більшою мірою, ніж, приміром, проблема регіоноутворення й регіонального співробітництва. Вона стосується легітимізації територіальної цілісності (або, навпаки, її розхитування) і вже тому зачіпає не лише групові, але й державні інтереси. За цих умов у взаємовідносинах і в їхніх оцінках діє "вибіркова раціональність": союзники й противники визначаються довільно, залежно від політичної кон'юнктури. Відомо, якого гострого звучання набула у міжвоєнній Польщі проблема "кресів". Виникнувши як проблема суто

¹⁵ Кресіна І. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси. Етнополітичний аналіз. – К., 1998. – С. 170-180.

географічна, вона з часом перетворилася на своєрідне ментальне явище – "рухливу аксіологічну категорію із власними значеннями, що легко піддаються міфологізації й стереотипізації". Домінування ідей багатокультурності й поліетнічності легко сполучається з нестримним пошуком образу не так Іншого, як Чужого, і найчастіше на роль Чужого призначалися українці (поряд з євреями й росіянами)¹⁶.

Обнадіює те, що в межах нових наукових напрямів – лімології й кордонознавства – вже почався активний пошук специфічних дослідницьких методів, здатних забезпечити наближення до розуміння соціокультурного феномена пограниччя. Йдеться насамперед про можливість використання методів герменевтики, в основі яких лежить з'ясування сенсу дій суб'єкта у специфічних умовах поліфакторності та поліетнічності, обставин формування концептів "свого" й "чужого" на пограниччях. Триває пошук типологій пограниччя з розрізненням "перехідних", "стикових", "фронтирних" погранич. Напрацьовується інструментарій визначення культурної дистанції між представниками різних соціокультурних спільнот на порубіжжі. Робляться перші кроки для з'ясування специфічної соціодинаміки пограниччя, кордону як специфічного архетипу культури, для класифікації різновидів специфічних регіональних ідентичностей¹⁷.

Для нашого дослідження особливо важливим уявляється конструювання хронотопу прикордонного соціуму і з'ясування особливостей місцевої ідентичності, що рівною мірою залежать від ландшафту, історичних традицій, умов взаємодії, створюваних кордоном. Про ландшафт у даному разі йдеться не як про природний феномен, а як про окультурений людиною простір, який сприймається нею як "мала батьківщина", "рідний край". У даному разі, за А.Швецовою, "мова повинна йти не про абстрактну територію, а про особливий історичний ландшафт, специфічний топос, котрий для людини стає місцем її існування, тобто її життєвим світом... Топос перетворюється на хронотоп. І саме цей культурний хронотоп, що поєднає географічний ландшафт з історичною пам'яттю, утворює основу для реконструкції одного з елементів національного характеру"¹⁸.

Ідентифікація людини з певним середовищем існування і, зрештою, визначення нею власної регіональної належності починається з усвідомлення того чи іншого хронотопу як цінності. Між людиною

¹⁶ Докладніше див.: *Гладысь Ю.* Образ украинца и русского в избранных текстах польской литературы о "кресах" (20-е годы XX – начало XXI в.) // *Украина и украинцы: образы, представления, стереотипы. Русские и украинцы во взаимном общении и восприятии.* Сб. статей. – М., 2008. – С. 201-214.

¹⁷ Див. напр.: *Коган В.М.* Феномен пограниччя в соціокультурному вимірі. Автореф. дис. ... канд. філос. наук. – Сімферополь, 2008.

¹⁸ *Швецова А.* Культурні проєкції національного характеру // *Сучасність.* – 2000. – №7-8. – С. 128.

і середовищем її проживання існує складна система зв'язків, і вони є тим міцнішими і стабільнішими, чим вищим є рівень регіональної свідомості.

Для характеристики соціальної підсистеми регіону, за Г.Підгрушним, особливо важливими є критерії, що дають уявлення про морально-психологічний стан соціуму, особливості менталітету його членів, домінуючі форми їхньої суспільної поведінки. Демографічний зріз соціуму досліджується за віковими й статевими ознаками, на основі аналізу сімейних зв'язків, стану здоров'я, особливостей зайнятості, майнових ознак та рівня доходів, освітньо-культурного рівня, якості життя, етнічного складу населення. Соціологи говорять у цьому зв'язку про соціальну структуру населення, географи – про компонентну структуру регіону із його соціальною підсистемою¹⁹. І в тому і в іншому випадку стосовно погранич увага фокусується на явищах асиметрії, зумовлених впливом кордону та зовнішньополітичних чинників, а також особливостях розвитку регіону як складної, структурно-гетерогенної динамічної системи з акцентом на суб'єктивній складовій регіонального розвитку.

Як і поняття "регіон", яке фахівці часто називають "вислизаючим", "постійно створюваною й змінюваною конструкцією"²⁰, поняття "кордон регіону" – не стільки фізичне, скільки ментальне. Кордони визначаються "спільним життєвим контекстом" (К.Дойч), відчуттям належності, готовності громадян керуватися певним набором прийнятих на себе зобов'язань. Територіальна ідентичність функціонує тут як мірило легітимації й лояльності. Але водночас її характер визначає певна сума загроз, зумовлених відносною легкістю перетину кордону. Доходи, одержані від контрабанди, нелегальної міграції тощо, виразно тиснуть на свідомість. Населення тут нервово реагує на будь-які обмеження, і тому завдання боротьби з корупцією на пограниччі на порядок складніші.

Вітчизняний дослідник В.Маслійчук застосовує для характеристики прикордонних соціумів розрізнення двох типів суспільної взаємодії – між *Gemeinschaft* (спільнотою) і *Gesellschaft* (суспільством). Перший термін застосовний до домодерного сільського середовища з особистими взаєминами, побудованими на родинних зв'язках і прямих контактах. Тут діють переважно неписані норми і неформальні форми взаємної залежності, яка, однак, обіймає всі аспекти життя, від роботи до дозвілля. Другий стосується вже значно більш структурованого соціуму, де діють закони та інші формальні регулюючі правила, а соціальні відносини більшою мірою формалізовані й

¹⁹ Підгрушний Г.П. Промисловість і регіональний розвиток України. – К., 2009. – С. 34.

²⁰ Keating M. New Regionalism in Western Europe. Territorial Restructuring and Political Change. – Edward Elgar, 1998. – P.74-78.

безособові. Люди менше залежні одні від одних, у тому числі й щодо взаємної підтримки, а отже, мають значно менше моральних зобов'язань²¹.

Процеси модернізації у суспільній сфері зазвичай характеризують як перехід "від спільноти до суспільства". "Прикордонні українські землі потрапляли під цей процес, і ще несформований остаточно стан українського шляхетства підпадав під вплив нових видів взаємодопомоги й згуртування, що ґрунтувались не на класичних зразках козацької родини, з визнанням заслуг родичів, а на принципі "я – тобі, ти – мені"²².

Впродовж століть на території України співіснував цілий ряд територіальних комплексів, слабо пов'язаних між собою. Підпорядкування їх різним державам зумовлювало складну взаємодію різних політичних чинників і пов'язані з нею часті зміни кордонів. Г.Корольов вбачає феномен українського "розділення", на відміну від російського "розколу" чи польського розриву державної традиції, у його принциповій неподоланності. Саме вона зумовлює появу різних відповідей на один виклик і формує стан роздвоєної лояльності, дихотомної ментальності, більшовизму тощо. Існування різних ліній в боротьбі за національну державність теж виводиться з цього феномена²³.

Розуміння того, що пограниччя – це водночас і зона притягання, і ареал взаємовідштовхування, диктує необхідність поєднання історико-генетичних, функціональних, психологічних підходів до його характеристик. Система тут утворюється не переважанням одного з полюсів, а специфічною атмосферою прикордонності, яка формується обома полюсами. При цьому найчастіше утворюється якісно нестійкий континуум, який сприймається як перехідний. Багатобарвність домінує над єдністю й одноманітністю. Гетерогенність здатна зумовлювати розбалансованість системи, "розриви" соціокультурної тканини, зіткнення різних традицій, незгоди на елітному рівні, гібридну або негативну ідентичність.

Уведений нещодавно в обіг під впливом конструктивізму термін "кордон безпеки" (*security border*) свідчить про усвідомлення державами і спільнотами важливості врахування чинника порубіжжя в регіональній і етнонаціональній політиці. Непродумані, необачні кроки здатні перетворити ареали погранич у постійне вогнище конфліктності.

²¹ Теннис Ф. Общность и общество // Теоретическая социология: Антология. – Ч.І. – М., 2002. – С. 220.

²² Маслійчук В. Провінція на перехресті культур: Дослідження з історії Слобідської України XVII – XIX ст. – Харків, 2007. – С. 103-104.

²³ Корольов Г. Український федералізм в історичному дискурсі (XIX – початок XX століття). – К., 2010. – С. 16-17.

Не випадково ХХ століття, позначене багатьма конфліктами на "кордонному ґрунті", стало часом утвердження в історіографії наукового напрямку, зорієнтованого на дослідження впливу фактору прикордоння на ментальність і поведінкові реакції. З'явилася навіть субдисципліна під назвою *прикордонознавство* (рос. *погранология*), яка ставить собі за мету наукове забезпечення прикордонної політики, насамперед тих її аспектів, які пов'язані з безпекою суб'єктів прикордонної взаємодії. В історико-географічному контексті предметом її особливої уваги виступають фронтири – зони міжкультурної взаємодії поза чітко регламентованими кордонами і зіткнення різних ідентичностей. У політико-правовому та культурно-економічному контекстах зусилля фахівців сконцентровані насамперед на дослідженні транскордонних регіонів. Зони обабіч кордонів розглядаються як простір змінних цінностей, які виробляються в атмосфері розмаїтих та різнобічних впливів.

Стикаючись із проявами "інакшості", соціуми реагують на них або агресією, або запозиченнями. І в тому і в іншому випадку у пограничних ареалах виникають нові, "гібридні" культурні різновиди. За метафоричною класифікацією французького дослідника Ц.Тодорова, уведеною у вітчизняний обіг О.Толочком, дистанція між "своїм" і "чужим" може при цьому визначатися або за "принципом Геродота", або за "принципом Гомера". Геродот, описуючи "дивні", з його погляду, звичаї персів, зафіксував таку закономірність: в міру віддалення від них "інші" уявлялися їм усе менш привабливими. У Гомера "шкала вибудовується у зворотному порядку – найбільш віддалені народи наділяються найбільш привабливими рисами"²⁴.

Враховуючи складний комплекс різноспрямованих геополітичних, культурних, релігійних та інших впливів, можемо констатувати: в ареалах прикордоння майже завжди існує живильний ґрунт для консолідації навколо цілей, які даний соціум вважає значимими для себе. Але не меншою мірою і для групоцентризму, корпоративізму, радикальних націоналістичних настроїв. Тут гостріше, ніж деінде, може проявлятися підміна патріотизму національною нетерпимістю: з категорії "своїх" часто виключаються не тільки носії протилежних ідеологічних поглядів, але й ті, для кого етнічна ідентичність не є головною в системі пріоритетів. На цій основі виразною свідомісною домінантою нерідко стає побутовий культурно-психологічний нарцисизм, аж до проявів шовінізму. Особлива небезпека створюється при цьому тим, що "чужими" у першу чергу оголошуються новоприбульці – мігранти, "гастарбайтери" і т.ін., а апелює цей різновид націоналізму до найменш розвинутих прошарків суспільства.

²⁴ Образ Іншого в сусідніх історіях: міфи, стереотипи, наукові інтерпретації. – К., 2008. – С. 26.

На характер специфічних ризиків, які створюються в зонах прикордоння в умовах глобалізаційних зрушень, проливає світло теорія геополітичної динаміки, основи якої були закладені американським конфліктологом Р.Колінзом ще у 70-х рр. минулого століття. Сили притягання й відштовхування, які діють у таких зонах, до певного часу врівноважують одні одних, але порушення такої рівноваги здатне викликати ресурсну перенапругу й інфраструктурний хаос, який, як правило, супроводиться етноконфесійними ускладненнями. Коли боротьба за ресурси переміщується у економічну, фінансову, інформаційну сфери, виникає загроза самому існуванню держави. Імперії розпадалися саме тоді, коли дія відцентрових сил перевищувала їхні ресурсні й управлінські можливості. Тому держави, які дбають про власну безпеку, повинні уважно відстежувати характер процесів, що відбуваються на прикордонних "стиках" і формувати мережі вузлів, покликаних забезпечувати тривкість державної інфраструктури.

В рамках територіальної парадигми зони погранич розглядаються як ареали складно організованих, переважно нестабільних і нестійких, систем, які у перехідні епохи перебувають у пошуку оптимальних форм самоорганізації. На цей пошук великою мірою впливає минулий досвід, тому часові, темпоральні характеристики поряд із просторовими стають важливим елементом впливу на характер соціальної взаємодії. Водночас з'являються, як доречно констатує російський філософ Д.Горін, і "нові мотиви у відтворенні кордонів – як у географічному, так і у символічному просторі. Невизначеність кордонів, що сполучається з відчайдушним бажанням їх визначити, пов'язана з невизначеністю їхнього структурного впливу на суспільство. Якщо суспільні заборони комерціалізуються, то й ступінь вибіркової відкритості/закритості будь-яких кордонів визначатиметься грішми. Саме комерціалізація кордонів робить їх відкритими, приміром, для наркотрафіку й контрабанди, але закритими для норм міжнародного права, інвестицій і партнерства у розвитку громадянського суспільства. Примхливий взаємозв'язок авторитаризму з комерціалізацією кличе до життя всі нові й нові кордони, непроникність яких легко долається на рівні корупційних взаємодій. Результатом цього взаємозв'язку є звуження радіусу довіри, примноження образів ворога та ірраціоналізація сприйняття інших систем переконування, що здатне підірвати не лише діалог з чужими, але й символічні основи відносин між своїми"²⁵.

Зрозуміло, що територіальна ідентичність на пограниччі більшою мірою, ніж у центральних регіонах, функціонує як мірило лояльності. Як правило, про пограниччя говорять як про регіони із спе-

²⁵ Горин Д. В кольце заклятых друзей: имитация целостности и ловушки социального мышления // Неприкосновенный запас. – 2010. – № 3. – С. 77.

цифічними політичними субкультурами, особливістю яких є внутрішня неоднорідність, інтенсивна взаємодія різних міграційних потоків, підвищений господарсько-культурний вплив сусідів, складність етноконфесійних проблем. До них цілком застосовним є уведений Дж. Коулменом термін "асиметричних суспільств"²⁶. Інтереси мікросоціальних інститутів і потреби місцевих життєвих світів на груповому (поселенському) та індивідуальному рівні тут перебувають у нерівноважному, підвладному впливам зовнішньої кон'юнктури, зв'язку.

Не хотілося б сказаним створити враження, що цей зв'язок обов'язково є чимось від'ємним і небезпечним. Все те, що стимулює розвиток соціального капіталу, має позитивну динаміку, яка заслуговує на неупереджений науковий аналіз. І соціокультурна неоднорідність, і активні міграційні потоки, і підвищена фоновіа дія геополітичних впливів сусідів – всі ці прояви асиметрії в кінцевому рахунку здатні "працювати" на зростання конкурентоздатності регіону, стимулювати економічну активність на всіх рівнях, сприяти процесам інтерналізації і "культурного відбору". Підвищений градус соціокультурної ідентифікації збільшує спроможність соціуму до "технологізації" і до врівноваження викликів надмірної централізації. Людина пограниччя виявляє підвищену здатність до зміни життєвих орієнтирів, території проживання, місця роботи тощо. В міру своїх можливостей вона намагається бути обізнаною в законах ринку й конкурентоздатною.

Утім, у даному випадку для нас важливо фокусувати увагу на тому, що у зонах пограниччя завжди існують слабо передбачувані ризики втрати відчуття реальності, виходу за рамки загальноприйнятних норм і правил. Індивід, що відчуває себе не зовсім "у ладах" з національно-державною ідентичністю, тяжіє до "нижніх поверхів" ідентичностей – етнічних, локальних, релігійних. Він легше піддається впливу міфологізованих ідеологічних конструкцій, шукаючи опору, як правило, в архаїчних уявленнях і пошуку простих рішень. Загострене реагування на минулі травми формує віктимну свідомість, інколи й реваншистські настрої. Багатьом притаманний гіпертрофований етнополітичний імпульс, синдром безперервного пошуку "своїх" і відчуження "чужих". Тут більш вірогідні, ніж деінде, прояви агресивності, демонстративної непідконтрольності, ксенофобських настроїв.

Єдине, що можна констатувати з певністю: у просторі погранич територіальні ідентичності здатні ефективно конкурувати з національними. На це звертає увагу Г.Коржов: інтенсивна міграція, змішування різних народів і становлення міцних територіальних ідентичностей можуть призвести до стану, коли національний

²⁶ Coleman J.S. The Asymmetric Society. – Syracuse – N.Y., 1982.

компонент стає малопомітним або взагалі нерелевантним у життєвому світі місцевих мешканців. Україна, за наявності різнорідних у культурно-національному, економічному, ціннісно-світоглядному аспектах регіонів, не становить винятку. Актуальність проблем дослідження пограничних соціумів тут посилюється штучним роздмухуванням політичних проблем співіснування різних територіальних спільнот. Платою за сумнівні електоральні дивіденди є руйнівні тенденції до регіонального егоїзму, нетолерантності та дезінтеграції суспільства²⁷.

Особливістю транскордонних соціумів є домінування у громадян відчуття недостатньої захищеності від "примх долі". Багато хто обирає в такій ситуації стратегію виживання із зниженою атрибуцією відповідальності. Деадаптація значних груп населення здатна сприяти активізації тих, хто намагається використати цю ситуацію у своїх особистих, фактично асоціальних, цілях. Йдеться насамперед про криміналітет, наркоділків, торгівців "живим товаром", активність яких у пограничних ареалах зазвичай вища, ніж на решті території. Якщо на це накладаються кризові явища, пов'язані із викликами глобалізації, неефективність дій влади тощо, зростає ризик руйнування зв'язків як по вертикалі (людина – суспільство – влада), так і по горизонталі (у міжособистісних відносинах). У таких умовах частішають прояви побутової, зокрема молодіжної, злочинності, девіантної поведінки, ксенофобії.

Активізація міграційних процесів привертає увагу дослідників до нових обставин соціальної адаптації мігрантів. Навіть якщо міграція є добровільною, вона тягне за собою певний дискомфорт; що ж до вимушеної міграції, то вона завжди пов'язана з несподіванками й ризиком. Як правило, з боку місцевих жителів до мігрантів проявляється насторожене, часто ірраціональне у своїй основі ставлення. Самі ж мігранти схильні до перебільшення ступеня свого несприйняття оточенням, часто скаржаться на те, що їх сприймають як "чужих".

Не поліпшує суспільну атмосферу й інша модель реагування на можливості й ризики пограниччя, пов'язана з виїздом значної частини громадян за кордон – на заробітки або на постійне проживання. Проблема виїзду – це проблема зменшення працездатної частини населення, втрати податкових надходжень до бюджету, руйнування родинних зв'язків. Навіть якщо масові від'їзди й не загрожують ефектом депопуляції, вони обертаються для регіону значними втратами й дисбалансом етнополітичної системи. Адже виїжджає, як правило, найбільш соціально активна частина громадян.

²⁷ Коржов Г. Територіальні ідентичності: концептуальні інтерпретації в сучасній зарубіжній соціологічній думці // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2010. – № 1. – С. 108.

За підрахунками експертів ООН, від'їзд за кордон однієї людини з вищою освітою завдає країні збитків у розмірі від 300 тисяч до 800 тисяч доларів²⁸.

Особливо помітні на рівні окремої особистості втрати, пов'язані із закордонним заробітчанством. За даними, наведеними у доповіді Світового банку "Міграція й грошові перекази", на кінець 2010 р. Україну у пошуках заробітку залишило 6,6 млн. чол. Це вивело Україну за рівнем міграції на п'яте місце в світі після Мексики, Індії, Росії й Китаю. Якщо ж узяти до уваги співвідношення кількості населення й числа мігрантів, Україна взагалі може претендувати на перше місце. Адже ці 6,6 млн. чол. становлять 15% населення країни. Лише у 2010 р., за даними Міжнародної організації з міграції (МОМ), мігранти направили на батьківщину 5,3 млрд доларів США, а це половина прямих іноземних інвестицій²⁹. Здавалося б, цьому можна лише радіти, адже зростання обсягів переказів на 10% зменшує на 3,5% кількість населення країни, яке живе за межею бідності³⁰. Але очевидно, що соціальні втрати від масового заробітчанства набагато перевищують позитиви.

Найбільш притягальною для українських заробітчан, переважно жінок, є Італія – за різними даними у цій країні працює від 1,3 до 3,3 млн українських жінок. Щодо них з'явився навіть новий термін – "транснаціонали". Італія разом з місцевою українською діаспорою створила чи не найкращі умови для адаптації й працевлаштування українських жінок на непрості умови, з погляду італійців, роботи. Тому кількість вихідців з України, що готові їх виконувати, бурхливо зростає. В Ломбардії 2001 р., за офіційними даними, було 1300 найманих українських жінок, а у 2009 – 41,5 тисячі. За останніми соціологічними даними, 62% респондентів із Західної України не задоволені своїм соціально-економічним становищем, майже 20% відповіли, що погодилися б нелегально працювати за кордоном заради хорошого заробітку³¹.

Яку ціну за таку готовність доводиться сплачувати пересічній людині, показала відомий психолог із Прикарпаття Л.Орбан-Лембрик. Вхідження в інше середовище є для людини складним випробуванням: переформатовується і перезавантажується вся звична система соціальних і родинних відносин. Невизначеність (нелегальність становища, безробіття, невиразність перспектив тощо) породжує у людини відчуття тривоги, психологічної напруги, з'являються неврози.

²⁸ Бояринцев В.И., Фионова Л.К. Третья труба // Конфликтология (СПб). – 2009. – № 1. – С. 195.

²⁹ Гуцул Е. Украинцы как экспортная статья // "2000". – 2011. – 21 января.

³⁰ Україна бореться з бідністю за кошти трудових мігрантів // День. – 2010. – 22 грудня.

³¹ Миколюк О. Наші на Аппенінах // День. – 2010. – 15 липня.

Навіть якщо вона через деякий час повертається до рідного краю – це вже інша людина, і далеко не завжди її з нетерпінням чекають. "Бездомність" на рідній землі і "бездомність" на кордоном... Хто може таке витримати? Більшість витримує, опановуючи матрицю "міждомів'я", "міждержав'я". Так, вони не "там" і не "тут", вони десь посередині, десь між "чужим" і "своїм" – в автобусі, в потязі, на дорозі, на узбіччі, але зі своїми глибинними духовними цінностями, зі своїм бажанням щоб то не було зберегти себе". Але не всім вдається успішно справлятися із психічними травмами. Тоді у ролі "замінників втраченого" з'являються сурогатні засоби задоволення – алкоголь, наркотики, сумнівні компанії, азартні ігри тощо. Наслідком може стати цілковита втрата життєвих цілей і соціальних зв'язків, відчуження від суспільства³². Для заробітчан є великий ризик потрапити у тенета торгівців людьми. За даними національної доповіді "Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави" (2009) кількість постраждалих від торгівлі людьми по Україні обчислюється більш як у 100 тис. осіб³³.

Негативні зміни соціальної ситуації на порубіжжі створюють специфічні ризики для дітей. Можливість порівняно легко заробляти поза межами країни змушує найбільш активну частину суспільства надовго залишати дітей без догляду батьків. Відсутність особистої турботи останні компенсують дорогими подарунками, що створює у дітей викривлені уявлення про ціну праці та етику трудових відносин. Надлишок вільного часу підлітки заповнюють атрибутикою "раннього дорослішання", з проявами асоціальної поведінки, насильства, наркоманії тощо. Підлітки, що постійно вживають алкоголь та наркотики, стають у зонах прикордоння однією з значущих груп ризику.

Започаткований Міжнародною організацією з міграції (МОМ) спеціальний пілотний проект Children Left-Behind ("Діти, залишені позаду") виводить проблему соціального сирітства в Україні на міжнародний рівень. У політичному обігу з'явилися поняття "транснаціональна родина", "транснаціональне батьківство" – за даними Міністерства сім'ї, молоді та спорту за 2008 рік в Україні 200 тисяч неповнолітніх проживали без батьків унаслідок їхнього тимчасового перебування за кордоном. Самопочуття більшості з них погане. За словами однієї з заробітчанок, "заробляючи трохи більше грошей, ми втрачаємо дітей, тому треба подумати, що важливіше"³⁴.

³² Орбан-Лембрик Л. Міжкультурні контакти в епоху глобалізаційних процесів // Соціальна психологія. – 2010. – № 4. – С. 28-40.

³³ Соціально-економічний стан України: наслідки для народу та держави: національна доповідь / за заг. ред. В.М.Гейця [та ін.]. – К., 2009. – С. 223.

³⁴ Пономарева О. Діти, залишені позаду // День. – 2010. – 9 грудня.

На перший погляд здається очевидним, що у зонах пограниччя людина має більше можливостей для пізнання світу, інтелектуального зростання. Але також і для далеко не завжди чесної гри на валютних обмінах, цінових диспропорціях. Все це неминуче сприяє зростанню соціальної стратифікації. Розмежування людей за статусами й ролями, майновим, освітнім, культурним рівнем зростає, що майже неминуче тягне за собою наростання явищ соціальної напруги. Зростає ймовірність економічних конфліктів і розширення простору для їхньої політизації. Політичні конфлікти виникають у площині незбігу земельних, екологічних, адміністративних, фінансово-економічних, партійних та інших інтересів, етнополітичні – на ґрунті взаємної недовіри етнічних спільнот.

Доволі часто чинником соціальної напруги у зонах погранич виступають релігійні відмінності. Специфічні проблеми міжобщинних відносин у цих регіонах неможливо зрозуміти без врахування релігійного виміру – міжконфесійних розбіжностей у християнстві, незбігу догматів християнської й мусульманської релігій, наявності великої кількості протестантських, іудаїстських та інших общин. Міжконфесійні конфлікти посилюються розбратом на ґрунті претензій на культове майно і сфери впливу, суперечностями щодо "єдино вірної" інтерпретації релігійних догматів.

Соціальна напруга – природний і майже постійний стан в ареалах пограниччя. За В.Котигоренком, "термін "напруга" видається найбільш адекватним визначенням прогресочинної форми взаємодії протилежностей. Напругу, з одного боку, можна вважати нормальною та об'єктивно зумовленою, а тому – неминучою, а з другого боку, її можна співвіднести з тим етапом зародження і розвитку конфліктної ситуації, коли ця ситуація ще не набула форми власне конфлікту – відвертого протиборства сторін... Саме напруга, будучи індикатором предконфліктного стану, попереджає про небезпеку кризи і закликає до її відвернення"³⁵.

Оскільки зони порубіжжя, як правило, відрізняються пістрявим етнічним складом населення, конфліктогенні чинники часто мають у своїй основі розбіжності на ґрунті етнічної ідентичності. При цьому фактором ризику виступає не сама по собі етнічна належність, а ставлення до неї з боку влади, політичних сил, засобів масової інформації. Джерелом небезпеки зазвичай виступають і такі "самовідтворювані" етнічними спільнотами небезпечні поведінкові стереотипи, як гіперетнічність, етнічний нарцисизм, етнократичні тенденції тощо. Коли етнічні цінності ставляться вище за права людини, це завжди джерело ризику.

³⁵ Котигоренко В. Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. – К., 2004. – С. 55-56, 58.

Наскільки серйозними є ризики, що формуються на пограниччях? Якщо ще чверть століття тому суто українські ризики порубіжності мало кого хвилювали, то на кінець століття усвідомлення загроз зросло на порядок. З'явилася проблема територіальних претензій сусідів, а поряд з нею проблема нелегальних міграцій, наркозалежності, СНІДу, кібер- і біотероризму тощо. Занепокоєння громадськості викликає "проникність" державних кордонів для екологічних лих і той факт, що система захисту від них або вичерпала свій потенціал, або була з самого початку малоефективною. Оскільки упродовж двадцятиріччя незалежності екологічні проблеми лише загострювалися, можна прогнозувати їх ускладнення і у найближчій перспективі.

Нині для всіх очевидним є той факт, що практично всі кризи, небезпеки, ризики в сучасному світі мають транскордонний характер. Тому проблема мінімізації ризиків, пов'язаних із феноменом погранич, для України постійно актуальна. Втрата значною частиною соціуму етичних і моральних орієнтирів, орієнтація на бездумне споживацтво, наростання явищ ксенофобії, активізація правого радикалізму – ці та інші негативні явища в ареалах пограниччя більш помітні, – не в останню чергу тому, що в них вищою є соціальна мобільність населення. Але є і більш глибоко закорінені причини специфічно порубіжної аномалії, фрустрацій, архаїзації соціальних практик, дефіциту інститутів саморозвитку. Зіткнення на пограниччях різних систем цінностей і різних поведінкових стереотипів зобов'язує використовувати у соціальному аналізі як традиційні підходи й пояснювальні схеми, так і порівняно нові напрацювання сучасної регіоналістики, зокрема, орієнтовані на розробку територіальних вимірів соціокультурної еволюції, створення узагальнених портретів регіонів, аналіз регіональних ідентичностей і особливо – соціального самопочуття окремої людини.

Ідентитети на пограниччі – особливий, багато в чому специфічний об'єкт дослідження на межі історії, культурології, соціальної психології. Людина в ситуації пограниччя зазнає впливу кількох різних типів кордонів – міждержавних, адміністративних, культурних, етнічних, мовних, релігійних. Багатоманітні сигнали "іззовні" вона пропускає через власний фільтр, перекодує їх відповідно до своєї системи світосприймання й уподобань. Якщо індивід легко інтегрується у такий "життєвий світ", він не відчуває дискомфорту і не прагне змін. Але не виключений і "ефект маргіальності", коли людина опиняється в ситуації дезадаптації і змушена виробляти для себе новий адаптативний комплекс. Такий ефект найчастіше виникає в умовах різкої зміни соціокультурної ситуації й формування нових кордонів.

У прикордонних ареалах частіше дається взнаки конфліктогенність "плаваючих" ідентичностей, що на початкових стадіях може проявлятися "з'ясуванням відносин", уточненням взаємних прав етносоціальних груп та індивідів. Наростання соціальної напруги

обертається, як правило, дезадаптацією індивіда, втратою критеріїв справедливості, неповагою до права. Далі вже діє "вибіркова раціональність" із довільним визначенням "своїх" і "чужих". Не виключені прояви міжетнічного насильства, особливо у найбільш чутливих – земельній та релігійній – сферах. В ідентифікаційній у своїй основі конфлікт втягуються маргінальні верстви суспільства із власною мотивацією участі у протестних акціях.

Загалом же згідно сучасних теорій соціокультурних систем та міжкультурних комунікацій у людини в ситуації пограниччя є вибір з чотирьох можливих альтернатив. Першою є асиміляція, яка передбачає повну ідентифікацію із домінуючою культурою і втрату власної. Другою є "ізоляція" – активний чи пасивний спротив асиміляції, найчастіше у вигляді або демонстративного відкидання "чужої" культури, аж до проявів сепаратизму або еміграції. Третьою – маргіналізація – людина мусить миритися із "проміжним" станом, відчуваючи себе неорганічною частиною обох культурних традицій. Четверта стратегія здебільшого вважається найбільш прийнятною і вкладається в поняття інтеграції. Це в міру гармонійна, "подвійна" ідентифікація як із старою, так і з новою культурними матрицями. Найчастіше ці стратегії комбінуються у різних пропорціях.

Ситуація марігналазації вимагає найбільшої дослідницької уваги, оскільки вона дискомфортна для людини і здатна створювати психологічні й соціокультурні проблеми. Феномен "маргінальної людини" Р.Парком і його учнями з чиказької школи розробляється на прикладі іммігрантів, але він виявився універсальним, придатним для характеристики будь-якої людини, яка живе "у двох світах".

За спостереженнями Парка, у точках контакту різних культур, створених і ускладнюваних міграціями, народжується новий тип особи – культурний гібрид, який живе і бере участь у культурному житті й традиціях двох різних народів. Він не бажає повністю поривати, навіть якби це йому було дозволено, з своїм минулим і з своїми традиціями, але в силу расових або інших передсудів його не можна вважати повністю прийнятним і у те суспільство, в якому він намагається знайти своє місце. Отже, людина займає місце у проміжку між двома культурами, "живе у двох світах, але не відчуває себе вдома у жодному з них". Звідси – моральне збурення і тривога в душі маргінальної людини, навіть успішної зовні³⁶.

Поняття маргінальної людини у Парка виходить з наявності кордону – власне, від поняття margin у значенні "межа" походить і сам термін. Але тут кордон на стільки розподільча лінія, скільки метафорична ознака переходу у більш складний світ взаємодій і взаємовпливів.

³⁶ Парк Р. Э. Культурный конфликт и маргинальный человек // Социальные и гуманитарные науки. – Сер. 11. Социология. – 1998. – № 2. – С. 172-175; он же: Личность и культурный конфликт // Там же. – С. 175-191.

Учень Парка Е.Стоунквіст визначає маргінала як особу, яка "опиняється на периферії кожної з культур і не є членом ані тієї, ані іншої"³⁷. Однак зовсім не обов'язково людина пограниччя приречена на маргіналізацію. Радше навпаки – їй вдається уникати притаманної "маргінальній людині" дезадаптації саме тому, що пограниччя стимулює адаптативний потенціал.

Інтеграція тому вважається оптимальною, що передбачає динамічний стан координації й гармонізації відносин і процесів у соціальних групах. Цілі, інтереси й потреби індивіда й соціальних груп узгоджуються без втрати ними традиційної ідентичності. За В.Котигоренком, в цій системі не втрачається життєздатність, специфіка й окремішність її складових – суспільних систем меншого "калібру", а різноманітність останніх формує соціальну взаємодію нової якості. "В такому сенсі зміст інтеграції не тотожний уніфікації, а тим більше – асиміляції"³⁸.

Доводиться, однак, констатувати, що дедалі частіше людина на пограниччі обирає варіант міграції – постійної чи тимчасової. Російський історик Ю.Поляков увів поняття "менталітет екстенсивності" на означення типу світосприймання й поведінки людей, що з тих чи інших причин діставали можливості для масової міграції. У зонах порубіжжя виникала не лише інерція безперервного руху – здійснювалося звикання до цієї інерції. Але навряд чи вірно, як це робилося ще з часів В.Ключевського, бачити у прагненні до "вічного руху" насамперед "каприз відваги", "нахил дражнити щастя, грати в удачу". Доволі часто схильність до міграцій зумовлювалася неймовірно складними, іноді й нестерпними умовами проживання на територіях, які були майже постійним полем збройних сутичок, повстань, війн. Вимушене переселення на необжиті землі часто давало єдино можливий шанс на виживання. Хоч у цих переселеннях губилася значна частина того, що сьогодні іменується соціальним капіталом, освоєння необжитих просторів мало чимало позитивних сторін. У далеко не простих російсько-українських відносинах саме зони спільного освоєння територій ставали полем взаємообмінів і співпраці.

Історики теж прискіпливо вивчають ефект "закорінення" на пограниччях, але переважно у локальному вимірі. Незалежно від відмінностей колективний портрет людини пограниччя доби середньовіччя й раннього нового часу найточніше передається за допомогою узагальнюючого образу *homo militans* – людина війни. На багатьох прикладах доведено, що на цивілізаційних стиках, під впливом по-

³⁷ *Стоунквіст Э.* Маргинальный человек. Исследования личности и культурного конфликта // Современная зарубежная этнопсихология. Реферативный сборник. – М., 1979. – С. 100.

³⁸ *Котигоренко В.О.* Кримськотатарські репатріанти: проблема соціальної адаптації. – К., 2005. – С. 6.

тужних міграційних процесів, здатних видозмінювати культурне й етнічне середовище, формувався специфічний хронотоп соціуму, налаштованого водночас і на війну, і на культурні контакти з сусідами. Ефект сакралізації війни виявлявся не лише у культурі сильної людини та в оспівуванні військової доблесті, але й у моральному виправданні жорстокості. Але не меншою мірою на свідомість людини пограниччя впливали обставини культурного взаємопроникнення, і це зумовлювало мінливість і непередбачуваність поведінкових стереотипів. Саме тому дослідження граничних чи перехідних "культурно-історичних типів" (термін М.Данилевського³⁹) уже більш як століття привертає увагу як істориків, так і соціологів та фахівців з історії культури.

Аналізуючи макросистему континентальних імперій Романових, Габсбургів, Гогенцоллернів та Османів, А.Міллер звертає увагу на те, що цілий ряд територій на окраїнах цих імперій являв собою "складні пограниччя", де стикалися впливи не двох, а трьох сусідніх держав. Результат процесів формування лояльностей та ідентичностей і складання уявлень про власні "національні території" багато в чому залежав від взаємодії різних сил у масштабі всієї макросистеми. При цьому "кордони імперій перетинали не тільки ідеї й гроші на підтримку бажаної орієнтації тих чи інших груп. Через кордони імперій відбувалися як організовані властями, так і спонтанні міграції населення. Ці кордони часто були воєнними рубежами, які фіксувалися й змінювалися в результаті завоювань. Вони не були засновані на якихось природних рубежах чи етнічних принципах"⁴⁰.

Ареали погранич найбільшою мірою придатні для подолання вад "територіального централізму" в історієписанні. Нові наукові напрями й субдисципліни – нова локальна історія, історична регіоналістика, мікроісторія, історія повсякденності, гуманітарна географія – кожен своїми засобами намагаються проринкнути у складний світ "перехресного запліднення" та взаємозбагачення (як і взаємовідштовхування) груп, що волею долі опинилися поруч і мусили будувати свій "життєвий простір" з врахуванням порубіжності. Антропологічне розуміння порубіжності допомагає осмислювати цей "паралельний світ" як складний, багатовимірний соціокультурний феномен із власними закономірностями розвитку. При цьому важливо бачити у прикордонні не стільки лінії демаркації, скільки полігон для культурного взаємозближення та пошуку діалогічної взаємодії й компромісів. У контексті сучасних глобалізаційних процесів кордони постають як символ минулого, а пограниччя – як простір контактів, потоків, мереж.

³⁹ Данилевский Н.Я. Россия и Европа. – М., 1991.

⁴⁰ Миллер А.И. На границах Европы: ансамбль континентальных империй // Средняя Европа: Проблемы международных и межнациональных отношений. XII – XX вв. / Отв. ред. А.С.Стыкалин. – СПб., 2009. – С. 27-31.

Свідченням того, що людство поступово починає усвідомлювати переваги погранич, є новітні тенденції в управлінні територіями, які вписуються у сучасні соціотрансформаційні процеси. Одним з суттєвих проявів такого переосмислення можна вважати транскордонну співпрацю, головними учасниками якої є не держави в особі своїх владних інституцій, а прикордонні адміністративно-територіальні одиниці й громади. Кордони перестають бути бар'єрами, перетворюючись у додатковий ресурс можливостей. Водночас піддаються переосмисленню уявні переваги централізації й уніфікації. Саме на цьому просторі постмодернізм дістає можливість розвивати ідеї поліваріантності й культурного багатоголосся.

На цій основі виразно вимальовується нове бачення пограниччя – не просто як специфічного ареалу людського буття, але й як простору, що має власну динаміку розвитку, свої глибинні ресурси взаємовпливів, власні джерела формування певного типу особи. Тут виробляється специфічне ставлення до інакшості – "чужий" постійно присутній поруч, а, отже, і ставлення до нього варіюється у широкому діапазоні від "просто іншого" до "небезпечного ворога". Зрештою, як, правило, відмінності згладжуються, домінує орієнтація на контакт і діалог. В активному процесі взаємодії народжуються соціокультурні інновації, здатні істотно збільшувати ресурсний потенціал регіонів по обидва боки кордону. Формуються особливі типи регіональної ідентичності, налаштовані на уважне врахування місця й ролі кордону у формуванні локальної самосвідомості. Кордон при цьому може осмислюватися і як "останній рубіж", і як "відкриті ворота" – з різними проміжними баченнями. Але пограниччя вже не усвідомлюється лише як "околиця" чи "периферія", здебільшого його сприймають як особливий соціокультурний простір контактів, культурних взаємовпливів, прикордонних трансформаційних процесів.

Змін зазнає і соціокультурний тип "людини пограниччя". Навряд чи ці зміни можна характеризувати як односпрямовані. З одного боку, така людина постає і почувається як своєрідний "продукт цивілізації", відкритий до інновацій, схильний до переміщень у реальному й візуальному просторі. З другого боку, сама атмосфера прикордоння стимулює конфлікт людини з правом. Поміж іншим це диктує необхідність посиленої уваги до формування правової свідомості, правової й політичної культури саме у "проблемних зонах".*

* Проект виконувався за рахунок бюджетних коштів, наданих як грант Президента України.

Володимир Дмитрук

**РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ КОРДОН
І ПРИКОРДОННЯ ЯК ОБ'ЄКТ
ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ
РЕГІОНАЛІСТИКИ**

Тема кордонів України, що набула із здобуттям незалежності політико-правового звучання, істотно збагатила предметні поля багатьох галузей соціогуманітаристики – історії, географії, політології, соціології, культурології, етнології та ін. Міждисциплінарний простір для їх взаємодії у дослідженні кордонів і погранич забезпечує історична регіоналістика – галузь наукового знання, орієнтована на дослідження територіальності у найрізноманітніших її проявах, як у внутрідержавному, так і у міждержавному аспектах.

Кордон – поняття, що є водночас і знаково-символічним, і поліфункціональним. За законом України «Про державний кордон України» в юридичному тлумаченні «Державний кордон України є лінія і вертикальна поверхня, що проходить по цій лінії, які визначають межі території України — суші, вод, надр, повітряного простору». Державні кордони «є відображенням територіальної цілісності, політичної та економічної незалежності, суверенітету та єдності України»¹.

Яким чином тему кордонів було представлено в науковому і науково-популярному дискурсі України протягом останнього двадцятиріччя? Яке місце української історичної науки в цьому питанні?

На зорі української незалежності тема історії формування українських кордонів не відразу стала об'єктом підвищення наукового інтересу. Проблема етнічних меж цікавила науковців значно більшою мірою. Одними із перших історичних досліджень на початку 90-х років ХХ ст., присвячених кордонам України, були праці Василя Боечка, Оксани Ганжі та Бориса Захарчука², які і до сьогодні залишаються популярними в колі дослідників і журналістів. Появу цих

¹ Закон України «Про державний кордон України» // Відомості Верховної Ради України — 1992. — № 2. — Ст. 5.

² Боечко В. Д., Ганжа О. І., Захарчук Б. І. Кордони України: Історична ретроспектива та сучасний стан. — К., 1994; Боечко В. Д., Ганжа О. І., Захарчук Б. І. Формування державних кордонів України, 1917–1940 рр. — К., 1991; Боечко В. Д., Ганжа О. І., Захарчук Б. І. Кордони України: історія та проблеми формування (1917–1940 рр.) // Український історичний журнал. — 1992. — № 1. — С. 56–77; Ганжа О. І., Захарчук Б. І. Проблема державних кордонів України (1917–1940 рр.) // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. — К., 1992. — Вип. 2. — С. 3–10.

праць стимулювали і закономірний спалах політичних дискусій з питань етнічних і державних кордонів на рубежі 80–90-х років, і наочні приклади міжетнічних і міждержавних конфліктів на просторі колишнього СРСР, і необхідність подолання «дослідницьких табу» щодо проблем кордонів у радянській історичній науці.

У радянській період видання з проблеми кордонів обмежувалися переважно традиційними адміністративно-територіальними показниками та статистичними даними без будь-яких історичних коментарів чи посилань. Своєрідний «вакуум», «прогаліни», «білі плями» в темі кордонів, як і з багатьох інших питань української історії, фіксувалися не лише в наукових колах, а й на рівні широкої громадськості. Перші наукові та науково-популярні праці були результатом суспільного і непрямого державного замовлення й, можливо, з цих причин у них децю проглядався емоційний і романтичний характер висвітлення проблем історії кордонів, прикордоння, етнічних меж і їхнього сьогодення.

Уведення до наукового обігу нових архівних джерел, перевидання частини історичних досліджень, які тривалий час перебували під забороною, не лише стимулювало відповідний інтерес суспільства, а й загостило політичні суперечки в Україні та з найближчими її сусідами. Неоднозначно були сприйняті, зокрема, перевидання окремих праць Д.Багалія, С.Рудницького, В.Кубійовича, а також короткий нарис М.Дністрянського³.

Однак попри політичну актуальність і наукову перспективність теми історії формування кордонів, наступне п'ятиріччя не відзначалося появою значних масивів відповідної друкованої продукції, а в більшості публікацій про українські кордони, які все ж таки побачили світ, використовувалася інформація зі згаданих праць початку 90-х років, за винятком поодиноких видань⁴.

Можливо, найповнішим і найбільш цілісним дослідженням з історії кордонів України, хоча і не досить об'ємним, є публікації Геннадія Єфіменка та Станіслава Кульчицького в «Енциклопедії історії України»⁵ і збірнику наукових статей «Регіональна історія України»⁶.

³ Багалій Д. Історія Слобідської України. — Харків, 1993; Рудницький С. Чому ми хочемо незалежної України / Упорядк., передмова О. Шаблія. — Львів, 1994; Дністрянський М. С. Кордони України. Територіально-адміністративний устрій. — Львів, 1992.

⁴ Романцов В. О. Український етнос: на одвічних землях та з їхніми межами (XVIII–XX століття). — К., 1998; Дністрянський М. С. Україна в політико-географічному вимірі. — Львів, 2000; Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України. — К., 2000.

⁵ Єфіменко Г. Г., Кульчицький С. В. Кордони державні України, принципи та історична практика їх визначень // Енциклопедія історії України: У 10 т. — Т. 5: Кон–Кю. — К., 2008. — С. 137–148.

⁶ Єфіменко Г. Г., Кульчицький С. В. Кордони і територія України у ХХ ст. // Регіональна історія України. — Вип. 2. — К., 2008. — С. 135–160.

Один із перших кроків у зміні акцентів і напрямів досліджень кордонів і прикордоння в Україні, зокрема з новими поглядами на їхній українсько-російський сегмент, було зроблено під час проведення 2003 року в Харкові при підтримці Інституту Кеннана наукового семінару «Українсько-російське пограниччя: формування соціального та культурного простору в історії та в сучасній політиці»⁷.

У рамках цього заходу геополітичне майбутнє українсько-російського кордону розглядалося в контексті глобалізації та європейської інтеграції. Чи не вперше в середовищі істориків визначальне місце відводилося формуванню нового наукового напрямку — лімології, завданням якої є вивчення кордонів, фронтирів, буферних і контактних зон тощо. На відміну від класичної геополітичної традиції, сучасна лімологія інтерпретує кордони як соціальний, культурний і політичний конструкт⁸.

Керівник Центру політичних досліджень Інституту географії РАН Володимир Колосов, аналізуючи розвиток концепцій лімології, вказує на можливість потенційного застосування її теоретичних побудов до вивчення нового російського пограниччя. Звісно, це стосується і безпосередньо українсько-російського кордону, який належить до категорії «нових». Автор підкреслює, що «вихідним пунктом сучасних кордонів стало вивчення виникнення та еволюції територіальних ідентичностей», а «прикордонний простір — це соціально-географічна зона, в межах якої найбільш ефективно взаємодіють економічні, культурні, правові та політичні системи сусідніх країн і стикаються їхні інтереси»⁹. В ряді інших праць, підготовлених В. Колосовим і його колегами, охарактеризовано традиційні підходи дослідження кордонів¹⁰, визначається співпадіння культурних кордонів, які виконують функції контакту між культурами, із юридичними, які забезпечують суверенітет і територіальну цілісність держави, соціальну і етнокультурну цілісність її населення. Однак при появі нових політичних кордонів,

⁷ Українсько-російське пограниччя: формування соціального та культурного простору в історії та в сучасній політиці. Семінар, м. Харків, 11 квітня 2003 р. / Інститут Кеннана. — Харків, 2003. — 45 с. — Режим доступу: http://www.kennan.kiev.ua/kkp/content/seminars/materials/2003_04_11.pdf.

⁸ Фісун О. Геоісторичне майбутнє україно-російського кордону в контексті глобалізації та європейської інтеграції // Українсько-російське пограниччя: формування соціального та культурного простору в історії та в сучасній політиці. Семінар, м. Харків, 11 квітня 2003 р. / Інститут Кеннана. — Харків, 2003. — С. 4. — Режим доступу: http://www.kennan.kiev.ua/kkp/content/seminars/materials/2003_04_11.pdf.

⁹ Колосов В. Теоретическая лимология: новые подходы // Международные процессы. — 2003. — № 3. — С. 44–49. — Режим доступу: <http://www.intertrends.ru/three/004.htm>.

¹⁰ Колосов В. В., Туровский Р. Ф. Современные государственные границы: новые функции в условиях интеграции и приграничное сотрудничество // Известия РАН. Серия географическая. — 1998. — № 1.

найчастіше культурні кордони перетворюються на юридичні¹¹, в результаті чого важливого значення набувають також визначення і характеристика самоідентифікації людей з певною територією¹², феномен кордону та прикордоння в соціокультурному вимірі тощо¹³.

Виокремлення із широкого спектру предметного поля лімології безпосередньо історичної лімології із концептуалізацією цього нового напрямку у вітчизняній історичній науці належить доктору історичних наук, завідувачу відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України Ярославі Верменич. У статті «Історична лімологія: проблеми концептуалізації»¹⁴ зроблено глибокий аналіз доробку сучасних учених щодо теоретичної лімології, міждисциплінарної проблеми кордону та прикордоння.

Авторка досить чітко визначає і характеризує термінологічні неузгодженості та неусталеність понятійного апарату, зокрема «пограниччя», «прикордоння», «порубіжність» і похідних від них. Оскільки кордони України умовно поділяються на «старі» і «нові», останні з яких були внутрішніми міжреспубліканськими, відповідно їхнє облаштування передбачало масу суперечностей; як приклад наведено проблеми делімітації російсько-українського кордону, що призводять до упередженості й невдоволення місцевих мешканців. Однак Я. Верменич стверджує, що еволюція транскордонних відносин на рубежах України йде в напрямі від відчуження до інтеграції, ліквідації бар'єрів і упереджень, хоча можливості транскордонного співробітництва використовуються далеко не повністю (перспективи соціального використання природних ресурсів, рекреаційного потенціалу, спільних заходів у сфері охорони довкілля, запобігання природним і техногенним катастрофам тощо)¹⁵. За переконанням географів Григорія Підгрушного та Юрія Качаєва, розвиток транскордонного співробітництва можливий лише за умови територіально-господарських утворень, де реалізується соціально-економічна взаємодія між суб'єктами господарювання суміжних країн, їх населенням, громадськими структурами тощо¹⁶.

¹¹ Колосов В. А., Мироненко Н. С. Геополитика и политическая география. — М., 2001.

¹² Мир глазами россиян: мифы и внешняя политика / Под ред. В. А. Колосова. — М., 2003.

¹³ Кочан В. М. Проблема границ и пограничья в социокультурных исследованиях конца XIX — XX вв. // Социальная философия и философия истории. — 2007. — № 3. — С. 66–79; Кочан В. М. Феномен пограничья в соціокультурному вимірі. Автореферат дис... канд. філос. наук. — Сімферополь, 2008.

¹⁴ Верменич Я. Історична лімологія: проблеми концептуалізації // Регіональна історія України. — Вип. 5. — К., 2011. — С. 29–48.

¹⁵ Там само. — С. 48.

¹⁶ Підгрушний Г., Качаєв Ю. Українсько-російсько-білоруський транскордонний регіон: фактори формування, особливості територіальної організації, проблеми та перспективи розвитку // Регіональна історія України. — Вип. 5. — К., 2011. — С. 117–119.

Надзвичайно важлива грань "кордонної" проблеми – статус погранич. Здебільшого прикордоння цікавлять дослідників як «зона контактів та інтенсивної концентрації соціально-психологічної енергії захисного чи наступального характеру»¹⁷. У дослідженнях ряду українських і російських істориків питання специфіки порубіжних територій і особливостей формування самосвідомості «людини прикордоння» на українських землях розкривається на прикладах зміни політичних чи соціальних орієнтирів протягом XVI–XX століть¹⁸.

Співробітники Інституту слов'янознавства РАН підготували комплексне дослідження, присвячене регіональним особливостям і кордонам України в XVII–XX ст., де кордони розглядаються в політичному, адміністративному, етнічному, мовному, конфесійному і культурному аспектах¹⁹. Зокрема, доктор історичних наук Л. Горизонтов акцентує увагу на тому, що кордони є не тільки роздільним, а й об'єднавчим елементом, що сприяє активній інтеграції і співробітництву прикордонних регіонів²⁰. С. Лукашова розглядає специфіку

¹⁷ Верменич Я. Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні. — К., 2003. — С. 41.

¹⁸ Див.: Багалій Д. Заселення Південної України (Запорожжя й Новоросійського краю) і перші початки її культурного розвитку. — Харків, 1920; Босчко В. Ф., Чабан А. Ю. Роль порубіжних територій у процесі генезису козацтва // Український історичний журнал. — 1999. — № 2.; Бойко О. Д. Формування території української незалежної держави в часи Української революції (1917–1921). — К., 2007; Бойко О. Д. Територія, кордони і адміністративно-територіальний поділ Української держави гетьмана П. Скоропадського (1918) // Регіональна історія України. — Вип. 3. — К., 2009. — С. 217–232; Брехуненко В. Козаки на степовому кордоні Європи. — К., 2011; Гуржій О. Остаточна ліквідація державних кордонів України в другій половині XVIII ст. // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. — Київ–Черкаси, 1994; Кабузан В. М. Украинцы в мире: динамика численности и расселения. 20-е годы XVIII века — 1989 год: формирование этнических и политических границ украинского этноса. — М., 2006; Картоев М. М. Российские карты Северного Кавказа XVIII–XIX вв.: эволюция образа пространства (от «Чужого» к «Своему»), границы и этнополитические маркеры. — Вестник РОИИ. — № 24. — 2011; Кравченко В. Регіональна ідентичність Слобожанщини в історичній перспективі 18 — початку 20 ст. // Українсько-російське пограниччя: формування соціального та культурного простору в історії та в сучасній політиці. Семінар, м. Харків, 11 квітня 2003 р. / Інститут Кеннана. — Харків, 2003. — С. 32–35. — Режим доступу: http://www.kennan.kiev.ua/kkp/content/seminars/materials/2003_04_11.pdf; Кравченко В. Харьков/Харків: столица Пограничья. — Вильнюс, 2010; Леп'яко С. Великий кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.). — Запоріжжя, 2001; Маслійчук В. Провінція на перехресті культур (дослідження з історії Слобідської України XVII — XIX ст.). — Харків, 2007; Панкова-Козочкина Т. В. Казаки и крестьяне на Дону в 1920-е годы: столкновение образов и стереотипов. — Вестник РОИИ. — № 24. — 2011; Щербак В. О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина 15 — середина 17 ст. — К., 2000.

¹⁹ Регионы и границы Украины в исторической ретроспективе. — М., 2005.

²⁰ Горизонтов Л. Е. Украина в зеркале регионалистики // Регионы и границы Украины в исторической ретроспективе. — С. 4.

культурного пограниччя через стосунки «своїх» і «чужих» в інтерпретації козацького літописання XVIII ст., вказуючи на суб'єктивність у підході до тлумачень і характеристик історичних подій через призму відсутності єдиного типу самоідентифікації української політичної еліти козацької доби²¹.

Ґрунтовно визначив вплив зміни державних кордонів у результаті поділів Речі Посполитої і включення Правобережної України до складу Російської імперії на мовну ситуацію в регіоні наприкінці XVIII — у першій половині XIX ст. О. Остапчук. Автор наголошує на тому, що під впливом ряду соціокультурних факторів і адміністративного тиску відбувалася кардинальна перебудова взаємовідносин між мовами в комунікаційному просторі та зміна культурних орієнтирів²².

Увагу російських авторів привертають також проблеми формування українсько-російського кордону як міждержавного на початку XX ст. Йдеться про період діяльності Української Центральної Ради та створення Української Народної Республіки, гетьманат П. Скоропадського, правління Директорії УНР, проголошення Української Соціалістичної Радянської Республіки. Нестабільності та рухливості кордонів сприяли масові повстанські рухи, самопроголошення різноманітних державних утворень на півдні і сході України, постійні конфлікти з денікінською армією та країнами Антанти. Лише із завершенням Української революції 1917–1921 рр. кордон віртуально усталився, спочатку як міждержавний, а згодом, після створення СРСР, міжреспубліканський з БСРР і РСФРР. Якщо з білоруською стороною значних непорозумінь по розмежуванню території не було, то з Росією процес домовленостей розтягнувся аж до 1928 р. Врегулювання цього питання здійснювалося в умовах жорстких суперечностей. Українське партійне керівництво досить активно реагувало на обмеження інтересів республіки, особливо щодо неадекватного обміну територіями як в економічному, так і в територіальному й демографічному планах²³.

Реалії глобалізації та європейської інтеграції на рубежі тисячоліть справляють політичний вплив на процеси переосмислення значення кордонів. Формування національних держав завжди пов'язується зі встановленням міжнародних кордонів як певного рубежу, краю

²¹ Лукашова С. С. Культурное пограничье: «свои» и «чужие» в казацком летописании XVIII в. // Регионы и границы Украины в исторической ретроспективе. — С. 34–52.

²² Остапчук О. А. Изменение государственных границ как фактор формирования языковой ситуации на Правобережной Украине в конце XVIII — первой половине XIX в. // Регионы и границы Украины в исторической ретроспективе. — С. 53–92.

²³ Борисёнок Е. Ю. Украина и Россия: спор о границах в 1920-е годы // Регионы и границы Украины в исторической ретроспективе. — С. 205–237; Дьякова Н. А., Челелкин М. А. Границы России в XVII — XX веках. — М., 1995.

території, а прикордонні порубіжні регіони розглядаються як периферія країни. Однак парадокс полягає в тому, що сучасні кордони, з одного боку, розділяють держави, народи, людей, а з іншого перетворюють прикордоння у центри особливих регіонів, де породжуються нові форми солідарності, нові соціальні спільноти і новий соціальний простір. І кордон у новому середовищі вже не розглядається як перешкода, обмеження можливостей, умовна «стіна», бар'єр²⁴.

В Європі практика прикордонного співробітництва набула найбільшого розвитку як частина інтеграційних процесів. У пострадянських країнах нові міждержавні кордони, навпаки, ще не легітимувалися належним чином – незавершеність процесів делімітації та демаркації спричиняє невизначеність у напрямках і змісті прикордонних відносин.

До останнього часу між Україною і Росією залишається проблема невирішеності делімітації Азовського моря та Керченської протоки, головним пунктом розбіжностей залишається демаркація сухопутного кордону. Тривалий час для Росії така ситуація невизначеності була вигідною з геополітичних міркувань, що часто призводило до нагнітання політичних пристрастей і «непорозумінь» у міждержавних відносинах. І в Україні є політичні сили, які виступають проти легітимності українсько-російського кордону, розглядаючи його як «штучний», що розколює два східнослов'янських народи²⁵. З іншого боку виголошуються протилежні погляди – щодо неспівпадіння території етнічних земель і державного російсько-українського кордону з втратами саме з українського боку²⁶.

Тетяна Журженко у статті «Українсько-російський кордон як культурний і політичний конструкт» чітко вказує на розбіжності між Україною і Росією в розумінні призначення кордонів і транскордонного співробітництва, зокрема «в Україні транскордонне співробітництво з Росією репрезентується в прагматичних термінах і позбавлене будь-якого ідеологічного навантаження. Водночас сам українсько-російський кордон тісно пов'язаний з проблемою

²⁴ Фісун О. Геоісторичне майбутнє україно-російського кордону в контексті глобалізації та європейської інтеграції // Українсько-російське пограниччя: формування соціального та культурного простору в історії та в сучасній політиці. Семінар, м. Харків, 11 квітня 2003 р. / Інститут Кеннана. — Харків, 2003. — С. 6. — Режим доступу: http://www.kennan.kiev.ua/kkp/content/seminars/materials/2003_04_11.pdf.

²⁵ Журженко Т. Українсько-російський кордон як культурний і політичний конструкт // Українсько-російське пограниччя: формування соціального та культурного простору в історії та в сучасній політиці. Семінар, м. Харків, 11 квітня 2003 р. / Інститут Кеннана. — Харків, 2003. — С. 8–9. — Режим доступу: http://www.kennan.kiev.ua/kkp/content/seminars/materials/2003_04_11.pdf.

²⁶ Заставний Ф. Д. Українські етнічні землі. — Львів, 1993.

національної ідентичності, набуває особливого символічного сенсу захисту від «небезпечної відкритості зі Сходу». До набору загроз, які є наслідком незахищеності східного кордону, входять: культурний та інформаційний вплив Росії, загроза лінгвістичній ідентичності, інтервенціонізм російського бізнесу, нелегальна міграція, контрабанда і проникнення організованої злочинності. Специфіка формування національної ідентичності в Україні потребує дистанціювання від Росії та від загального історико-культурного спадку двох країн, що надає особливого символічного статусу новому кордону». У Росії ж «розвиток транскордонного співробітництва наділяється особливим символічним смислом, має певну ідеологію. Головним чином це ідеологія східнослов'янської дружби, спільних історичних і культурних коренів та спільної долі двох братніх народів, яка остаточно склалася в радянську епоху»²⁷.

Саме історико-культурний спадок російсько-українського прикордоння через співставлення минулого і сьогодення, за польовими дослідженнями А. Гриценка, дає підстави констатувати, що населення в межах історичних регіонів російсько-українського прикордоння зберегло свій етнокультурний колорит і відчуває ментальну близькість, підтверджуючи «тезу про інерційність історичної свідомості та довготривалість історичних кордонів»²⁸.

2–3 грудня 2010 р. в Києві, в Інституті філософії НАН України за сприяння Посольства Франції в Україні, Французького культурного центру в Україні, Інституту історії України НАН України відбувся Міжнародний науковий колоквиум «Кордони України: історичні та сучасні культурно-ідентифікаційні проблеми», в рамках якого розглядалися питання появи нових державних кордонів і проблеми, пов'язані з ними. У заході взяли участь учені з України, Росії, Франції, Молдови. На пленарному засіданні та організованих круглих столах «Становлення кордонів сучасної України: погляд із 21 століття» і «Роль сучасних кордонів у внутрішньому розвитку України» особлива увага зверталася на питання сучасного бачення проблем кордонів і прикордоння з огляду на наявність найновіших досліджень у цьому напрямі. Зокрема Володимир Колосов (Інститут географії РАН) порушив питання російсько-українського прикордоння з погляду 20-річного досвіду «роз'єднаної цілості». Олександр Андрощук (Інститут

²⁷ Журженко Т. Українсько-російський кордон як культурний і політичний конструкт // Українсько-російське пограниччя: формування соціального та культурного простору в історії та в сучасній політиці. Семінар, м. Харків, 11 квітня 2003 р. / Інститут Кеннана. — Харків, 2003. — С. 11. — Режим доступу: http://www.kennan.kiev.ua/kkp/content/seminars/materials/2003_04_11.pdf.

²⁸ Гриценко А. Историко-культурные регионы российско-украинского приграничья: прошлое и настоящее // Регіональна історія України. — Вип. 5. — К., 2011. — С. 110.

історії України НАН України) у доповіді «Війна карт: українські кордони в період 1990–2009 років» вів мову не стільки про реальні державні кордони, скільки про кордон як елемент дискурсу, інтелектуальних конструкцій та схем, авторських розмірвань і бачень. Григорій Підгрушний (Інститут географії НАН України) у виступі більше уваги звернув на сучасні проблеми і перспективи розвитку українсько-російсько-білоруського прикордоння. Мішель Фуше (Вища нормальна школа Ульм, Інститут вищих студій національної безпеки, Франція) ознайомив присутніх з власним баченням того, яким чином трансформуються уявлення про Україну та її кордони у сучасному світі.

Загалом колоквиум дав можливість проаналізувати особливості формування сучасних кордонів України в контексті культурних та ідентифікаційних процесів, які відбуваються в Європі, дозволив з'ясувати перспективи, які відкриваються завдяки державним кордонам України.

Теоретико-методологічні аспекти проблеми кордонів і погранич перебувають у фокусі уваги Міжвузівського науково-освітнього центру «Нова локальна історія» Російського державного аграрного університету – МСГА ім. К.А.Тімірязєва (Москва) та Ставропольського державного університету, з яким вітчизняні фахівці-регіоналісти активно співпрацюють. Одним із напрямів його досліджень є історія прикордонних областей, в рамках яких проводяться інтернет-конференції, де розглядаються і обговорюються нові теоретичні альтернативи розвитку регіональної історії. За твердженням Марини Колесникової і Сергія Маловічка, історія прикордонних областей, принципи її вивчення, полідисциплінарні та компаративні підходи допомагають звернути увагу на взаємовпливи народів, історію діаспорних відносин і міграційних процесів, історію переймання економічних, політичних, соціальних, сімейних, побутових традицій і навичок, а також досвід спільного проживання, господарювання, природокористування і впливу на ландшафт²⁹. У контексті вивчення

²⁹ Колесникова М. Е., Маловичко С. И. Новые направления изучения региональной истории: история пограничных областей Северного Кавказа. Режим доступа: <http://www.newlocalhistory.com/node/16#23>; Див. також: Маловичко С. И. Исследовательское поле «истории пограничных областей» и изучение локальной истории // Западноевропейская цивилизация и Россия: общее и особенное. — Пятигорск, 2003; Маловичко С. И. Зоны этнокультурных контактов земледельцев Ставрополя в конце XVIII – XIX в. как объект истории пограничных областей Северного Кавказа // Народ и власть: Исторические источники и методы исследования. — М., 2004; Колесникова М. Е. Интеллектуальная история пограничных областей: европейские научные традиции и изучение народов Северного Кавказа // Западноевропейская цивилизация и Россия: общее и особенное. — Пятигорск, 2003; Маловичко С. И. Полидисциплинарный статус «истории пограничных областей» («Borderlands history» и изучение локальной истории Северного Кавказа) // Запад–Россия–Кавказ: Межвузовский научно-теоретический альманах. — Вып. 2. — Ставрополь–Москва, 2003.

історії українсько-російського прикордоння досвід російських колег є досить актуальним і перспективним.

Запропонована тема російсько-українського прикордоння як об'єкта дослідження історичної регіоналістики уявляється, отже, вельми перспективною. Встановлення нових кордонів породило нові спільні інтереси прикордонних регіонів, які базуються на історичному спадку попередніх поколінь. Саме вони диктують зміщення фокусу наукових інтересів від вивчення історії формування українських етнічних меж і державних кордонів, притаманного 90-м рр. минулого століття, до осмислення теоретико-методологічних проблем взаємодії у контактних зонах, специфіки територіальних ідентичностей, вивчення кордонів і прикордоння як особливостей транскордонного співробітництва. Цей напрям досліджень дасть змогу не тільки по-новому подивитися на усталені століттями принципи міждержавних і міжрегіональних відносин, а й виробити нові, перспективні моделі міжрегіональних контактів.*

* Проект виконувався за рахунок бюджетних коштів, наданих як грант Президента України.

Тетяна Водотика

**ТЕОРІЯ ФРОНТИРУ
ТА ЇЇ ПІЗНАВАЛЬНІ МОЖЛИВОСТІ
У КОНТЕКСТІ ІСТОРИЧНОЇ
РЕГІОНАЛІСТИКИ**

Актуальність концепції фронтиру для української історичної науки обумовлюється кількома факторами. Перш за все, це потреба вписати історію України загалом та окремі її сюжети/періоди у загальноісторичний фон/контекст. Окрім того, деякі традиційні сфери зацікавленень українських істориків (наприклад, історія козацтва) потребують нового погляду. Адже одночасно з українським козацтвом в Європі існувало ще кілька подібних військово-корпоративних спільнот: граничари Хорватії, угорські гайдуки і секеї та донські козаки. Всі вони були породженням одного глобального явища – Великого Кордону між Заходом і Сходом, протистояння християнської і мусульманської цивілізацій. Цим актуальність та потенційні пізнавальні можливості теорії фронтиру не обмежуються. Адже чи не вся територія України та її історія може вважатись зоною суцільного історико-географічного та хронологічного фронтиру.

Особливо продуктивним видається застосування теорії фронтиру при аналізі окремих регіонів України, кожен з яких може розглядатись як окреме прикордоння. Наприклад, В. Кравченко аналізує Харків як центр Слобожанщини, прикордонної території між степом та лісом, осілими та кочовими народами, козацькими областями та імперією, Україною та Росією, українською та російською (імперською) ідентичністю врешті-решт¹.

Метою ж нашої розвідки є аналіз еволюції теорії фронтиру та визначення її пізнавальної цінності при вивченні Півдня України, який також є прикордонною територією.

Пограниччя як культурний феномен визначається насамперед своїм географічним положенням на перетині територіальних ареалів різних культур та цивілізацій. У цьому феномені яскраво простежується перетин проблемних полів географії та гуманітарних дисциплін, які вивчають соціокультурні та антропологічні аспекти буття.

На рубежі XIX–XX ст. у географічній науці сформувалися німецький та французький напрямки антропогеографії, що намагалися

¹ *Кравченко В.В.* Харків/Харків: столица Пограниччя. – Вільнюс, 2010. – 358 с.

здійснити синтез географічних досліджень з антропологічними і соціокультурними. Так, Фрідріх Ратцель у роботі «Антропогеографія» сформулював ідею зв'язку еволюції народів з географічним середовищем і впливу рельєфу місцевості на їхній культурний і політичний розвиток. Аналізуючи державу як географічний феномен, Ф. Ратцель простежив взаємозв'язок географічної і культурно-антропологічної його складової, акцентуючи увагу на ролі кордонів².

Французька школа антропогеографії багато що перейняла від вчення Ф. Ратцеля, але поставила в центр уваги територіальні цілісності, такі як «земля», «край», «регіон». Під регіоном як об'єктом дослідження розуміється об'єктивно існуюче територіальне утворення, що володіє специфічними індивідуальними рисами, які відрізняють його від інших подібних утворень. Причому дана специфіка обумовлюється не тільки фізико-географічними, а й антропокультурними чинниками. Регіон, район з погляду даного напрямку це «конкретна, властива лише даному місцю сукупність природних і людських елементів, складна система взаємодії різного роду чинників»³.

Для французької географічної школи характерним стало дослідження регіонів, безвідносно до державних кордонів, у тому числі і прикордонних. Це, наприклад, дослідження Р. Блашаром Фландрії, в якій французький географ бачив єдиний антропогеографічний комплекс в кордонах трьох держав – Франції, Бельгії та Нідерландів.

У 1893 р. на Всесвітньому історичному конгресі в Нью-Йорку американський історик Ф. Дж. Тернер виступив із статтею «Значення фронтиру для американської історії». Його виступ спричинив значний резонанс і загострив інтерес до історії освоєння малообжитих просторів американського континенту, ролі цих процесів у формуванні нації та держави, дав життя окремому напрямку досліджень.

Первинне значення слова «фронтір» співвідносилось з епохою освоєння вільних земель на Заході США. В даному випадку воно означало не тільки географічну межу «своє»\«чуже», «дикість»\«цивілізація», але і певний стан духу завоювання, виражений в мотивах «відкритої та вільної місцевості», «піонерства», підкорення природи, боротьби з індіанцями. Саме у Ф. Дж. Тернера термін «фронтір», раніше літературний та публіцистичний, набуває наукового характеру – геополітичного та історико-соціологічного⁴.

² Кочан В. М. Проблема границ и пограничья в социокультурных исследованиях конца XIX – XX вв. // Социальная философия и философия истории. – 2007. – №3. – С. 66-79.

³ Там само.

⁴ Чорновол І. Фредерик Джексон Тернер і концепція фронтиру // Регіональна історія України. – Вип. 5. – 2011. – С. 75-100.

Суть концепції фронтиру у тернерівському прочитанні зводиться до наступного. Історичний розвиток США визначений її природнім середовищем. Брак вільних земель на Сході, їхній неосяжний резервуар на Заході та потяг американців до свободи просував межу поселень все далі вглиб континенту. Ф. Дж. Тернер розглядав цей процес у контексті «зіткнення варварства з цивілізацією», наслідком чого був розвиток духу індивідуалізму, формування американської нації, зміцнення демократії. Ще одна важлива ідея Ф. Дж. Тернера – доктрина «випускного клапану». Наявність вільних земель сприяла вирішенню соціальних проблем. Відтак, на противагу Європі, США вдалося уникнути гострих форм суспільних протиріч. Фронтир довго служив свого роду соціально-економічним каталізатором розвитку США та сприяв розвитку духу підприємництва і демократичного індивідуалізму. Таким чином, історично «фронтиром» іменувалася безперервна межа освоєваних в 1820–1890 рр. територій, де влада держави умовна, а ресурси обширні.

1894 р. Ф. Дж. Тернер так дефініював поняття фронтиру: «ті віддалені регіони, які на різних стадіях розвитку країни були заселені слабо й становили плавильну межу між дикунством і цивілізацією». 1924 р. вчений уточнив цю дефініцію: «по суті, тимчасовий кордон експансивного суспільства на краю вільних земель, ... найближча до диких земель зона поселень, де суспільство та влада невизначені або організовані не повністю»⁵.

Теорія фронтиру у первісному тернерівському формулюванні кілька разів була критично проаналізована та суттєво доповнена упродовж 1960–90-х рр. Спершу була піддана ревізії теза про зіткнення «варварства» та «цивілізації», натомість увагу було зацентровано на геноциді корінних мешканців – індіанців. Згодом звернулись до проблеми екологічних втрат регіону внаслідок господарської діяльності поселенців. Хоча загалом ніхто з критиків не ставив під сумнів чільну роль прикордоння в історії США, тернерове розуміння фронтиру поступово відходило у минуле.

Нині фронтир трактують як зону міжцивілізаційного, полікультурного впливу та взаємодії. Таке розуміння запропонував американський історик та сходознавець Оуен Латтімор, сформулювавши поняття фронтиру як зони інтенсивної взаємодії різних культур. О. Латтімору належить праця «Внутрішні фронтири Китаю», вперше видана 1940 р. Предметом дослідження була проблема еволюції фронтирних соціумів Великого Степу в контексті генези китайської цивілізації. О. Латтімор наголошував на феномені строкатості та постійної зміни лояльності населення, що жило поблизу Великої Китайської стіни, проникності, пористості кордону як

⁵ Там само.

такого. Проводячи паралель між фронтами Китаю, Британської Індії та Стародавнього Риму, дослідник наголошував на кількох зонах. Перша – власне кордон (тут населення має сильне почуття власної прикордонної ідентичності через спільну з населенням протилежного боку економіку), друга – асимільоване прийшло населення, варвари, що живуть з внутрішнього боку кордону, третя – населення із зовнішнього боку кордону, яке знайоме з цивілізацією суто поверхово, але користується її благами (наприклад, контакти скіфів та греків у Північному Причорномор'ї), четверта – «тотальне варварство». Заселення прикордонної території вже має своїм наслідком становлення фронтиру, який перманентно зазнає змін під впливом спільнот по обидва його боки. Сходознавець О. Латгімор вважав ідеальним фронтиром Монголію й проводив паралелі між китайським фронтиром та стародавніми цивілізаціями, суспільствами середньовічної Європи, ранньомодерної Північної Америки, Росії, Туреччини, України. На прикладах Монголії й Манчжурії він опрацював методологію дослідження трансформації фронтирів ХХ ст., зробив перші кроки в напрямку типології світових фронтирів⁶.

У контексті інтенсивної фрагментації історичних знань та глобалізації історичної науки у повоєнний період тенденція до компаративних студій світових фронтирів зміцніла. Історики стверджували, що американський фронтір не унікальне явище, а епізод глобального процесу «експансії Європи». У цьому руслі варта уваги теза «Великого Фронтиру» В.Вебба. Він запропонував глобальний історичний наратив, поширивши тернерову тезу на Західну Європу, всю Америку, Південну Африку, Австралію, Нову Зеландію, запропонував ідею «Метрополії», «Великого Фронтиру» й буму, наголосивши водночас на визначальному впливі народів зони Великого Фронтиру на світову економіку, літературу, науку та мистецтво. Так, він вважав фронтір одним із факторів модернізації суспільства, поряд з Ренесансом, Реформацією та індустріальною революцією, запропонував термін «ера фронтиру» (Frontier Age, 1500–1900), та гіпотезу буму. Згідно неї, саме фронтір надав ті ресурси, які дозволяли метрополіям забезпечувати власний інтенсивний індустріальний розвиток, з одного боку, та вабили активних та підприємливих спробувати щастя на нових землях, з іншого. Відтак, завдяки фронтиру відбувалось становлення економічної та ціннісної основи модерного індустріального суспільства як у Старому, так і у Новому світі. Економічний бум тривав настільки довго, наскільки вистачило надлишкових ресурсів фронтиру. Рубіж ХІХ–ХХ ст. позначився зведенням ресурсів

⁶ Чорновол І. Теорія компаративних фронтирів // Регіональна історія України. – Вип. 3. – 2009. – С. 41-66.

нанівець, що й спричинило Першу світову війну (за переділ територій та ресурсів) та подальші катаклізми ХХ ст. Для прикладу, адміністрація президента Рузвельта вважала відсутність фронтиру однією з причин «великої депресії» 1929–1933 р. Вичерпання ресурсів та потенціалу фронтиру слід також розглядати як одну з передумов виникнення постіндустріального суспільства.

Концепція В. Вебба знайшла продовження та своєрідне трактування у доробку В. Г. Макніла, який звернув увагу на степове прикордоння Європи упродовж 1500-1800 рр. В. Макніл застосував поняття Великого Фронтиру до суспільств Східної Європи. В. Макніл наголошував, що феномен фронтиру полягав у взаємодії більш розвиненої культури з менш розвинутою. І саме це стало рушієм історичних перетворень. З одного боку, фронтір, сприяючи анархічній реструктуризації суспільства, руйнував ієрархічну соціальну піраміду, з іншого, навпаки, сприяв різним формам поневолення⁷.

Серед сучасних вчених теорія фронтиру знайшла свій подальший розвиток у працях А. Рібера. На його думку, фронтір являє собою перехідну зону, в межах якої відбувається взаємодія кількох культур та поліетнічних структур. А. Рібер запропонував виокремлювати фронтір також за політичним критерієм, спираючись на ідеї О. Латтімора та історичну дійсність Російської імперії. Дослідник наголошує на феномені подвійної лояльності фронтірних суспільств в зонах взаємодії трьох і більше політій: австрійський мілітарний кордон у Хорватії, де стикалися інтереси Венеції, Габсбургів і Порти, Україна, за яку боролися Польща, Туреччина і Росія, Кавказ (Порта, Іран, Росія), китайський Туркестан (монголи, китайці, росіяни) та лінія Ордос - Ляо (маньчжури, китайці, росіяни). А. Рібер простежив, як тривалі політичні й культурні впливи кожної з трьох політій відбилися на трансформаціях ідентичності автохтонного населення фронтірів⁸.

А. Каппелер запропонував розглядати явище фронтиру в чотирьох ракурсах: як географічний фронтір між різними природними зонами, як соціальний фронтір між різноманітними способами життя й системами цінностей, особливо між осілим населенням та кочівниками або мисливцями, як військовий фронтір, як релігійний та культурний фронтір. Відповідно до цієї схеми А. Каппелер розрізняє військовий фронтір, фронтір інтенсивної експлуатації (природних ресурсів), фронтір поселень⁹.

⁷ Там само.

⁸ Рібер А. Меняющиеся концепции и конструкции фронта: сравнительно-исторический подход // Новая имперская история постсоветского пространства: Сборник статей. – Казань, 2004. – С. 180-200.

⁹ Каппелер А. Южный и восточный фронтір России в 17-18 веках // *Ab imperio*. – 2003. – №1. – С. 47-64.

Проблема кордонів та прикордоння знайшла своє місце і в етнологічних дослідженнях. У 1969 р. норвезький антрополог Ф. Барт в роботі «Етнічні групи і межі: соціальна організація культурних відмінностей» застосував категорію кордону для визначення етнічної групи. На думку Ф. Барта, етнічні групи соціально конструюються індивідами, які маніпулюють своєю ідентичністю, підкреслюючи або приховуючи її в різних контекстах. Норвезький дослідник доводив, що етнічні групи не можна виділяти на основі величезного списку «об'єктивних» культурних атрибутів. Основою виділення етнічної групи мала б стати відповідь на питання: «Як і чому виникають і відтворюються етнічні кордони?», тобто етнічна група конститується етнічною межею, що формує складну організацію міжетнічних стосунків¹⁰.

Ще одним напрямком сучасних досліджень фронтирів стало їх вивчення як репрезентативних феноменів. У цьому аспекті основна увага приділяється виникненню та еволюції територіальних ідентичностей. Значення кордонів у житті людей не можна зрозуміти без аналізу їх ролі в суспільній свідомості та самоідентифікації людини з територіями різного рангу (країною, регіоном, місцевістю). Фінський географ А. Пааси, який поставив проблему кордонів у центр соціальної географії, в своїх роботах з історії кордону між Росією та Фінляндією показав, як суспільні уявлення про «корінне населення» та її культуру, історичні міфи і стереотипи впливали на відношення людей і політичної еліти до конкретної місцевості. Американський історик П. Салінс дослідив, як жителі гірської долини в Піренеях, розділеної франко-іспанським кордоном, протягом довгого часу маніпулювали громадянством. Ідентичність у них будувалася на основі самоототожнення з місцевим співтовариством, що протистоїть всім іншим¹¹.

Теорія фронтиру є популярним інструментом як макроісторичних, так і мікроісторичних студій російських та українських дослідників. Останніми роками з'явилися праці, пов'язані з вивченням регіональних фронтирів сибірського (В.А. Ламін), далекосхідного (Д.Я. Резун), центрально-азіатського (В.А. Мойсєєвий), приамурського (Н.Н. Приходько) тощо¹².

Наразі підхід до історії Росії в дусі Ф. Дж. Тернера особливо популярний у середовищі сибірських учених, які фактично вже переписи-

¹⁰ Кочан В.М. Проблема границ и пограничья в социокультурных исследованиях конца XIX–XX вв. // Социальная философия и философия истории. – 2007. – №3. – С. 66-79.

¹¹ Там само.

¹² Рибер А. Меняющиеся концепции и конструкции фронта: сравнительно-исторический подход // Новая имперская история постсоветского пространства. – Казань, 2004. – С. 180-200.

сали історію краю в тернеріанському ключі. Відзначимо серію публікацій «Фронтир в истории Сибири и Северной Америки в XVII-XX вв.: общее и особенное», дотичні історіографічні праці, конкретно-історичні дослідження¹³. Зауважимо, що у цих працях фронтир порівнюється з колонізацією, натомість аспект міжцивілізаційного діалогу не є акцентованим.

Скажімо, в дослідженні красноярського історика О. С. Хромих «Русская колонизация Сибири последней трети XVI – первой трети XVII века в свете теории фронтаира» реалізовано на конкретному історичному матеріалі концепцію трьох стадій фронтіру – зовнішнього, внутрішнього та внутрішньо цивілізаційного – у контексті соціально-просторового аналізу. Йдеться про зовнішній фронтир як появу контактних зон між прийшлим та корінним населенням; внутрішній – як процес входження нової території у склад держави, змістом якого є взаємодія і взаємовплив різних культурно-господарських типів та етносів. Нарешті, в умовах внутрішньо-цивілізаційного фронтіру відбувається формування та інституціоналізація нової спільноти на підставі різних типів взаємодії. Принципово важливо наголосити, що вищенаведені три стадії фронтіру в Сибіру відбувались не послідовно, а одночасно, хоча були присутні регіональні відмінності¹⁴.

Складність та неоднозначність соціально-економічного виміру фронтіру засвідчує доведена російськими істориками багатоукладність економіки Сибіру, де поруч з ринковими відносинами зберігались архаїчні. Таке явище, до речі, було притаманне й американському фронтіру.

Козацькі спільноти Росії також розглядаються через призму фронтірного суспільства. Прикладом їх аналізу з такої точки зору є праці російського дослідника Д. В. Сеня. У своїх розвідках вчений аналізує, зокрема, донське козацтво на ранньому етапі його історії в

¹³ Фронтир в истории Сибири и Северной Америки в XVII-XX вв.: общее и особенное. – Новосибирск, 2001-2003. – Вып. 1-3; Хромых А.С. Проблема «сибирского фронтаира» в современной российской историографии // Вестник Челябинского государственного университета. – 2008. – №5 (106). История. Вып.23. – С. 106-112; Резун Д. Я., Шиловский М.В. Сибирь, конец XVI – начало XX века: фронтир в контексте этносоциальных и этнокультурных процессов. – Новосибирск, 2005. – Электронный ресурс. Режим доступа: history.nsc.ru/kapital/project/frontier/index.html; Ремнев А. В. Географические, административные и ментальные границы Сибири XIX – начало XX в.: Электронный ресурс. – Режим доступа http://www.zaimka.ru/08_2002/remnev_border/

¹⁴ Шиловский М. В. Фронтир и переселение // Фронтир в истории Сибири и Северной Америки в XVII – XX вв.: общее и особенное. – Вып. 3. – Новосибирск, 2000. – С. 12-15, 101.

контексті взаємодії з мусульманським світом, російською державністю та церквою, життєві стратегії тощо¹⁵.

Прикладом мікроісторичного дослідження у контексті теорії фронтиру може слугувати розвідка В. Грибовського та Д. Сеня «Фронтирные элиты и проблема стабилизации границ Российской и Османской империй в первой трети XVIII в.: деятельность кубанского сераскера Бахты-Гирея». У статті розглядається діяльність кубанського сераскера Бахти-Гирея як одного з найвпливовіших представників фронтирних еліт, котрі протидіяли процесові стабілізації кордонів Російської та Османської імперій у першій третині XVIII ст.¹⁶ Подібна за тематикою розвідка належить дослідникові історії Сибіру Є. Вершиніну, який розглядає ситуативну ідентичність та лояльність представників регіональних сибірських еліт¹⁷.

Теорію фронтиру використовують у гендерних історичних дослідженнях. Приклад подають знову-таки дослідники історії Сибіру, аналізуючи вплив фронтиру на зміну становища жінки упродовж XIX – початку XX ст. З'ясовано, зокрема, що, загальною тенденцією у Сибіру була більш активна, підприємлива, самостійна та економічно незалежна жінка у порівнянні з іншими регіонами, а сімейні відносини – більш вільні, рівні та демократичні¹⁸.

Приклади макроісторичних досліджень в ракурсі теорії фронтиру є і в українській історіографії. Так, В. Щербак при аналізі козацтва як соціального стану помістив його в географічні та соціокультурні координати порубіжжя¹⁹. С. Леп'явко включив фронтірну спільноту українського козацтва у широкий контекст міжнародного

¹⁵ Сеня Д.В. «У какого царя живем, тому и служим...» // Родина. Российский исторический иллюстрированный журнал. – 2004. – №5. – С. 73-76; Сеня Д.В. Казачество Дона и Северо-Западного Кавказа после церковного раскола: фронтирные сообщества, религиозный неконформизм и стратегии выживания // Казачество Юга России в процессах становления и развития российской государственности. – Ростов н/Д; Волгоград: Урюпинск, 2007. – С.113-119.

¹⁶ Грибовский Владислав, Сеня Дмитрий. Фронтирные элиты и проблема стабилизации границ Российской и Османской империй в первой трети XVIII в.: деятельность кубанского сераскера Бахты-Гирея // Україна в Центрально-Східній Європі. – Вип. 9-10. – 2010. – С. 193-226.

¹⁷ Вершинин Е. Неверность «бродячих царевичей». Зауральское степное пограничье в XVII веке. Электронный ресурс. – Режим доступа: <http://www.zaimka.ru/koschevie/kuclshn.shtml> 1.

¹⁸ Гончаров Ю. М. Женщины фронта: сибирячки в региональном социуме середины XIX – начала XX в. Электронный ресурс. – Режим доступа: http://www.zaimka.ru/08_2002/goncharov_siberians.

¹⁹ Щербак В.О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина 15 – середина 17 ст. – К., 2000. – 300 с.

життя XVI ст., глобального християнсько- мусульманського проти-
стояння²⁰.

Одна з останніх праць – дослідження В. Брехуненка «Козаки на степовому кордоні Європі». У книзі в порівняльній перспективі розглянуті українське, донське, волзьке, терське, гребінське та яйцьке козацтва як специфічні християнські спільноти на Степовому Кордоні Європи. З'ясовується типологія Степового Кордону на тлі інших світових Великих Кордонів, досліджуються особливості генези, етнічний код, соціальне обличчя, еволюція чисельності перелічених козацтв, організація влади в козацькому світі, функціонування Війська як військово-територіальної структури, комплекс конфронтаційних та позаконфронтаційних контактів різних козацтв з мусульманським сусідами²¹.

Як бачимо, теорія фронтиру у латтморівському трактуванні (спі-віснування та взаємодія культур та цивілізацій) в українській історіографії застосовується у соціальних та політичних дослідженнях. Втім, актуальною видається перспектива дослідження окремих регіонів з точки зору їх належності до порубіжної зони. Південь та Схід України та Південь Росії вже майже традиційно визнається частиною Великого Степового кордону, фронтиру, порубіжжя між Європою та Азією, мусульманським та християнським світами. Зокрема, є приклади досліджень окремих регіонів саме як фронтірних: Слов'яносербії та Донщини²².

Постмодерністський дискурс продовжує залишатись актуальним у середовищі українських істориків. Постмодерністські дослідження кордонів і прикордоння ведуться по декількох напрямках: в рамках світ-системного аналізу, з погляду дії глобалізаційних та інтеграційних процесів на сучасний світ, дослідження кордонів як наративних і репрезентативних феноменів. З погляду світ-системного аналізу прикордоння розглядається як новий політичний, економічний і культурний феномен, що набуває особливого значення в умовах руйнування традиційної системи міжнародних відносин, «розмивання» державного суверенітету і зміни функцій національної держави, для яких була характерна гіпертрофія бар'єрної функції державного кордону і елімінація локаль-

²⁰ *Леп'яво С.* Великий кордон Європи як фактор становлення українського козацтва (XVI ст.). – Запоріжжя, 2001. – С. 55.

²¹ *Брехуненко В.* Козаки на степовому кордоні Європі. – К., 2011. – 504 с.

²² *Служинська І.* Донщина як ареал порубіжжя й історична земля // Регіональна історія України. – Вип. 5. – 2011. – С. 121-132; *Водотика Т., Савенок Л.* Історія Слов'яносербії в контексті історичної регіоналістики // Регіональна історія України. – Вип. 4. – 2010. – С. 81-94.

них особливостей усередині держав. Традиційна для світ-системного аналізу тріада «центр - напівпериферія – периферія» почала доповнюватися виділенням макрорегіонального та регіонального рівнів, в конституюванні яких значну роль відіграють культурні межі, як на транснаціональному, так і на субнаціональному рівнях.

Відзначимо, що регіональному компоненту фронтиру надається все більше значення в студіях вітчизняних та зарубіжних вчених. Це обумовлено тим, що нові парадигми сутності сучасних міжнародних відносин визначили і нові світоглядні контексти таких понять, як простір і час в епоху постмодерну, глобалізаційні та інтеграційні процеси, міжкультурні комунікації, транснаціоналізм, а також ряд нових взаємозв'язків внутрішньої і зовнішньої політики. Значення фронтирної теорії у вивченні сучасних геополітичних процесів росте. Особливо це помітно в регіональних геополітичних вимірах²³.

Ще творці теорії фронтиру звертали увагу на її пізнавальні можливості при вивченні Півдня та Південного Сходу України. О. Латтімор звертав увагу на поліетнічний та полікультурний склад регіону та на більш досконалий характер степового козакування у порівнянні з сибірським. Прикметно, що американський вчений, відзначаючи відмінності у козацькому способі життя, говорив про їх еволюцію у напрямі нації: «...деколи козаки майже сягали статусу нації, що межувала з Польщею, Росією, Туреччиною, слабючими татарськими ханствами в Криму та калмицькими монголами на нижній Волзі, а навіть з Росією»²⁴.

Продовжив традицію зарахування територій Півдня України до зони фронтиру В. Макніл, що засвідчила його праця «Степовий фронтір Європи. 1500-1800» (*Europe's Steppe Frontier*, 1964). В. Макніл застосував Веббове поняття Великого Фронтиру до суспільств Східної Європи й зосередився на європейсько-османському пограниччі, наголосивши на істотному впливі умов фронтиру на внутрішній розвиток Австрійської, Російської, Турецької імперій, Польського й Угорського королівств, Волоського, Молдавського, Трансильванського князівств, Подунав'я, України та Кримського ханства.

А. Капшелер козацтво потрактував як військову демократію, яку протиставив московській автократії. Однак протягом XVIII ст. населення російських фронтірів поступово було інтегроване в струк-

²³ Колосов В.А., Мироненко Н.С. Геополитика и политическая география: Учебник для студентов вузов. – 2-е изд. – М., 2005. – С. 223-231

²⁴ Чорновол І. Теорія компаративних фронтірів // Регіональна історія України. – Вип. 3. – 2009. – С. 41-66.

туру імперії. «Вільне козацтво приручили, і з квазідемократичної альтернативи й джерела соціального неспокою воно перетворилося на вірного слугу царату»²⁵.

З українських істориків першим звернув увагу на теорію фронтитру у тернерівському прочитанні І. Лисяк-Рудницький. Назвавши Дике Поле українським відповідником Дикому Заходу, він відмітив потенційну плідність теорії фронтитру як методологічного засобу вивчення української історії. Втім, І. Лисяк-Рудницький застерігав від надмірностей у пошуку паралелей²⁶.

У монографії В. Мільчева «Запорожці на військовому кордоні Австрійської імперії» не лише розвіяно історіографічні міфи постісичової історії запорожців, але й доведено, що австрійський фронтитр через низку факторів не став рідним для запорожців²⁷.

Порубіжжя цивілізацій та культур існує не лише у просторі, але і у часі. Кордон є універсальною формою, може існувати у соціальному, конфесійному, географічному, часовому просторі. Також кордон може бути переходом, який не лише роз'єднує, а й сполучає території, час тощо. Т. Булигіна у своїй статті «Человек на границе исторического времени: локальное измерение» веде мову про дискретність історичного часу у хронологічному вимірі²⁸. Але ж можна вести мову про відмінності історичного часу в різних регіонах в одному хронологічному відтинку.

А. Рібер відзначає: в реальності прикордонні лінії (соціальні або територіальні або часові) схильні бути швидше пористими, аніж непроникними²⁹. Пористість прикордонних ліній (у сенсі їх проникності) може бути віднесена не тільки до області фактичної географії, але й географії символічної, включаючи сферу уявного географічного простору, «ментальних карт». Населення Півдня України цілком може бути віднесене до таких груп, для яких актуальним є подолання «межі» світів, як на ментальному, так і практичному рівні. Важливим завданням є вивчення дискурсів, які впливали на різноманітні практики контактів фронтитрних спільнот.

Фронтитри є своєрідними «інкубаторами» для організації і розвитку нових суспільств, оскільки відсутні умови для точного

²⁵ Там само.

²⁶ *Лисяк-Рудницький І.* Україна між Заходом і Сходом/ І. Лисяк-Рудницький. Історичні есе. – К., 1994 – Т. 1. – С. 1-9.

²⁷ *Мільчев В. І.* Запорожці на Військовому Кордоні Австрійської імперії. 1785 - 1790 рр.: дослідж. та матеріали. – Запоріжжя, 2007.

²⁸ *Булигіна Т.* Человек на границе исторического времени: локальное измерение // Регіональна історія України. – Вип. 2. – 2008. – С. 105-105.

²⁹ *Рібер А.* Меняющиеся концепции и конструкции фронта... – С. 182

відтворення форм соціального життя метрополії. Контингент фронтиру якраз намагається втекти від усталених форм суспільного буття через їх недосконалість, несправедливість тощо. Але варто зауважити, що фронтір сам по собі не створює певного типу суспільства, – він лише забезпечує вакуум, своєрідний плацдарм. Що витвориться в результаті взаємодії різних культур, систем цінностей, інтересів – в цьому і питання впливу та ролі фронтиру.

Теорія фронтиру за увесь час свого існування від кінця XIX ст. зазнала багатьох доповнень та змін, але і досі залишається затребуваною та актуальною у середовищі істориків саме завдяки таким змінам. Нині під терміном «фронтір» розуміють не так кордон чи межу, а точку/поле/територію зіткнення/зустрічі/перетину різних за рівнем розвитку просторових/часових/ментальних/цивілізаційних утворень. Відтак сучасне гуманітарне знання має на увазі не лише фронтір як колонізацію (як мав на увазі, наприклад, сам Ф. Дж. Тернер чи нині мають на увазі частина російських істориків Сибіру), не лише співіснування та взаємодію кількох цивілізаційних утворень чи держав (як мають на увазі дослідники козацтва, наприклад). Фронтір нині може мати інший регіональний вимір, він не обов'язково проходить між цивілізацією та дикунством, мусульманським та християнським світами, Китаєм та кочівниками Великого Степу тощо. Фронтір – це зустріч різнорівневого, що в результаті взаємодії потенційно може витворити іншу якість. Тож нині на часі перенесення фронтиру в інші хронологічні та територіальні рамки. Відтак, теорія фронтиру – це не власне теорія, це концепція/підхід, застосування якого дозволяє по-новому поглянути на традиційні історіографічні проблеми, органічно використовувати методи інших гуманітарних наук в процесі історичного дослідження.

Південь України довгий час був прикордонною зоною між осілим та кочовим населенням, християнством та мусульманством, традиційним укладом та індустріальним, – останній на Півдні України розвивався швидше, аніж на інших українських землях. І якщо аспект міжцивілізаційного діалогу та становлення козацтва як специфічної фронтірної спільноти вже розробляється, то соціально-економічний аспект (а саме аспект становлення індустріального суспільства) є новим. В даному випадку фронтір постає як точка зіткнення старих та нових (традиційних, домодерних та індустріальних) соціально-економічних форм та психології. Причому саме населення, люди Півдня України (і не так села, як міста на кшталт Одеси) мають бути у фокусі дослідження як носії особливих рис. Ці риси, породжені в тому числі фронтіром, підприємливість, готовність ризикувати, авантюристичність, самостійність до певної міри,

нігілізм. Безперечно, Південь України в добу імперської модернізації у XIX – на початку XX ст. є прикладом своєрідного фронтиту, кордону, що пролягав у свідомості між домодерним та індустріальним. Саме використання концепції А. Капелера видається найбільш продуктивним при дослідженні Півдня України у світлі теорії фронтиту. Як зазначалося вище, Капелер запропонував розглядати явище фронтиту в чотирьох ракурсах: як географічний фронтитр, соціальний фронтитр між різноманітними способами життя та системами цінностей, як військовий фронтитр, як релігійний та культурний фронтитр між різноманітними культурними традиціями. При дослідженні Півдня України саме соціальний фронтитр має бути у фокусі досліджень.

Перенесення терміна та теорії фронтиту в щоразу інший культурний контекст дає ряд евристичних переваг. Але водночас є небезпека неявної підміни істотних елементів дослідницького поля. Не можна сказати, що цю небезпеку не враховують вітчизняні дослідники. Звернемо увагу на такі моменти. По-перше, це полеміка довкола фронтитрного підходу, що стимулює уточнення позицій та дослідницького інструментарію. По-друге, звернення не стільки до соціально-психологічних чинників, що визначали дух фронтиту, скільки до реальної практики освоєння і форм його об'єктивної фіксації. Адже зіставлення ознак, що характеризують колонізаційні процеси в різних регіонах (розмір і особливості території, способи її освоєння і закріплення, форми взаємин з аборигенами), показує, що є явні і закономірні неспівпадіння в типології і динаміці освоєння територій. По-третє, компаративістські підходи мають застосовуватись більш послідовно, не обмежуючись Великим кордоном Європи чи Диким Заходом США. Варті уваги колонізаційні процеси Сибіру, Кавказу, Південної Америки тощо. Це дозволить не лише виявити спільне та відмінне, типове та ексклюзивне в історії колонізації Півдня України, а й дослідити вітчизняну історію як оригінальну частину світової.

Використання концептуальних підходів теорії фронтиту дозволяє розширити розуміння предмета та об'єкта історичної регіоналістики з огляду на те, що сучасний етап розвитку історичного регіоналістики привертає увагу істориків насамперед з точки зору усталення нових методологічних підходів, пошуків, шляхів інтеграції до загальноцивілізаційної системи регіональної науки. Відмітимо також становлення нових міждисциплінарних напрямків, таких як історична лімологія. Теорія фронтиту має всі шанси стати одним із наріжних каменів теоретичного та методологічного інструментарію цієї галузі соціогуманітраного знання, адже вчення про кордони як такі має ширше предметне поле, аніж вивчення прикордоння. Адже кордон є багатозначним поняттям, позначаючи

територіальну демаркацію, лінію переходу на суміжну територію, межу зіткнення з сусідами чи початку/закінчення специфічних регіональних одиниць³⁰.

В цьому відношенні історія Південної України є регіоном практично суцільного фронтиру, причому використання відповідних підходів дозволяє скоригувати вже усталені уявлення навіть про достатньому ступені дослідження регіону.*

³⁰ *Верменич Я.* Історична лімологія: проблеми концептуалізації // Регіональна історія України. – Вип. 5. – 2011. – С. 29-48.

* Проект виконувався за рахунок бюджетних коштів, наданих як грант Президента України.

Ігор Чернопол

**БЛУКАЮЧИ МЕТРОПОЛІ.
ІСТОРИОГРАФІЯ КАНАДИ
У СВІТЛІ ТЕЗИ ПРО ФРОНТИР**

«Вразив мене перехід із Штатів у Канаду. Спочатку здається, що знову опинився в Європі, потім думаєш, що знаходишся в явно регресуючій країні, яка занепала. Тут бачиш, як необхідний для швидкого розвитку нової країни гарячково-підприємливий дух американців ... За десять років ця сонна Канада дозріє до анексії ... І скільки б не опиралися, економічна необхідність проникнення духу янки зробить свою справу і знищить цю сміхотворну пограничну лінію...»

Фрідріх Енгельс

Під час Світової Колумбової вистави в Чикаго 1893р. на з'їзді Американської історичної асоціації тридцятидволітній асистент Вісконсинського університету Фредерик Джексон Тернер виступив з доповіддю «Значення фронтиру в історії США» (*The Significance of Frontier in American History*). Історик стверджував, що американське суспільство передовсім сформували відкриті фронтири Дикого Заходу і саме Дикий Захід забезпечив державі демократичні принципи функціонування та розвинув американський індивідуалізм. Як дефініював поняття фронтиру Рей Аллен Біллінгтон, це «географічний регіон, прилеглий до незаселених регіонів континенту, де низький коефіцієнт заселеності та незвичайно багаті натуральні ресурси, досі неексплуатовані, дають малозабезпеченим винятковий шанс покращити своє соціальне та економічне становище»¹. Невдовзі цей невеликий текст Ф.Тернера спричинив безпрецедентну за тривалістю й за гостротою дискусію, яка не закінчилася й досі. Крім істориків, у полеміці брали участь антропологи, археологи, географи, геологи, демографи, екологи, етнографи, етнологи, кліматологи, лінгвісти, психологи, соціологи, філософи. Майже кожний американський коледж або університет пропонував «фронтир-студії» до 1960р., або, словами Річарда Гюфштадтера, в той час американський історичний цех трансформувався «в одне велике товариство імені Тернера» (*one large Turner-verein*)².

¹ William W. Savage, Stephen Thompson, „The Comparative Study of the Frontier: An Introduction”, *The Frontier: Comparative Studies*, vol.2 (Norman, 1977), p.6.

² Richard Hofstadter, *The Progressive Historians. Turner, Beard, Parrington* (New York, 1970), p.83.

Відчутним був вплив Тернера також у галузі порівняльної історії. Завдання цієї статті – проаналізувати вплив Ф. Тернера на канадську історіографію³.

Історія

Термін «Канада» – іспанського походження; коли 1534 р. французький мореплавець Жак Картьє вперше вступив у контакт з індіанцями Ньюфаундленда, вони привітали його по-іспанському «*aca nada*», що означає «тут нічого немає»⁴. Відтак терміни Канада та Нова Франція вживалися як синоніми, означаючи не лише землі первісних французьких колоній у басейні річки св. Лаврентія, а й Луїзіани в басейні Міссісіпі (проданої Наполеоном Бонапартом урядові США 1803р.).

На відміну від британських колоній, територія французьких колоніальних землеволодінь заселялася набагато повільніше. У середині XVIII ст. населення Канади становило бл. 70 тис. осіб, тоді як населення британської Америки – 1 млн. 250 тис. осіб. Тож оскільки французи переселялися до Нового Світу неохоче, роль французького уряду у процесі колонізації набагато істотніша, ніж британського. До того ж, на відміну від США, перші переселенці не виявляли особливого потягу до землеробства і повністю залежали від постачання з метрополії. Інша істотна відмінність полягає в тому, що в Америці французи набагато частіше перебували в різних формах васальної залежності від своїх сеньйорів, ніж британці. У XVII ст. Нову Францію охопив торговий бум, пов'язаний з експортом до метрополії хутра бобра (в метрополії якраз була мода на хутряні шапки). Відносини французів з місцевим населенням були набагато кращі, ніж у британців. Відтак з'явилися численні ярмарки, на яких індіанці збували хутро впольованих ними тварин, отримуючи взамін доти невідомі їм залізні вироби, вогнепальну

³ Текст продовжує серію публікацій про порівняльний підхід до тези Тернера: І. Чорновол, «Дикий Захід» і «Дике Поле»: Україна в світлі тези Тернера», *Критика*, №6 (2006), с.26-28; він же, «Середньовічні фронтири та модерні кордони», *Критика*, №10 (2006), с.9-12; він же, «Фронтири Росії», *Критика*, №6 (2007), с.17-21; він же, «Географія фронтиру та її піонери», *Критика*, №7-8 (2008), с.27-30; він же, «З історії історичної науки в США: історіографія Латинської Америки і «теза Болтона», *Історіографічні дослідження в Україні*, вип. 19 (2008), с.132-157; він же, «Середні Віки у світлі Тернерової тези про фронтір», *Дрогобицький краєзнавчий збірник*, вип. 13 (2009), с.203-216; він же, «Теорія компаративних фронтірів», *Регіональна історія України*, вип.3 (2009), с.41-66; він же, «Історіографія Австралії у світлі тези Тернера», *Регіональна історія України*, вип.4 (2010), с.239-248; він же, «Дискурс колонізації в українській історіографії у світлі теорії фронтіру», *Історія – ментальність – ідентичність, Т.IV: Історична пам'ять українців і поляків у період формування національної свідомості в XIX – першій половині XX століття* (Львів, 2011), с.151-164; він же, «Фредерик Джексон Тернер і концепція фронтіру», *Регіональна історія України*, вип. 5 (2011), с. 77-100.

⁴ David Weber, *The Spanish Frontier in North America* (New Haven and London: Yale University Press, 1992), p.3, 6.

зброю та алкоголь. Авангард канадського фронтіру в той час становили кур'єри де буа (*coureur de bois*, у дослівному перекладі – «лісові люди») – спритні перекупники хутра. Відважуючись на далекі подорожі в пошуках товару, кур'єри де буа відкривали нові землі, налагоджували приязні стосунки з індіанськими племенами, а водночас сприяли розширенню кордонів Нової Франції. Щоправда, 1681р. французький уряд заборонив їхній промисел, відтак поняття кур'єр де буа набуло пейоративного відтінку; термін знову відродився в ХХ ст., коли став одним з найважливіших символів фронтіру Канади. Торгівля з європейцями трансформувала індіанський соціум назавжди.

Боротьба індіанських підданих французького та британського монархів за мисливські угіддя, як і суперечності метрополій, поступово втягували Нову Францію у конфлікт з британськими колоніями Північної Америки. Наслідком була війна 1754-1763рр., яка завершилася поразкою Франції і переходом сучасних земель Канадської держави під владу монархів Великобританії⁵.

Після перемоги американської революції 1783р. із США до Канади мігрували десятки тисяч лоялістів. Це, а також вплив мігрантів з різних європейських країн, особливо наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., сприяло розвитку сільського господарства. Все ж у процесі колонізації провідну роль відігравала держава й надалі. Канадському Заходу не притаманна ескалація насильства, «диким» він не був ніколи⁶. Прикметно, що улюбленим національним символом канадців є заснована 1870р. Королівська кінна поліція (тепер – еквівалент ФБР США). Канада залишається єдиною країною, де поліція стала національним символом⁷.

Кордон між США та Канадою встановлено 1818р. по 49 паралелі. 1867р. Канада отримала від метрополії самостійність та стала домініоном Великобританії. З того часу колишні колоніальні адміністративні центри переросли в квітучі метрополії, вирости нові міста, уряд доклав чимало зусиль для заселення західних земель, а в другій половині ХХ ст. Канада перетворилася в одну з найбільших економічних і політичних потуг світу. Попри це, Канада залишається однією з найменш заселених країн: 90% населення сконцентровано вздовж кор-

⁵ William John Eccles, *The Canadian Frontier, 1534-1760* (Albuquerque, 1983, 1-st ed. – 1969, *Histories of the American Frontier*, ed. by R. Billington, H. Lamar).

⁶ Richard Slatta, *Cowboys of the Americas* (New Haven and London: Yale University Press, 1990), p.51-54. Параграф “Canadian Cowboys”; David H. Breen, “The Turner Thesis and the Canadian West: A Closer Look at the Ranching Frontier”, *Essays on Western History in Honour of Lewis Gwynne Thomas*, ed. Lewis H. Thomas (Edmonton: University of Alberta Press, 1976), p.147-159.

⁷ Marian C. McKenna, “Above the Blue Line. Policing the Frontier in the Canadian and American West, 1870-1900”, *The Borderlands of the American and Canadian Wests. Essays on Regional History of the Forty-Ninth Parallel* (Lincoln and London: University of Nebraska Press, 2006), p.81-106.

дону США. Тому Канада – єдина з розвинутих семи світових держав, яка сприяє планомірній міграції. 2006р. канадське громадянство прийняло 260 тис. осіб.

Історіографія

Темою докторської дисертації Ф.Тернера була індіанська торгівля хутром у Вісконсині⁸. Оскільки це локальна історія регіону Великих Озер, вчений торкнувся як історії США, так і Канади. До того ж освоєна французькими колоністами Канада 1763р. перейшла під владу Великобританії, тому до американської революції 1775-1783 р. увесь простір Північної Америки до мексиканських кордонів управлявся з одного центру. Тож саме Ф.Тернер став фундатором застосування своєї тези про фронтір до Канади; мимоволі, щоправда, та за два роки до її проголошення. А 1896р. пенсільванський місячник «The Chautauguan» опублікував невеличкий нарис політичної історії Нової Франції його пера «The Rise and Fall of New France»⁹.

А взагалі завдяки близькості обох країн проблема доцільності застосування ідей Тернера до історії Канади не викликала сумніву. Відтак канадські історики з ентузіазмом адаптували тезу Ф.Тернера у міжвоєнний період, що викликало перехід від британської школи канадської історіографії з її наголосом на політичній історії до екологічної (*environmentalist*) школи з акцентом на соціальній історії. Слідом за Ф.Тернером Альфред Берт¹⁰, Артур Сільвер Мортон (1870-1945)¹¹, преподобний Едмунд Генрі Олівер (1882-1935)¹², Волтер Сейдж (1888-1963)¹³ та інші писали про вирішальну роль середовища («лісу») у формуванні канадської демократії та нації. Згадані історики взагалі розглядали освоєння Заходу як один великий процес, незважаючи на державні кордони.

⁸ F.J.Turner, *The Character and Influence of the Indian Trade in Wisconsin. A Study of the Trading Post as an Institution* (John Hopkins University Studies in Historical and Political Science, 9 Series, XI-XII, 1891).

⁹ Fulmer Mood, "An Unfamiliar Essay by Frederick Jackson Turner", *Minnesota History*, 18 (1937), p.381-397; Gilman M. Ostrander, "Frederick Jackson Turner's Canadian Frontier Thesis", *Canadian Historical Review* 64, 4 (December, 1983), p.604-611.

¹⁰ Alfred L.Burt, "If Turner Looked at Canada, Australia, and New Zealand When He Wrote about the West", *The Frontier in Perspective*, ed. by Walker Wyman and Clifton B.Kroeber (Madison: University of Wisconsin Press, 1965, 1 edition – 1957), p.59-78.

¹¹ Arthur L.Morton, "The Significance of Site in the Settlement of the American and Canadian Wests", *Agricultural History*, 24 (1951), p.97-104. Доповідь на сесії Американського історичного товариства в Чикаго 29 грудня 1950р.; *The Encyclopedia of Saskatchewan*, http://esask.uregina.ca/entry/morton_arthur_silver_1870-1945.html

¹² Ibid., http://esask.uregina.ca/entry/oliver_edmund_h_1882-1935.html

¹³ Walter Sage, "Some Aspects of the Frontier in the Canadian History", *Canadian Historical Association Report*, 1928, p.62-72.

Артур Реджинальд Ловер (1889-1988) у статті «The Origins of Demoscrasy in Canada» (1930) сформулював помірковану версію канадського екологізму. Вчений вважав, що на противагу *політичній демократії*, яка завжди є наслідком політичних традицій, *соціальна демократія* може сформуватися на будь-якому фронтірі. Він уперше наголосив на відмінностях між Заходом США та Канади, а саме на довшому фронтірному досвіді США, сильнішому пов'язанні канадських колоній з метрополією, а відтак – на значно сильніших традиціях самоврядування в США на відміну від канадської форми централізованого парламентаризму.

Погляди А.Ловера поглибив Джордж Стенлі (1907-2002)¹⁴. Сконцентрувавши увагу на канадському Заході, Дж. Стенлі зауважив, що в цілому канадська колонізація розвивалась в правовому полі урядового контролю. Тому Західна Канада так не потерпала від фронтірного насильства, як «Дикий Захід» США. Відтак у вивченні проблеми розвитку демократії Канади вчений пропонував врахувати комплекс факторів, не лише наявність фронтіру. Він також вперше висловив думку, що теза Тернера в своєму оригінальному звучанні до історії Канади не надається¹⁵.

«Разом з тим ... взагалі канадські екологісти не наслідували сліпо жодної фронтірної догми та враховували не лише вплив середовища, а й а й інші фактори, – стверджував відомий інтерпретатор канадської історіографії в світлі тези Тернера Джеймс Моріс Керлес (1919-2009). – Як би там не було, в країні з міцними трансатлантичними зв'язками і довгим колоніальним минулим твердження про особливий північно-американський розвиток в ізоляції від світу не могли бути такими сильними, як у США. Та все ж, настільки це можливо, екологісти схилилися до погляду на історію Канади в загальному контексті північно-американського досвіду натиску на дикунство, щоб припустити, що важливі особливості канадського розвитку насправді народилися в лісі; іншими словами, що різноманітні «Заходи» були основним джерелом трансформаційної енергії та національного прогресу, в який вони втягували консервативний та експлуатаційний схід»¹⁶.

Водночас зародилася й третя течія, фундатором якої був Гарольд Інніс (1894-1952), автор монографії «The Fur Trade in Canada» (1923)¹⁷,

¹⁴ http://en.wikipedia.org/wiki/George_Stanley

¹⁵ George F. G. Stanley, “Western Canada and the Frontier Thesis,” *Canadian Historical Association Report*, 1940, p.104-114.

¹⁶ J.M.S.Careless, “Frontierism, Metropolitanism, and Canadian History”, *Canadian Historical Review*, vol.35 (1954), p.12; Morris Zaslow, “The Frontier Thesis in Recent Historiography”, *ibid.*, vol. 29, 2 (1948), p.153-167.

¹⁷ R.Douglas-Francis, “Turner versus Innis: Bridging the Gap”, *American Review of Canadian Studies*, vol. 33 (Winter 2003), http://findarticles.com/p/articles/mi_hb009/is_4_33/ai_n29061199/?tag=content;coll

а найвидатнішим представником – професор Університету Торонто Дональд Крейгтон (1902-1979)¹⁸, автор книг «The Commercial Empire of the St. Lawrence» (1937) та «Dominion of the North: A History of Canada» (1944). Дослідивши торгівлю хутром, Г.Інніс впровадив в канадську історіографію уявлення про основну роль метрополії в процесі освоєння канадських просторів та становленні канадського суспільства в цілому. Д.Крейгтон натомість, простеживши формування комунікаційної системи в Новій Франції в басейні річки св. Лаврентія, наголосив на визначальній ролі річкового басейну в інтеграції території Нової Франції. Відтак прихильників визначальної ролі європейських метрополій (Франції, а згодом Великобританії) стали називати *лаврентійською школою*. Іншими словами, лаврентисти уявляли історію своєї країни як процес імпорту, блукання та росту європейських метрополій на території Канади. Як зауважив Дж. Керлес, «можна говорити про постійну експансію чи фронтиру, чи про постійну експансію метрополії на фронтір. Що Вебб назвав «Віком Великого Фронтиру», з таким же успіхом можна б назвати «Віком Великої Метрополії», коли Західна Європа, розширяючи власні системи комунікацій та комерції, організувала навколо себе увесь світ»¹⁹.

Після 1940р. лаврентійська школа стала домінувати остаточно. В таборі лаврентистів опинився також А.Ловер, творчості якого метрополітарний підхід був притаманний і раніше. У праці «The Rise of Toronto, 1850-1890» (1947) він простежив формування Торонто як метрополії провінції Онтаріо. Вчений висловив думку, що, на відміну від США, ключовим поняттям історії Канади має бути поняття не фронтиру, а метрополії. А.Ловер також гостро критикував тезу Волтера Прескота Вебба про «Великий фронтір», аж до її повного заперечення²⁰. Та водночас А.Ловер до кінця свого життя так і не позбувся симпатій до дрібних власників фронтиру і антипатії – до плутократії метрополії.

Тож погляди про визначальну роль фронтиру в історії Канади було піддано ревізії. Лаврентійці немов би поставили концепцію Тернера з ніг на голову: вплив метрополії на фронтір був значно істотніший, ніж вплив фронтиру на організоване метрополією суспільство. Звернемо, однак, увагу на праці екологіста Делберта Кларка «The Social Development of Canada» (1942), «Church and Sect in Canada» (1948), «Movements of Political Protest in Canada, 1640-1840» (1959), «Developing Canadian Community» (1968), зрештою, й інших істориків, які і в післявоєнну добу дотримувалися тернеріанства у формі довоєнного екологізму.

¹⁸ http://en.wikipedia.org/wiki/Donald_Creighton

¹⁹ J.M.S.Careless, op. cit., p.18.

²⁰ Arthur R.M.Lower, “Professor Webb and “The Great Frontier Thesis”, *The New World Looks at Its History. Proceedings of the Second International Congress of Historians of the United States and Mexico*, ed. by Archibald Lewis and Thomas F. McGann (Austin: The University of Texas Press, 1963), p.142-154.

Найбільшого розмаху тенденція відмежування від тези про фронтир набула у 1970-і, про що свідчить виступ Рамсея Кука на Міжнародному з'їзді історичних наук у Москві 1970р.²¹ Представивши стан канадської історіографії і наголосивши на розбіжностях між фронтами США та Канади, цей учений висловлювався за остаточне усунення концепції Тернера з історії Канади.

Все ж канадська історіографія так і не позбулася дискурсу фронтир. 1987р. у своєму останньому значному тексті про фронтир Канади Дж. Керлес назвав себе послідовником Ф.Тернера, екологіста Д.Кларка та висловився за оперування водночас поняттями «фронтир» і «метрополія». Щоправда, вчений зауважував, що фронтир – не «директор» історії Канади, а наслідок експансії метрополії. Дж. Керлес дефініював канадський фронтир як «маргінальну зону, поширену на дике природне середовище суспільством, що експлуатує ґрунти або інші ресурси цього рудиментарного гінтерлянду, за допомогою яких периферія отримує власну новоявлену спільноту»²². Він запропонував таку періодизацію розвитку канадського фронтир:

1) період поверхової експлуатації природних ресурсів (*superficial extractive phase*), основною ознакою якого є відсутність гінтерлянду (це поняття Дж.Керлес уживав як синонім до поняття фронтир, щоб наголосити на його, так би мовити, «метрополійному» аспекті);

2) початкова фаза експлуатації (*committed extractive phase*), під час якої рибалки стали мешкати на узбережжі океану постійно, поява міст;

3) період активної експлуатації (*processing level*), включення гінтерлянду в сферу діяльності колоністів та трансформація фронтир у регіон²³.

Зрештою, як влучно зауважив Сеймур Мартин Ліпсет, дискусії між екологістами та лаврентистами варто пояснювати також амбівалентністю національної ідентичності канадців, а саме лояльністю до британської й французької спадщини та локальним патріотизмом. «Канада, – стверджував цей видатний американський соціолог, – позбавлена ідеології, але вона має міцну ідентичність». «Канадці схиляються до самоідентифікації не за поняттями їхньої національної історії й традицій, а за відношенням до тих, ким вони не є: американцями

²¹ Рамсей Кук, *Граница и метрополия: опыт Канады* (Москва: издательство “Наука”, Главная редакция восточной литературы, 1970). Це окрема відбитка доповіді на XII міжнародному конгресі історичних наук у Москві 16-23 серпня 1970р.; Robin W. Winks, “Frontiers, Canada,” Howard R. Lamar, ed., *The Reader's Encyclopedia of the American West* (New York, 1977), p.416-419.

²² J.M.S.Careless, *Frontier and Metropolis: Regions, Cities, and Identities in Canada before 1914* (The Donald G. Creighton lectures 1987, Toronto – Buffalo – London: University of Toronto Press, 1989), p.40. «It is a marginal area extended into natural wilds by a society engaged in acquiring and developing the soils or other resources of this rudimentary hinterland, through which process the margin gains its own newly emergent community».

²³ *Ibid.*, p.48.

[громадянами США – І.Ч.]. Канадці – найстаріші та найвпертіші світові не-американці. Без доторку антиамериканізму Канада, щонайменше, була б позбавлена сенсу існування»²⁴. Тому ідея фронтиру водночас притягувала та відштовхувала канадських істориків: притягувала – бо надавала їм сильний аргумент для національної незалежності супроти Великобританії, відштовхувала – бо водночас відби-рала їм аргументи для маніфестації своєї «іншості» стосовно США.

Зараз на побутовому рівні у США поширені жарти на предмет північних сусідів як «молодших братів», мовляв, «ми вас все одно приєднаємо». За твердженнями сучасних американських соціологів, кордон США та Канади фігурує лише в психології канадців; носії побутової свідомості в США його не зауважують»²⁵. Зрештою, такі стереотипи притаманні і певній частині іноземних туристів. «Вразив мене перехід із Штатів у Канаду. Спочатку здається, що знову опинився в Європі, потім думаєш, що знаходишся в явно регресуючій країні, яка занепала. Тут бачиш, як необхідний для швидкого розвитку нової країни гарячково-підприємливий дух американців ... За десять років ця сонна Канада дозріє до анексії ... І скільки б не опиралися, економічна необхідність проникнення духу янки зробить свою справу і знищить цю сміхотворну пограничну лінію...» – писав Фрідріх Енгельс 1888р.²⁶ Хоч такі ревелюції рідко виходять на шпальти мас-медіа, саме їх наявністю треба пояснювати факт коректного утримання американських істориків від участі в дискусіях їхніх канадських колег на предмет фронтиру.

Тож що стосується істориків США, то здебільшого вони відігравали роль пасивних спостерігачів, іноді публікували огляди канадської історіографії²⁷ та залучали канадців до спільних дослідницьких проєктів. Зауважмо також, що фронтири Канади нерідко розглядалися у порівняльному контексті не лише історії США, а й Австралії,

²⁴ Seymour Martin Lipset, *Continental Divide. The Values and Institutions of the United States and Canada* (New York & London: Routledge, 1991), p.57, 53.

²⁵ John Herd Thompson, "Foreward", *The Borderlands of the American and Canadian Wests. Essays on Regional History of the Forty-Ninth Parallel*, (Lincoln and London: University of Nebraska Press, 2006), p.XIX.

²⁶ Цит. за: Рамсей Кук, *Граница и метрополия: опыт Канады* (Москва, 1970), с.9.

²⁷ Paul K. Sharp, "Three Frontiers: Some Comparative Studies of Canadian, American, and Australian Settlement", *Pacific Historical Review*, no 4 (1955), p.369-378; Marvin W. Mikesell, "Comparative Studies in Frontier History", *Annals of the Association of American Geographers*, Vol.50, no 1 (1960), p.62-74; Robin Winks, *The Myth of the American Frontier: Its Relevance to America, Canada, and Australia* (Leicester, Eng., 1971, Sir George Watson Lecture Delivered in the University of Leicester 21 January 1971); Richard Slatta, "Turner's Influence in Canada and Latin America", R.Slatta, *Comparing Cowboys and Frontiers* (Norman and London: University of Oklahoma Press, 1997), p.121-134; Donald Worster, "Two Faces West: The Development Myth in Canada and the United States", Highham C.L. and Robert Thacker, eds., *One West, Two Myths: A Comparative Reader* (Calgary AB: University of Calgary Press, 2004).

а ідейний багаж лаврентійської школи про блукаючі метрополії засвоїли також австралійські історики.

Варто зауважити, що окремі ентузіасти дослідження компаративних фронтирів у США були канадського походження. Так, піонер компаративного підходу до тези Тернера Ісайя Бовмен (1878-1950), довголітній президент Американського географічного товариства і Університету Джона Гопкінса в Балтиморі, народився в сім'ї селянина провінції Онтаріо. Інспірувавши грандіозне дослідження «піонерських зон» на рівні провідних географічних інституцій США, 1928р. І.Бовмен не забув й про наукові осередки своєї батьківщини²⁸. Як наслідок, протягом 1934-1940рр. з друку вийшло 8 з запланованих 9 томів серійного видання «Канадські фронтири поселень»²⁹. Так само зробив чудову кар'єру в США Джон Бартлет Бребнер (1895-1957). Народжений у Канаді, цей видатний історик займав ключові посади на історичному факультеті Колумбійського університету, де він працював з 1925р до смерті. Дж. Бребнер був великим ентузіастом пропаганди великобританської спадщини, його спеціалізацією були канадсько-американсько-британські відносини, він написав також загальну історію Канади та Великобританії. Йому належить і теза про «сіамських близнюків» Північної Америки. Пропагуючи «континентальний підхід до канадської історії» з 1931р., учений інспірував двадцятишеститомник «The Relations of Canada and the United States» (1936-1945) коштом Фундації Карнегі для миру в усьому світі (Carnegie Endowment for International Peace). Серію завершила книга Дж. Бребнера «North Atlantic Triangle» (1945), в якій він, маючи на увазі Великобританію, трансформував тезу про «сіамських близнюків» в концепцію «північно-атлантичного трикутника». На дуалізм ідентичності Дж. Бребнера вказує також титул його книги – «Переміщення американського та канадського народів» (1940)³⁰, яку він написав у співавторстві з американським істориком Маркусом Лі Хансеном.

Зараз дискусії між екологістами й лаврентистами припинилися; попри істотний опір, наратив фронтиру пустив глибоке коріння в Канаді. Останнім часом канадські історики дедалі більше прислухаються до запропонованих американською « новою західною школою » песимістичних образів фронтиру як зони геноциду аборигенів та екологічних катастроф. В одній з останніх публікацій американські та канадські історики продемонстрували схильність до єдиного

²⁸ І.Чорновол, «ЗУНР, Ісайя Бовмен та теорія фронтиру», *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Вип.18: *Західно-Українська народна республіка: до 90-річчя утворення* (Львів, 2009), с.618-625.

²⁹ *Canadian Frontiers of Settlement*, ed. by W.A.Macintosh and W.L.Joerg, vol.1-2, 4-9 (Toronto: The Macmillan Company of Canada Limited, 1934-1940).

³⁰ Marcus L. Hansen and John B. Brebner, *The Mingling of the Canadian and American Peoples*, vol. 1 (Toronto, 1940).

образу Дикого Заходу³¹. Ідея з'явилася під час конференції тихоокеанського відділу Американської історичної асоціації у Ванкувері 2001р. (себто на території Канади, що траплялося неодноразово й раніше). Дійсно, з точки зору географії регіон був один, а встановлюючи кордон по 49 паралелі, ані американські, ані канадські політики не мали елементарного уявлення про ландшафт тих земель. До того ж на противагу багатій історіографії американсько-мексиканського кордону, кордоном США та Канади фахівці не цікавилися. У багатьох аспектах розмежування історії двох сучасних держав до кінця XVIII ст. (принаймні) є штучним, провадить до інтелектуальної ізоляції та національної виключності. Така тенденція видається особливо плідною щодо історії доквілля та індіанських племен, які не зважали на державний кордон і в умовах останніх спалахів опору американським колонізаторам регулярно переходили в Канаду, бо канадська влада ставилася до них значно краще, ніж політики США³².

Отже, вперше концепцію фронтиру до Канади застосував сам Фредерик Джексон Тернер, хоч і зробив це несвідомо. Підхід Ф.Тернера у канадській історіографії набув популярності в Канаді в міжвоєнний період (школа екологів, згідно термінології Дж. Керлеса), водночас привернув увагу науковців до соціально-економічних відносин. Та водночас формувався альтернативний підхід, що наголошував на розбіжностях розвитку фронтів Канади та США (лаврентійська школа), який сягнув апогею в 1970-і роки. Лаврентисти наголошували на слабкості народної колонізації, провідній ролі держави в освоєнні просторів Канади та інтерпретували історію країни як процес формування національних метрополій на взір європейських. На обидві концепції істотний вплив справив канадський націоналізм.

Тепер дискусії між лаврентистами та екологівстами вщухли. Знову співпрацюючи із своїми колегами із США в галузі дослідження колонізації Заходу, канадський історичний цех у даний момент надає перевагу регіональному аспектові (століття тому успішно застосованому Ф.Тернером у його дисертації про торгівлю хутром у регіоні Великих Озер) над національним дискурсом. Треба сподіватися, що застосування такого підходу сприятиме формуванню нової американсько-канадської версії історії освоєння передовсім західних земель та акультурації індіанських племен.

³¹ *The Borderlands of the American and Canadian Wests. Essays on Regional History of the Forty-Ninth Parallel* (Lincoln and London: University of Nebraska Press, 2006).

³² Roger L. Nichols, *Indians in the United States and Canada: a Comparative History* (Lincoln: University of Nebraska Press, 1998).

Розділ 3
РЕТРОСПЕКТИВНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ
ТЕРИТОРІАЛЬНОГО УСТРОЮ

Єфіменко Геннадій (Київ)

Перша столиця радянської України

Бабюх Юрій (Київ)

**Особливості проведення національної політики
в Молдавській АСРР**

Чеберяко Оксана (Київ)

**Формування районних бюджетів в УСРР
1920-х рр. в контексті адміністративно-
територіального реформування**

Подкур Роман (Київ)

**Параметри опису адміністративно-територіальної
одиниці УСРР – УРСР у документах органів держав-
ної безпеки в 1920-х – на початку 1930-х рр.**

Архипова Світлана (Київ)

**Зміни в адміністративно-територіальному устрої
Києва у 20-30-х рр. ХХ ст.**

Геннадій Єфіменко

**ПЕРША СТОЛИЦЯ
РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ**

В українському медіапросторі набула поширення теза «Харків – перша столиця України». Звичайно, найбільшою популярністю вона користується в самому Харкові – там працює очолюваний Костянтином Кеворкяном телеканал «Перша столиця», проводяться різного роду конкурси та змагання, у назві яких вживається вказане визначення, існує популярна команда КВК з такою назвою, Харківський лікєро-горілочаний завод навіть випускав (чи ще випускає?) горілку «Перша столиця» тощо. Втім, Харковом вживання вказаної дефініції не обмежується, вона стала загальноживаною і упізнаваною на території всієї України. Статтю з назвою «перша столиця», у якій йдеться про Харків, вміщено в російськомовній та україномовній Вікіпедії, які прийнято розглядати як чи не найпоширеніші джерела інформації про минуле. В україномовній статті, незважаючи на доволі поміркований тон, при поясненні "першостоличного" статусу Харкова, міститься декілька фактологічних помилок та логічних прогалин, які характерні і для інших електронних та друкованих видань.

Звичайно, у визнання за Харковом статусу першої столиці є чимало супротивників. Відзначимо, однак, що як супротивники, так і прихильники під означенням «перша» розуміють, як правило, поняття синонімічне до «того, що було спочатку», «перед другим» тощо. На підтвердження «антипершостоличності» Харкова можна почути як наукові (історичні) аргументи, так і емоційні. Однак переважна більшість подібних заперечень нівелюється, якщо означення завершити словосполученням «радянської України». Власне, не піддається сумніву той факт, що столицею відновленої в 1917 р. української державності був Київ. Щоправда, і донині далеко не усім пересічним громадянам відомо про Центральну Раду та створену нею Українську Народну Республіку (УНР). Більш поширеним є уявлення про те, що українська державність після подій 1917-1921 рр. на довгі 70 років втрималася лише в радянській формі. Тому акцентування уваги на Києві як столиці УНР не спростовує основних аргументів прихильників першостоличності Харкова, оскільки то був інший тип державності.

У цій праці автор на основі документально підтверджених фактів та уявлень компартійно-радянських керівників аналізує питання про те, яке саме місто було першою столицею радянської України і

чи є реальні підстави застосовувати до Харкова таке визначення. Відповідно, основні засади дослідження вбачаються наступними. *Перше*, постало завдання ретельного вивчення фактологічної основи поставленої проблеми, насамперед – офіційних ухвал компартійно-радянського керівництва, в яких би йшлося про визначення столиці радянської України.

Оскільки чітких і однозначних формальних рішень з цього приводу обмаль, то *другою засадою* дослідження став аналіз тогочасних уявлень компартійно-радянського керівництва. Підкреслюю – тогочасних, насамперед періоду 1917-1923 рр., а не тих «уявлень про уявлення», що склалися в сталінський період і до цього часу багато в чому визначають схему подання історії радянської України. Поміж іншого, це стосується і такої знакової проблеми як схема та дата утворення СРСР. Аналіз уявлень 1917-1923 рр. допомагає нам зрозуміти, яким бачився тоді статус Харкова та Києва, чому і за яких обставин ухвалювалися принципові рішення з цього приводу, частину яких так і не було достатньою мірою формалізовано.

Добре розумію, що історія – це не скільки те, що відбувалося в минулому, скільки наші знання про минуле. Але завдання історика – якомога ближче підійти до істини, тобто наблизити знання про минуле до того, що відбувалося «насправді». Виконанню такого завдання при вирішенні визначеної нами проблеми сприятиме не лише введення в історіографічний обіг нових фактів, а й «занурення» у ту атмосферу, у якій події відбувалися. Зокрема, йдеться про залучення в якості джерел стенограм та протокольних записів різних зібрань, листування та доповідних записок компартійних керівників.

Питання про визначення столиці радянської України перших років її існування в наукових працях висвітлено недостатньо. Зокрема, автору цих рядків не вдалося познайомитися із більш-менш науковим обґрунтуванням «першостоличності» Харкова. Серед праць на тему столиці радянської України 1917-1938 рр. слід виділити низку публікацій С.В.Кульчицького¹, за пропозицією якого автор і приступив до написання цієї статті. З часу оприлюднення названих праць стали відомі нові обставини і нові точки зору на вказану проблему. Це дає підстави повернутися до її аналізу та доповнити або скоригувати вже введений в історіографічний обіг матеріал.

¹ *Кульчицький С.В.* Проблема столиці України в період між першою і другою світовими війнами (Київ-Харків-Київ) // Роль столиці у процесах державотворення. Історичний та сучасний аспекти. Матеріали науково-практичної конференції. Київ. 26 лютого 1996 року. – К., 1996. – С.70-79; *Його ж:* Пошуки столиці радянської України // Розбудова держави (Київ). – 1997. – № 4. – С.50-54; *Його ж:* Київ-Харків-Київ: столиця України // Історія України (Київ). – 1996. – № 14; *Його ж:* Пошуки столиці радянської України // Сумщина. – 1998. – 11 лютого.

Звичайно, автор жодним чином не вважає свої результати остаточними та такими, що не підлягають сумніву, але на даному етапі вивчення проблеми є підстави підвести певні підсумки.

Звернемося до предмета дослідження. Що в статті розуміється під терміном «столиця»? Тлумачний словник української мови визначає це слово як «головне місто, адміністративно-політичний центр держави, республіки і т. ін.»². «Центральність», як правило, визначається розміщенням вищих виконавчих та законодавчих органів. Велику вагу має також місцезнаходження головних наукових та культурно-освітніх установ. У випадку з радянською Україною з 1919 р. сюди необхідно додавати і керівні органи КП(б)У (наприкінці 1917 – початку 1918 р. таких загальноукраїнських органів ще не існувало). В умовах війни, несталій політичній ситуації стає актуальним поняття «тимчасова столиця». Цю дефініцію ми вживаємо при характеристиці такого становища, коли як у суспільстві, так і серед представників владних органів столицею визнається одне місто, але внаслідок тих чи інших чинників, що унеможливають перебування вищих органів влади у загальновизнаній столиці, вони розміщуються в іншому місті. Наприклад таким тимчасовим адміністративно-політичним центром УНР у період визвольних змагань ставали Вінниця, Кам'янець-Подільський тощо, однак справжньою столицею завжди визнавався Київ.

Аналізуючи питання про столицю, слід не забувати про одну деталь, яка нерідко залишається поза увагою прихильників «першостоличності» Харкова: радянська влада в Україні започаткувалася не наприкінці 1919 р., а наприкінці 1917 р., тобто саме з цього часу можна розпочинати пошуки «першої столиці» радянської України. Втім, до першого періоду її існування (грудень 1917-квітень 1918 р.) можна ставитися з певними пересторогами. Навіть формальні ознаки, вже залишаючи поза увагою аналіз її сутності, мало нагадували ту радянську Україну, яка була відома надалі: за зразком та аналогією державного утворення під егідою Центральної Ради вона була названа Українською Народною Республікою (УНР), а уряд – Народним секретаріатом. Однак УСРР зразка січня-серпня 1919 р. була прямою попередницею тієї УСРР, політико-адміністративний центр якої до 1934 року перебував в Харкові. Зокрема, тими самими залишилися керівники вищих органів влади радянської України – Григорій Петровський (протягом 1919-1937 рр. беззмінний голова ВУЦВК, з 1935 – ЦВК УСРР) та Християн Раковський (протягом січня 1919-липня 1923 рр. – голова Раднаркому, тобто уряду УСРР). Для того, щоб розставити усе по полицях, у цій статті чимало місця приділено аналізу ситуації із визначенням столиці в перші два приходи радянської влади в Україну.

² Великий тлумачний словник сучасної української мови. – К., 2004. – С.1199.

Столиця радянської України в добу радянської УНР (грудень 1917-квітень 1918 р.)

Аналізуючи перший період існування радянської влади в Україні, необхідно зазначити, що протягом переважної його частини не існувало цілковитої ясності у визначенні територіальних меж радянської УНР, що наклало вагомий відбиток і на питання про визначення столиці цього державного утворення. До жовтневого перевороту більшовицька верхівка формально не означила свого бачення територіального наповнення України. По суті, однак, її позиція була близькою до озвученої Тимчасовим урядом. Тому Україну вона бачила в межах п'яти губерній – Київської, Волинської, Подільської, Полтавської і Чернігівської (без чотирьох північних повітів).

Необхідність боротьби з Центральною Радою, що постала після жовтневого перевороту, змусила ленінський Раднарком визначити своє ставлення до територіальної проблеми і, по суті, визнати кордони України у проголошених III Універсалом межах, тобто губернсько-етнографічних. Свідченням цього є рекомендації щодо подальших дій, надані 30 (17) листопада 1917 р. наркомом у справах національностей Й.Сталіним у телеграфних переговорах з представником ЦК УСДРП Миколою Поршем та членом Київського обласного комітету РСДРП(б) Сергієм Бакинським. Сталін наголосив на необхідності скликання Всеукраїнського з'їзду рад робітничих і селянських депутатів з утворенням на ньому Центрального виконавчого комітету рад України. При цьому, за його порадою, «взятися до скликання з'їзду повинні ви – кияни, одесці, харківці, катеринославці й ін., звичайно з Центральною Українською радою»³ (*курсив Авт.*). Хоча у словах Сталіна й пролунали нотки сумніву щодо законності такого визначення кордонів України («Центральна Рада цілком довільно і зверху анексує нові губернії»⁴, – говорив він), однак надалі «Україна» для більшовицького центру, як правило, складалася із дев'яти губерній колишньої Російської імперії.

Відповідно до вказаних рекомендацій була здійснена спроба скликати Всеукраїнський з'їзд рад в Києві, столичний статус якого ні в кого не викликав сумніву. Однак, на відміну від провідників есерів та меншовиків напередодні II Всеросійського з'їзду рад, керівництво Центральної Ради зрозуміло наміри більшовиків і мобілізувало своїх прихильників. В результаті, як визнав М.Скрипник в інтерв'ю кореспонденту «Известий» на початку квітня 1918 р., «Перший з'їзд рад України дав більшість прихильникам Центральної Ради»⁵

³ Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. У двох томах. – Т.1. 4 березня – 9 грудня 1917 р. – К., 1996. – С.458.

⁴ Там само.

⁵ Известия Всероссийского Центрального Исполнительного комитета. – 1918. – 3 апреля.

(про «незаконність» цього з'їзду, як це пізніше наголошувалося в радянській історіографії, в той час не йшлося). Пробільшовицькі делегати цього з'їзду переїхали до Харкова і приєдналися до з'їзду рад Донецько-Криворізького басейну. Об'єднаний з'їзд відбувся 24-25 (11-12) грудня 1917 р. і був проголошений «справжнім» I Всеукраїнським з'їздом рад. Незважаючи на те, що у його роботі взяли участь представники лише 82 рад з існуючих близько 240, причому більшість із них (46) – із Донецько-Криворізького басейну⁶, тобто на ньому не були представлені 2/3 навіть тих місцевостей України, де вже були створені ради, нова влада наголошувала на своїй легітимності. На з'їзді було проголошено створення радянської УНР та обрано ЦВК рад України у складі 40 осіб, в тому числі і представників Донецько-Криворізького басейну. До 30 (17) грудня було остаточно узгоджено назву уряду радянської України (Народний секретаріат) та його персональний склад.

Новоутворена радянська УНР відразу здобула безумовну підтримку ленінського раднаркому. В свою чергу, радянська УНР з початку свого існування претендувала на ті території, які визнала українськими Центральна Рада. Це слугувало однією з причин конфлікту із вже усталеною харківською радянською владою, яка з великими пересторогами сприйняла звістку про створення радянської УНР⁷. Протистояння між двома радянсько-більшовицькими (харківською та загальноукраїнською) силами було настільки значним, що, як зауважував у 1918 р. перший Народний секретар радянської УНР з військових справ Василь Шахрай, «під час перебування ЦВК і Народного секретаріату в Харкові стосунки між ним і місцевою Радою і більшовиками були надзвичайно зіпсовані, і під час від'їзду справа ледь не дійшла до збройного протистояння»⁸.

Суть позиції харків'ян образно означив 12-ма роками пізніше у своїй знаковій праці «Національні перетинки» один з провідних діячів радянської УНР (з березня 1918 р. – голова Народного секретаріату) М.Скрипник: «Тов. Артем цілковито стояв за Ленінову позицію в національному питанні, він цілковито й сповна визнавав Ленінову теорію національного питання. У боротьбі, що точилася на з'їздах і конференціях партії в національній справі, він енергійно змагався проти виступу Пятакова, Бухаріна й інших, обстоюючи Ленінову теорію й гасла самовизначення нації аж до державного відокремлення. А ось коли треба було практично прикладати це гасло, цю теорію національного питання, що він її сам визнавав, то він так казав: для Києва, Правобережжя це може й має значення, але для нас у

⁶ *Здоров А.* Український Жовтень: Робітничо-селянська революція в Україні (листопад 1917 – лютий 1918 р.). – Одеса, 2007. – С.168.

⁷ Більш детально про це див: *Єфіменко Г.Г.* Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект (1917-1919). – К., 2008. – С.45-59.

⁸ *Скоровостанский В.* Революция на Украине. – Саратов, 1919. – С.109.

Крив-Донбасі ця теорія Леніна не може бути пристосована у формі гасла: право українського народу на самовизначення. Чи це був нігілізм в національному питанні? Ні. Навпаки, він боровся проти нігілістів. А що це було? Це була недооцінка національного питання. Цей приклад, між іншим, дасть матеріал, щоб зрозуміти, що таке є недооцінка в національному питанні»⁹.

Конфлікт між радянськими органами міста Харкова та Народним секретаріатом по суті вирішує питання про визнання за Харковом столичного статусу – про Харків як столицю України в цей період не може бути й мови, це місто стало лише тимчасовим і вкрай незатишним місцем перебування вищих органів влади радянської УНР, які за першої ж можливості виїхали звідти. Недостатня легітимність Народного секретаріату та ЦВК рад України навіть у радянському правовому полі спонукала до скорішого скликання II Всеукраїнського з'їзду рад. Його спочатку планували скликати в Києві, куди невдовзі після захоплення міста більшовицькими військами перебрався Народний секретаріат. Київ як природна національна столиця України ні в кого не викликав сумніву, а Народний секретаріат у телеграмі до РНК Росії від 10 лютого (28 січня) 1918 р. підкреслював: «Робітничеселянська Радянська влада правитиме з Києва»¹⁰. Не в останню чергу переїзд до Києва був зумовлений спробами більшовиків вплинути на хід українсько-німецьких переговорів у Бресті, але не менш важливою його причиною стали конфліктні відносини з харківськими більшовиками та місцевою радою робітничих депутатів.

Завадити підписанню мирного договору між УНР Центральної Ради та країнами Четвертого союзу не вдалося. Вже наприкінці лютого радянський уряд України був змушений покинути Київ і переїхати спочатку в Полтаву, а потім в Катеринослав, де 17-19 березня й відбувся II Всеукраїнський з'їзд рад. Після завершення роботи з'їзду вищі владні інстанції радянської України відбули до Таганрога, який і став останнім їх притулком аж до самоліквідації. Полтаву та Катеринослав, де до уряду радянської УНР ставилися більш лояльно, ніж в Харкові (туди повертатися Народний секретаріат не став), навіть з більшою долею правдоподібності можна називати в цей час «столицями радянської України» (тимчасовими, звичайно), аніж Харків. Окрім Києва, найбільше підстав називатися столицею радянської України має Катеринослав, адже саме у цьому місті на II Всеукраїнському з'їзді рад було проголошено незалежність радянської УНР, яка до того часу визнавала себе складовою частиною Росії.

⁹ Скрипник М.О. Національні перетинки. Теоретична і політична боротьба на терені національного питання в УСРР в сучасний момент реконструктивної доби // Скрипник М.О. Статті і промови. – Том. II. – Х., 1931. – С.294.

¹⁰ Комуністична партія – натхненник і організатор об'єднаного руху українського народу за утворення СРСР/ Зб. док. і матеріалів. – К., 1963. – С.56.

Побічним підтвердженням «нестолічного» статусу Харкова зразка кінця 1917 р. є відсутність у тогочасному пантеоні свят радянської України 12 грудня – дати, коли було ухвалено рішення про проголошення радянської УНР. Слід відзначити, що харківський губком КП(б)У пропонував відповідний проект рішення. Але політбюро ЦК КП(б)У 4 грудня 1920 р. ухвалило: «Пропозицію про оголошення 12 грудня національним святом відхилити»¹¹. Показовою у цьому плані слід назвати відповідь оргвідділу ВУЦВК на прохання ЦВК Татарської АСРР від 1 серпня 1924 р. повідомити «день фактичного святкування річниці Вашої національної республіки». У ній, після повідомлення про те, що в УСРР відзначається річниця смерті Тараса Шевченка, наголошувалося: «Річницю національної республіки, про яку ви запитуєте, ми розуміємо як річницю встановлення радвлади в Україні. Повідомляємо, що нами такий день не святкується і є єдиний день – Великий день Жовтня»¹².

Підсумовуючи перший період існування радянської влади, зазначимо, що наприкінці 1917 – на початку 1918 р. усіма політичними силами, які своїм політичним завданням ставили прихід до влади в межах України, столичним містом в той час бачився лише Київ. Вибір Харкова для розміщення першого уряду радянської України – Народного секретаріату, був зумовлений як поразкою спроб більшовиків захопити Центральну Раду «зсередини» в самому Києві, зокрема, неотриманням більшості на I Всеукраїнському з'їзді рад, так і тією обставиною, що саме у ті дні в Харкові відбувався обласний з'їзд рад Криворізько-Донецького басейну, приєднання до якого пробільшовицьких депутатів I Всеукраїнського з'їзду рад (та оголошення цього з'їзду «справжнім» Всеукраїнським з'їздом рад) дещо підвищило легітимність радянської УНР. Однак як тільки-но виникла можливість, з Харкова керівництво новоствореної радянської УНР переїхало до Києва і навіть після вимушеного відступу звідти під натиском українсько-німецьких військ назад так і не повернулося. Таким чином, найбільше, що можна визнати за Харковом, і то з великими пересторогами з огляду на фактичне невизнання радянської УНР місцевою радянською владою – це статус першої з «тимчасових столиць» радянської України, до числа яких у 1918 р. слід також зарахувати Полтаву, Катеринослав та Таганрог.

Проблема адміністративно-політичного центру УСРР в 1919 р.

Радянська Україна першої доби свого існування мала чимало особливостей, які не є характерними для наступних періодів. Тим більше, що в самій Росії, звідки і отримували директиви керманічі радянської УНР, в той час ще не почалося комуністичне будівництво,

¹¹ ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр.7, арк.116.

¹² ЦДАВО України, ф.2, оп.2, спр.2085, арк.1.

до складу вищих органів влади входили як більшовики, так і ліві есери, ще не було ухвалено Конституції РСФРР, існував такий вагомий стримуючий фактор як кайзерівська Німеччина тощо. Тому говорити про тотожність поставлених завдань радянської влади під час грудня 1917 – квітня 1918 р. та наступних років не доводиться. Врешті, навіть формальна назва радянської України лише 1919 року набула знайомих для міжвоєнного періоду обрисів – у декреті Тимчасового Робітничо-Селянського уряду України від 6 січня 1919 р. «Про найменування Української Республіки» йшлося про таке: «Надати Республіці назву «Українська Соціалістична Радянська Республіка»¹³. З такою назвою радянської України у березні 1919 р. була ухвалена перша Конституція УСРР, така ж назва зберігалася до змін Конституції СРСР та радянської України, що були оформлені відповідно в грудні 1936 та в січні 1937 рр. Тому існують певні підстави першостолічність того чи іншого міста визначати саме починаючи з 1919 р.

Якщо вважати першою столицею УСРР початкове місцеперебування уряду радянської України, то тут Харків, навіть у порівнянні з 1917-1918 рр., не має підстав для такої назви. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України (ТРСУУ) був утворений за згодою Кремля 28 листопада 1918 р у Курську і того ж дня було вирішено, що місцем його перебування має бути місто Суджа. Таким чином, обидва ці міста мають підстави претендувати на статус «першої столиці» радянської України прокомуністичного ґатунку. Але з огляду на тогочасне територіальне розмежування Курськ з числа «претендентів» випадає. Питання про лінію кордону між Українською Державою та РСФРР в 1918 р. дослідила Олена Бойко, яка з цього приводу відзначила таке: «Порівняно з добою Центральної Ради на сході українська влада за гетьманату розповсюдилася на ряд нових територій: Путивльський, Суджанський, Грайворонський, Рильський, Білгородський, Корочанський, Новооскольський повіти Курської губернії, Валуйський повіт Воронезької губернії. На цих землях була створена українська адміністрація. Згідно постанови Ради Міністрів від 14 серпня 1918 р. Путивльський та Рильський повіти увійшли до Чернігівської, решта – до Харківської губерній»¹⁴. Власне кажучи, саме тогочасна належність вказаних повітів до України давала формальні підстави Тимчасовому робітничо-селянському уряду України, який певний час працював у Суджі, вважатися українським. Факт розгляду на засіданні ТРСУУ від 27 грудня 1918 р. становища в Білгороді та Глухові, як і ухвалене того ж дня рішення про його (уряду) переїзд із Суджі до Білгорода,¹⁵

¹³ О названні Украинской республики // СУ Украины. – 1919. – №2. – Ст. 15.

¹⁴ Бойко О. Територія, кордони і адміністративно-територіальний поділ Української Держави гетьмана П.Скоропадського (1918) // Регіональна історія України. – 2009. – Вип. 3. – С. 223-224.

¹⁵ ЦДАВО України, ф.2, оп.1, спр.14, арк.7, 9.

підтверджує тезу про те, що керівництво радянської України вважало ці регіони українськими. Водночас з'являються підстави стверджувати про наявність ще однієї «тимчасової» чи «тимчасово першо-другої» столиці радянської України – Білгорода.

Не маю достатніх підстав стверджувати категорично, але якщо судити по рішеннях ТРСУУ, то Суджа столицею України була майже місяць (з 29 листопада до 27 грудня 1918 р.), а Білгород зовсім мало. З січня 1918 р. з допомогою німецьких військ, які ще не були евакуйовані з України, більшовикам вдалося зайняти Харків. У записці від керівників більшовицького повстання у Харкові, яку реввійськрада Української радянської армії отримала від ЦК КП(б)У, зазначалося: «1 січня починаємо виступ. Повідомте ваші ресурси та наміри. Німці беруться затримати українські війська, зайнявши разом з нами вокзал. Дійте рішуче, напролом. Українські війська дуже ненадійні, перед сміливістю відступають»¹⁶. У датованому 2 січня 1919 р. донесенні головному командуванню Червоної армії за підписами Антонова (В.Антонова-Овсієнка) та Затонського зазначалося: «Реввійськрада [Української радянської армії] постановила почати рішучий наступ на Харків»¹⁷. Невдовзі після опанування Харковом уряд радянської України переїхав до цього міста. До Києва Червона армія увійшла 5 лютого 1919 р.

Цього разу подібних до 1918 р. суперечностей між центральною та місцевою гілками радянської влади не було, та й не могло бути, з огляду на те, що тепер місцеві органи влади (спочатку це були ревкоми) призначалися «згори». Однак відразу ж після зайняття Києва і утворення там керованих більшовиками органів влади постало питання про переведення туди вищих органів влади УСРР як до загально визнаного всеукраїнського центру. Рішення про це ухвалила комуністична фракція Київського міськвиконкому та Київський міськвиконком загалом. Відряджений до Києва Микола Скрипник, який у реорганізованому 29 січня уряді УСРР обійняв посаду «голови верховної соціалістичної інспекції та народного комісара державного контролю республіки»¹⁸, у доповіді Раднаркому УСРР, датованій 13 лютого 1919 р., зазначав: «Тимчасове місцеперебування українського уряду в Харкові ставить питання про модус діяльності державних установ, що підлягають збереженню, аж до реевакуації уряду до Києва»¹⁹. Іншими

¹⁶ Из донесения Реввоенсовета Украинской Армии Главкому о принятом решении наступать на Харьков. 2 января 1919 г. // Директивы главного командования Красной армии (1917-1920). Сб. документов. – М., 1969. – С.203

¹⁷ Там само. – С.204.

¹⁸ О реорганизации Временного Рабоче-Крестьянского Правительства Украины (декрет). // Собрание узаконений и распоряжений Рабоче-Крестьянского правительства Украины. – 1919. – Вып.2. – №4. – Ст. 52-б

¹⁹ ЦДАВО України, ф.2, оп.1, спр. 17, арк. 5.

словами, йшлося про доцільність та форму збереження тих центральних установ, які в найближчому майбутньому планувалося використати для налагодження центрального апарату владної вертикалі УСРР.

15 лютого 1919 р. постанова київських органів влади про переведення столиці розглядалася на засіданні ЦК КП(б)У, на якому доволі несподівано розгорнулися жорсткі дискусії з цього питання. Приміром, Артем (Федір Сергєєв) заявив, що «переїзд до Києва – центру міщанства, був би колосальною помилкою. Потрібно покінчити з міщанськими забобонами про верховенство Києва та зрозуміти, що хребет нашої влади в Україні – пролетаріат взагалі»²⁰. Принципово проти переїзду виступили також Климент Ворошилов та Яків Епштейн (Яковлев). І якщо перший з цих діячів просто підтримав "мотиви Артема", то другий висловився чітко і однозначно: «У нас скликається з'їзд (*Всеукраїнський з'їзд рад – Авт.*). З'їзд має бути комуністичним. Якщо з'їзд буде в Харкові – центром з'їзду буде Донецьк[ий] басейн, в Києві – Київський і Волинський та інші райони. Есерівська небезпека завелика, тому Київ непридатний»²¹. З цих та подальших його слів («переїзд уряду займе мінімум два тижні і розіб'є нашу роботу з підготовки до з'їзду»²²) впливало, що в принципі він визнавав Київ за столицю, але з метою закріплення влади поки що переїзд уряду вважав недоречним.

Натомість В.Затонський цілком обґрунтовано наголошував, що «у випадку неперееїзду до Києва складається невігідне враження про неміцність становища». Він запропонував вирішення цього питання перенести на засідання уряду, переважна частина якого, на відміну від ЦК КП(б)У, була прихильною до вибору Києва. Нарком військових справ Микола Подвойський, щоправда, виступив проти термінового переїзду, але водночас зауважив, що з Києва можна охопити «величезний наймитський елемент» і в принципі не був проти.

Показовою для подальшого визначення долі столиці стала позиція Якова Дробніса: «Необхідно поставити питання про столицю взагалі. *Стратегічно ми його обговорювати не можемо (виділення Авт.)*, але загалом політично столицею має бути Київ. Однак зараз переїзд є неможливим». З ним був згоден і Х.Раковський, який розглядав Київ «як адміністративно-політичний центр, звідки можна оволодіти українською масою». Втім, він теж наголосив, що «переїзд до Києва зараз же все-таки неможливий, це означало дати бій при найбільш несприятливих умовах»²³.

У попередньому абзаці виділено слова Я.Дробніса про те, що українські комуністи не можуть стратегічно розглядати рішення про

²⁰ ЦДАГО України, ф.1, оп.1, спр.26, арк. 5.

²¹ Там само.

²² Там само.

²³ Там само.

столицю УСРР. Справді, важко собі уявити, що керівництво КП(б)У, яке було підпорядковане на правах обласної організації ЦК РКП(б), могло вирішити таке питання за власною ініціативою і без санкції центру. Адже уявлення українських керманічів про роль і місце українських радянських органів влади були, скажімо так, далекими від «самостійницьких». Приміром, наприкінці січня 1919 р. новоспечений голова уряду УСРР Х.Раковський обґрунтував публічне вживання «української» назви уряду необхідністю «збереження в таємниці того факту, що Тимчасовий уряд є орган ЦК РКП»²⁴. До того ж переїзд вищих урядових інстанцій з Харкова до Києва був далеко не одномоментним актом, і за бажання Кремль міг би його зупинити в будь-який момент.

Зрештою, керівникам КП(б)У було притаманне чітке усвідомлення того, що питання про столицю УСРР вирішуватиметься у Москві. Немає підстав не довіряти міркуванням Х.Раковського з цього приводу, виголошеним на IV Всеукраїнській конференції КП(б)У: «Потрібно сказати, що взагалі ЦК РКП не втручався в діяльність ЦК КПУ, за винятком двох-трьох випадків. Перший випадок був, коли питання торкнулося столиці, чи мала бути столиця в Харкові чи в Києві. Було дві думки. Частина товаришів – Ворошилов, Яковлев, Артем були за те, щоб столиця була в Харкові, інша ж частина – тов. Бубнов, Пятаков і я стояли за те, щоб столиця була перенесена до Києва. Це питання ЦК РКП вирішив на користь Києва»²⁵.

Процитовані слова Х.Раковського підтверджуються змістом протоколів засідань українського уряду УСРР. В жодному з них питання про столицю не зазначено як проблема, з якої треба ухвалити рішення. Хоч на засіданнях РНК УСРР двічі (19 та 21 лютого) розглядалося питання «про переїзд уряду до Києва», домовилися залишити питання відкритим до часу після Всеукраїнського з'їзду рад²⁶. З цих дискусій можна зробити висновок: йшлося радше про механізм та технічні обставини переїзду, ніж про його можливість чи доцільність як таку.

Протягом лютого становище в Україні стрімко змінювалося на користь більшовиків, отож відкладати переїзд уряду до Києва під приводом «несприятливих обставин» вже не було підстав. В умовах триумфальної ходи більшовицько-радянської влади і, як тоді здавалося багатьом, неминучого її поширення протягом найближчих місяців на сусідні з Україною держави, сумніви щодо доцільності переїзду до Києва справді могли виглядати як недоречна невпевненість у міцності своєї влади. Тому переїзд вирішили не відкладати.

Про те, що до початку III Всеукраїнського з'їзду рад питання про столицю було принципово вже остаточно узгоджене і доведене до відома

²⁴ Там само.

²⁵ Четверта конференція Комуністичної партії (більшовиків) України. 17-23 березня 1920 р. Стенограма. – К., 2003. – С.106.

²⁶ ЦДАВО України, ф.2, оп.1, спр.15, арк.141.

київських та харківських органів влади, свідчать вітальні промови представників обох міст на з'їзді. Зокрема, у вітальному слові з'їзду Павла Кіна, представника Харківської ради робітничих депутатів, відзначалося: «Товариші, Харків пишається тим, що після розгрому нами гайдамацьких, петлюрівських і усіх подібних ним банд, в нашому місті зібрався Всеукраїнський З'їзд... Я радію тому, що новий Центральний Виконавчий Комітет розпочне свою роботу тут, тобто в нашому місті Харкові, в тому місті, яке перше звільнилося від найманих банд»²⁷. Натомість Андрій Бубнов, який промовляв після Кіна, вітав з'їзд «від імені Ради Робітничих депутатів Києва, столиці Радянської України»²⁸.

Остаточно розставив крапки над «і» у питанні про столицю Християн Раковський. Після завершення вітальних промов він звернувся до делегатів з такими словами: «Товариші, перед тим, як перейти до виборів президії, я від імені уряду буду просити З'їзд затвердити одне наше важливе рішення: бажаючи довести усім українським робітникам та селянам, а ще більше усім нашим ворогам зовнішнім та внутрішнім, що сучасна радянська влада на Україні є всеукраїнською радянською владою, уряд вирішив перенести столицю з Харкова до Києва. Пропоную З'їзду затвердити це рішення вставанням. *(Всі встають. Крики «браво». Бурхливі, тривалі оплески)*»²⁹. *(курсив оригіналу – Авт.)* Таким чином, рішення про визнання Києва столицею України було затверджено найвищим органом влади України – Всеукраїнським з'їздом рад.

На засіданні уряду 7 березня узгоджувалися технічні моменти переїзду. Було вирішено створити комісію з представників Наркомату внутрішніх справ та шляхів сполучення, яка й мала займатися цим питанням. Підкреслювалося, що, оскільки існувала проблема приміщень та житла, то кожен комісаріат може брати із собою лише відповідальних і незамінних співробітників³⁰. 15 березня регулювання переїзду було доручено Наркомату внутрішніх справ, однак вже 17 березня уряд констатував «цілковиту недієздатність» створеної ним комісії, та доручив наркому шляхів сполучення «на його виняткову відповідальність організувати переїзд до Києва протягом 18 та 20 березня»³¹.

Щодо головного економічного наркомату – Вищої ради народного господарства України, то ще на засіданні від 7 березня було вирішено, що все управління переїздить до Києва, але відділ важкої промисловості лишається в Харкові³². Переїзд канцелярій наркоматів розпочався

²⁷ Третий Всеукраинский Съезд Советов Рабочих, Крестьянских и Красноармейских Депутатов (6-10 марта 1919 г.). – К., 1919. – С.9

²⁸ Там само. – С.11.

²⁹ Там само. – С.13.

³⁰ ЦДАВО України, ф.2, оп.1, спр.18, арк.46.

³¹ Там само, арк.181.

³² Там само, арк.46.

15 березня³³, а їх керівники переїхали до Києва 21 березня. При цьому Наркомати праці, шляхів сполучення та ВУЧК, а також частина Наркомату продовольства мали переїхати 25-26 березня³⁴.

На останньому засіданні уряду в Харкові, яке відбулося вже у значно скороченому складі 21 березня 1919 р., знову розглядалося питання «Про переїзд до Києва». Було вирішено: «Після повернення тов. Раковського (який був присутнім на цьому засіданні уряду – Авт.) з поїздки в місто Луганськ уряд переїжджає до Києва»³⁵. Але перше засідання уряду в Києві відбулося 23 березня 1919 р. ще без Раковського. Головував нарком військових справ Микола Подвойський. Червоною ниткою крізь ухвали уряду того дня пройшла теза про потребу репресій не лише щодо легальних опонентів більшовиків, а щодо нейтрально та нейтрально-позитивно налаштованих до радянської влади політичних сил та організацій: представників прорадянських політичних партій, Червоного Хреста, співробітників колишнього міністерства закордонних справ, консулів іноземних держав тощо³⁶. Того ж таки дня було заборонено газету українських «незалежників» «Червоний прапор» та було вирішено арештувати усіх її провідників³⁷. Перше засідання уряду в Києві на чолі з Х.Раковським відбулося 26 березня³⁸. Столиця України остаточно перебазувалася до головного міста республіки.

Слід відзначити, що Х.Раковський, на відміну від М.Подвойського, діяв більш обережно і дипломатично. Того ж таки 26 березня було відразу переглянуто вже, здавалося б, вирішене питання «про арешт членів партій, що перебувають в опозиції до Радянської влади» – уряд вирішив «питання залишити відкритим до з'ясування обставин». Ще однією зміною було повернення ряду наркомів до Києва, яких за головування Подвойського відправили на фронт³⁹. 28 березня було вирішено звільнити з-під арешту Ю.Мазуренка і А.Пісоцького (відомого під псевдонімом Річицький), а також дозволити видання газети незалежників «Червоний прапор»⁴⁰.

Перша ейфорія від опанування України у керівництва УСРР незбаром минула. Ще наприкінці січня 1919 р. виникли суперечності з Москвою у царині шляхів сполучення – український уряд не хотів бути позбавленим права контролю над залізницями на своїй території, на чому наполягав Кремль. Але питання фінансування спочатку гостро

³³ Там само, арк.114.

³⁴ Там само, спр.19, арк.1.

³⁵ Там само, спр.20, арк.177.

³⁶ Там само, арк.180.

³⁷ Там само.

³⁸ Там само, арк.185.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Там само, спр.19, арк.52.

не стояло, адже трофеїв було захоплено чимало, та й економічно Україна була зруйнована значно менше, аніж радянська Росія. Втім, відносний економічний затишок тривав недовго, тим більше, що доволі обмежені ресурси України заповзято вивозилися до Росії. Так, за даними комісаріату шляхів сполучення, за лютий місяць в Росію було спрямовано таку кількість вагонів: вугілля – 828, гірничозаводської продукції – 145, хліба – 171, цукру – 350, з військовим обладнанням – 1734, інших – 1106, всього за лютий – 4334 вагони. А лише за 12 днів березня: вугілля – 1049, гірничозаводської продукції – 201, хліба – 192, цукру – 129, з військовим обладнанням – 555, всього за ці неповні два тижні – 3233 вагони⁴¹. Водночас у звітах різних відділів УРНГ, поряд із переліком відправленого до Росії, постійно зустрічаються відомості про потреби отримати продукцію з Росії, яка була необхідна для подальшої організації виробництва. Зазначимо, що станом на середину березня жоден із відділів, який подав детальний звіт відправленого, необхідного для себе обладнання або сировини не отримав. У цих звітах стандартною і незмінною була фраза: «Взамін від Росії у вигляді товару нічого не отримано»⁴². Зрештою, масове вивезення продукції з України як чи не єдиний «економічний» успіх визнавав у записці від 24 березня 1919 р. до Президії ВРНГ Влас Чубар, що як її представник в ті дні інспектував Україну: «Робота РНГ не могла розвиватися інтенсивно і ознаменувалася поки що ефективними результатами в частині вивозу, де невтомно працював тов. Ландау»⁴³.

Щоправда, навіть маючи вказані вище звіти на руках, на початку березня більшовицьке керівництво України публічно намагалася приховати такий економічний визиск. Так, Х. Раковський на III Всеукраїнському з'їзді рад у відповідь на зауваження представника УСДРП(незалежних) М. Авдієнка про надмірну централізацією економічних ресурсів зауважив: «Я повинен заявити, на превеликий жаль, що ми не можемо надати допомоги Радянській Росії, що навіть навпаки... ми не допомагаємо Радянській Росії, а вона нам допомагає, вона нам відправляє нафту для наших шахт, бензин, відправляє мануфактуру, а ми, маємо із соромом визнати, – відправили їй не більше трьохсот-чотирьохсот вагонів продовольства, нормованих і ненормованих продуктів і вісімсот тисяч пудів цукру»⁴⁴.

На темі економічних взаємин між УСРР та РСФРР ми зупинилися насамперед з тієї причини, що ця проблема стала більш актуальною саме після переїзду уряду до Києва, відповідна реакція на яку українських урядовців чималою мірою сприяла формуванню в Кремлі ставлення до них як до «самостійників». Вже на другому «київському»

⁴¹ Російський державний архів економіки (РДАЕ), ф. 3429, оп.1, спр.1066, арк.133.

⁴² РДАЕ, ф.3429, оп.1, спр.1066, арк.130, 131, 134, 135.

⁴³ Там само, арк.116 зв.

⁴⁴ III Всеукраїнський з'їзд рад. Стенографічний звіт. – Х., 1932. – С. 76–77.

засіданні уряду, яке відбулося 24 березня, було вирішено доручити «тов. Затонському з'єднатися по прямому проводу з Народними Комісарами України, що перебувають у Москві (18-23 березня у Москві відбувся VIII з'їзд РКП(б), на якому частина наркомів УСРР були делегатами, потім ці діячі залишилися вирішувати деякі українські питання – Авт.) та запропонувати їм означити катастрофу, що вже насувається через відсутність грошових знаків та ненадання кредитів». Загальні невідкладні потреби оцінювалися урядом УСРР у розмірі 1 млрд. 250 млн. рублів⁴⁵. Розуміючи, що навіть можливе отримання цієї суми принципово не вирішить на майбутнє проблему нестачі грошових знаків, Раднарком УСРР від грифом «особливо таємно» того ж таки дня ухвалив: «Надіслати кліше та керуючого експедицією для виготовлення державних паперів»⁴⁶. Інакше кажучи, наполягав на тому, щоб Україна отримала право друкувати грошові знаки.

Спроба організувати власне «грошове виробництво», історію якої у 1919 р. автор цих рядків прослідкував у одній із своїх праць⁴⁷, була викликана небезпідставними побоюваннями щодо ненадання належного фінансування України Кремлем. Справді, Україні було виділено лише половину коштів, визначених 24 березня як невідкладні: 25 березня у постанові РНК РСФРР йшлося про 125 млн. руб. для України, 27 березня 500 млн. було спрямовано на фінансування промисловості УСРР⁴⁸. Щоправда, через побоювання зриву роботи залізниць («щоб серед залізничників не розвивався саботаж»⁴⁹) 8 квітня Кремль окремим додатковим рішенням цілковито задовольнив прохання РНК УСРР від 24 березня щодо надання залізничникам 100 млн. руб.⁵⁰

Спрямовуючи певні кошти до України, Кремль вважав, що вони будуть відправлені винятково на виконання, висловлюючись словами з постанови ЦК РКП(б) від 8 квітня 1919 р., «виробничих завдань, на видобуток вугілля, роботу заводів і транспорту»⁵¹. Інакше кажучи – на підтримку тих галузей промисловості, робота яких дала б змогу і надалі здійснювати масовий вивіз з України необхідних для

⁴⁵ ЦДАВО України, ф.2, оп.1, спр.20, арк.183.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Див: *Сфіменко Г.Г.* Взаємовідносини Кремля та радянської України: економічний аспект. – С.136-160.

⁴⁸ Экономические отношения советской России с будущими союзными республиками... – С.57, 58.

⁴⁹ ЦДАВО України, ф.2, оп.1, спр.20, арк.183.

⁵⁰ Экономические отношения советской России с будущими союзными республиками... – С.59.

⁵¹ Директиви ЦК РКП(б) ЦК КП(б)У про необхідність єдності дій Радянської України і Радянської Росії // Комуністична партія – натхненник і організатор об'єднавчого руху... – С.108.

РСФРР матеріалів. Однак актуальними для Росії галузями економічна сфера УСРР не обмежувалася, та й на соціальну політику потрібні були кошти. Уряд УСРР, що цілком логічно, використовував грошові знаки на найбільш невідкладні потреби, а оскільки грошей загалом катастрофічно не вистачало, то й до важливих для Кремля галузей вони теж доходили не в повній мірі. Тому у згаданій постанові ЦР РКП(б) від 8 квітня 1919 р. наполегливо пропонувалося основні господарчі органи – так зручніше було Кремлю, – повернути з Києва до Харкова⁵². Політбюро ЦК КП(б)У було ближче до місцевих проблем, тому рішенням від 24 квітня цю пропозицію насмілилося відхилити. Однак зовсім зігнорувати настанови Кремля Київ не наважився. Відтак харківським представництвом господарських установ збільшили повноваження⁵³. А на закиди політбюро ЦК РКП(б) стосовно того, що асигнування, спрямовані на фінансування промисловості, не доходять до підприємств, керівники КП(б)У цілком резонно відповіли, що «головна причина – нестача коштів». Ще однією причиною було названо якраз те, що ці кошти йшли не через Укрраднаргосп, а іншими шляхами⁵⁴, тобто провина на недофінансування «видобувних» галузей та транспорту цілковито покладалася на Кремль.

З названої постанови ЦК РКП(б), як і з низки інших подібних рішень, можна було зробити беззаперечний висновок про незадоволення більшовицьким центром завеликою, як на його погляд, «самостійністю» українських владних органів під час ухвалення тих чи інших рішень. Так співпало, що подібна «самостійність» почала більш яскраво відображатися після переїзду уряду УСРР до Києва. Однак не існує реальних підстав для тверджень про те, що Кремль вже у квітні 1919 р. намагався повернути політико-адміністративний центр УСРР до Харкова. Натомість окреслилася інша небезпека. 7 травня оргбюро ЦК РКП(б) заслухало повідомлення Юрія Лутовінова про «сепаратистські тенденції, що існують на Україні у киян та харківців, про бажання останніх створити Донецько-Криворізьку республіку, про необхідність надіслати до Харкова авторитетного та твердого діяча для наведення порядку та врятування Донбасу»⁵⁵. Щоб попередити небезпеку створення нового Донкривбасу, оргбюро ЦК РКП(б) ще 24 квітня схвалило рішення відізвати з України Жакова, Васильченка та Бумажного, що були найбільшими прихильниками такого утворення⁵⁶. Втім, подібні рішення жодним чином не ставили під сумнів Київ як столицю України.

⁵² Комуністична партія – натхненник і організатор об'єднаного руху... – С.108.

⁵³ ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр.1, арк.3.

⁵⁴ Там само.

⁵⁵ РДАСП, ф.17, оп.112, спр.4, арк.14.

⁵⁶ Там само, спр.2, арк.43.

Київ залишався столицею УСРР аж до виїзду звідти вищих владних структур 30 серпня 1919 р. у зв'язку з денікінським наступом. Та й після цієї евакуації керівництвом УСРР Київ і надалі вбачався центром майбутньої радянської України. Про це свідчить телеграма від 16 жовтня 1919 р., надіслана під час тимчасового звільнення Києва від денікінських військ. У ній, зокрема, наголошувалося: «Київ зайнятий червоними військами. Зі столиці Радянської України від імені Центр[ального] Виконавчого Комітету рад України шлемо вітання своє Росії. Не бачити білим центру світової революції – червоної Москви. Знайте, що в Денікіна немає тилу. Україна знову, як і при гетьмані, палає вогнем повстань»... Серед підписантів цієї телеграми були В.Затонський (за голову ВУЦВК), О.Шумський та ряд інших членів ВУЦВК⁵⁷.

Підсумовуючи другий період існування радянської влади в Україні, відзначимо, що сумнівів у тому, яке місто має бути політико-адміністративним центром, на той час не існувало – ним визнавався Київ. Водночас у середовищі компартійно-радянського керівництва УСРР з'явилися і такі діячі, що вважали доречним (хоча б тимчасово) зробити центром радянської України Харків. Відстоювали такі погляди насамперед ті діячі, які були пов'язані в 1918 р. з Донкривбасом. Однак їхня точка зору не знайшла підтримки ні в Україні, ні в Кремлі, де, власне, і було вирішено питання про столицю. Щоб, як зазначалося на III Всеукраїнському з'їзді рад, довести усім своїм опонентам, що «сучасна Радянська Влада на Україні є Всеукраїнською Радянською Владою», політико-адміністративним центром України було офіційно визнано Київ.

Столиця УСРР реальна та очікувана (1920-1934)

Третій період існування радянської влади в Україні розпочався в грудні 1919 року. Прихильники «першостоличності» Харкова, не обгрунтовуючи якимись реальними рішеннями чи подіями свої погляди, нерідко початком відліку «столичності» називають грудень 1919 р. Які ж можна навести аргументи «за» чи «проти» такого бачення? Який формальний та уявний статус мав Харків протягом грудня 1919 – січня/червня 1934 р.? Нижче ми спробуємо звернутися до фактів та на їх основі проаналізувати проблему столиці УСРР протягом цього періоду.

Після того, як означилася перемога над денікінцями, перед Кремлем постало питання про те, як бути з Україною. Протягом листопада-початку грудня 1919 р. воно було принципово вирішене. Важливою складовою нового підходу стало повернення характерної для кінця 1917 – початку 1918 рр. незалежницької риторики, на яку в 1919 р. діяло табу. Однак, за планами більшовиків, така риторика мала супроводжуватися не послабленням, а посиленням економічного централізму. Інакше кажучи, наприкінці 1919 р. у відсутності всеукраїнського економічного центру Кремль бачив одну з важливих

⁵⁷ Державний архів Російської федерації (ДАРФ), ф.1235, оп.94, спр.580, арк.232.

передумов зміцнення своєї влади в Україні. Однак зовсім без всеукраїнського центру обійтися було неможливо, оскільки це б чітко і неминуче вказало на окупаційний характер більшовицької влади.

У численних постановах і резолюціях з українського питання, ухвалених в листопаді-грудні 1919 р. ЦК РКП(б) та нарадами українських комуністів, що перебували у Москві, питання про столицю радянської України не піднімалося. Однак вищі органи влади УСРР мали таки розміститися в якомусь місті. Для цього їх треба було відновити, оскільки у вересні-жовтні вони були розпущені Кремлем. Згідно настанов компартійного центру, вищим загальноукраїнським органом влади мав стати Всеукраїнський революційний комітет. Формально рішення про його створення було оголошено від імені президії ВУЦВК та РНК УСРР «дня 11 грудня 1919 року, у день звільнення Полтави та Харків»⁵⁸.

Окрім «радянського», і майже одночасно з ним, створювався і новий український компартійний центр. Пленум ЦК РКП(б) від 29 листопада 1919 р. ухвалив: «Запропонувати ЦК КПУ покласти керівництво партійною роботою на Україні на Тимчасове бюро в складі: т.т. Раковського, Петровського, Мануїльського, Затонського і Касіора. Зафронтбюро, залишивши у підпорядкуванні Півдфронту, зв'язати з Оргбюро [ЦК РКП(б)] не безпосередньо, а через вказане вище тимчасове бюро ЦК КПУ»⁵⁹. Про те, що такого роду «пропозиція» мала мало спільного з рекомендацією, свідчать два неспростовні факти. По-перше, рішення залишилося в силі, незважаючи на одношайний протест учасників наради членів ЦК КП(б)У з відповідальними українськими працівниками від 30 листопада 1919 р. проти наявного в згаданій постанові порушення прав української організації⁶⁰. По-друге, навіть спроба трохи розширити склад вказаного тимчасового бюро додаванням до нього Якова Дробніса та Климента Ворошилова, яка, разом із рішенням про недопуск членів інших партій до Всеукрревкому, була ухвалена на засіданні членів ЦК КП(б)У від 2 грудня 1919 р.⁶¹, була відхилена Кремлем. Натомість, вже після оголошення про створення Всеукрревкому, в «Бюллетені Оргбюро» ЦК КП(б)У від 15 грудня 1919 р., який тепер друкувався і українською мовою, про створення нового всеукраїнського компартійного центру було сказано таке: «Виділений рухливий, численно обмежений партійний центр, котрий в умовах незакінченої військової боротьби взяв на себе керування партійною працею на Україні. Центр цей складається із 3 членів ЦК КПУ т.т. Раковського, Затонського і Касіора та двох кооптированих членів Ревкому т.т. Петровського і Мануїльського (так в тексті

⁵⁸ Про утворення Всеукраїнського Революційного Комітету // Збірник узаконень та розпоряджень Всеукраїнського революційного комітету. 26 грудня 1919 року – 10 лютого 1920 р. – Ч.1. – Ст.1.

⁵⁹ РДАСП, ф.17, оп.2, спр.25, арк.1.

⁶⁰ ЦДАГО України, ф.1, оп.20, спр. 11, арк.29.

⁶¹ Там само, оп.1, спр.26, арк.14.

– Авт.)»⁶². Відзначимо також, що хоча рішення про створення Всеукрревкому від 11 грудня 1919 р. було оголошене від імені уряду та президії ВУЦВК, реально ці органи не брали участі в його створенні, оскільки їх вже не існувало як цілісних одиниць. Про те, як це рішення оформлювалося, свідчить ухвала наради членів ЦК КП(б)У від 2 грудня 1919 р.: «Засідання Всеукраїнського ЦВК (для оголошення рішення про Всеукрревком – Авт.) не скликати, а утворення Ревкому оформити актом за підписом т. Петровського та Головраднаркому України т. Раковського»⁶³.

Автор не дарма так детально зупинився на процесі утворення партійного та радянського центрів, адже до відновлення діяльності президії ВУЦВК та РНК УСРР їх місцеперебування по суті і визначало столицю України. Три діячі – Затонський, Мануїльський та Петровський – були у складі обох центрів від початку їх існування, Раковського до Всеукрревкому було введено як тільки-но він переїхав до України – на початку лютого 1920 р. Тобто обидва центри були схожі за своїм складом. То ж коли і яке місто України стало де-факто столицею України під час третього опанування більшовиками України?

12 грудня 1919 р., тобто наступного дня після публічного (що правда, не першого такого) оголошення про створення Всеукрревкому, на засіданні тимчасового бюро ЦК КП(б)У у присутності Петровського, Мануїльського та Рафаїла (Фарбмана), яке відбулося у Серпухові, було ухвалено «обрати місцеперебуванням Секретаріату ЦК м. Харків. негайно розпочати приготування до від'їзду з тим, щоб від'їзд міг статися не пізніше 16 грудня»⁶⁴. На засіданні цього керівного органу від 15 грудня (присутні: Раковський, Петровський, Мануїльський та Косіор) було вирішено «наполягати перед ЦК РКП, щоб ревком міг негайно перенести своє місцеперебування до Харкова»⁶⁵. З цього можна зробити висновок, що саме Харків вбачався як політичний та адміністративний центр України на найближчий час. Однак зазначимо, що основною метою такого рішення було все-таки перенесення діяльності центральних органів влади УСРР на Україну, а про Київ ні 12, ні 15 грудня ще не могла йти мова, оскільки це місто червоним військам вдалося зайняти лише 16 грудня.

Наміри (прохання) ЦК КП(б)У не були скільки-небудь вагомою гарантією здійснення запланованого. Насправді усе вирішував Кремль. Реально до Харкова було відправлено лише секретаріат ЦК КП(б)У – налагоджувати партійну мережу на місцях. Перше об'єднане засідання Харківського губпарткому з «представниками із центру – Рафаїлом, Богуславським та Сосновським» відбулося 21 грудня 1919 р.⁶⁶ Приблизно

⁶² Там само, оп.20, спр.34, арк.15.

⁶³ Там само, оп.1, спр.26, арк.14.

⁶⁴ Там само, ф.57, оп.2, спр.277, арк.26.

⁶⁵ Там само, ф.1, оп.1, спр.26, арк.18.

⁶⁶ Там само, оп.20, спр.67, арк.21.

у цей же час почав організовувати свою роботу секретаріат ЦК. Однак ЦК КП(б)У, тобто тимчасове бюро ЦК КП(б)У, до Харкова переїхало далеко не відразу. А з очолюваним Рафаїлом секретаріатом мало хто рахувався, тобто всеукраїнським партійним центром він в перший місяць своєї діяльності не став. Це змусило Рафаїла 19 січня 1920 р. написати звернення до ЦК РКП(б), у якому він, зокрема, бідкався: «Доводжу до Вашого відома, що в Харкові перебуває установа, котра йменує себе секретаріатом ЦК КПУ, і якій навіть більше – доводиться діяти від імені ЦК КП(б)У». Але «п'ятірка, виділена для ролі ЦК КПУ, не існує, оскільки не можна брати до уваги перебування т.т. Петровського і Мануїльського в Харкові протягом кількох днів»⁶⁷. Додамо також, що із зрозумілих причин засідань тимчасового бюро ЦК КП(б)У в грудні 1919 – січні 1920 р. в Харкові не відбувалося.

Натомість таке засідання було скликане 22 січня 1920 р на терені РСФРР. Достеменно точно нам не вдалося з'ясувати, чи то була Москва, чи Серпухов, але ухвалені на ньому рішення (присутні: Раковський, Косіор, Мануїльський) свідчили про те, що Всеукраїнським як вищий український орган влади до того часу був насамперед гаслом, а не реальним керівним органом. Пунктом 2-м порядку денного було питання «Про ревком». Згідно до ухвалених в основному політбюро ЦК РКП(б) тез про взаємини між УСРР та РСФРР було вирішено створити такі «самостійні українські відділи/ комісаріати/»: 1. Внутрішні; 2. Землеробство; 3. Наркомос; 4. Юстиція; 5. Наркомздорів'я; 6. Соцзабез; 7. Наркомпрод, який у своїй роботі найтіснішим чином пов'язаний з Наркомпродом РСФРР і діє по розробленому спільному плану»⁶⁸.

Деяко раніше, а саме 17 та 18 січня, політбюро ЦК РКП(б) нарешті задовольнило клопотання ЦК КП(б)У місячної давнини, ухваливши таке рішення: «ЦК КПУ, Всеукраїнський ревком та Штаб Південно-Західного фронту перевести до Харкова»⁶⁹. Саме це рішення можна назвати тією ухвалою, виконання якої перетворило Харків на політичний та адміністративний центр України. Того ж дня до Київського комітету КП(б)У, де вже працював член тимчасового бюро ЦК КП(б)У та Всеукраїнському В.Затонський, було спрямовано також Станіслава Косіора, а згодом на вже згаданому засіданні тимчасового бюро ЦК КП(б)У від 22 січня до Косіора було додано і Я.Епштейна (Яковлєва). Після таких кадрових призначень Київ, якщо можна так висловитися, виглядав «трохи столицею», або «не зовсім не столицею» чи своєрідною «другою столицею». Таке означення Києва не заперечує твердження про те, що Харків перетворився на політико-адміністративний центр УСРР, тобто де-факто – столицю України. Однак аналіз вищенаведених обставин дає змогу визначити, що Харків став

⁶⁷ Там само, спр.396, арк.68.

⁶⁸ Там само, оп.1, спр.57, арк.1.

⁶⁹ РДАСП, ф.17, оп.3, спр.55, арк.3.

таким центром не наприкінці 1919, а в січні – на початку лютого 1920 року. Тобто відлік «столичності» Харкова слід вести з 1920, а не 1919 року.

Харків залишався політичним центром України до 1934 року. Однак наскільки і відколи Харків можна називати столицею УСРР, відкинувши означення «тимчасова»? Це питання дещо складніше. Справді, наприкінці 1919 – на початку 1920 р. доцільність перенесення політичного центру України із Москви/Серпухова саме до Харкова не викликала сумнівів. Однак однією з головних причин цього була слабкість більшовицьких позицій в Києві та його околицях, а також популярність серед місцевих («київських») комуністів критично налаштованих щодо національної політики партії поглядів. Це посилювало побоювання Кремля щодо того, що в разі розміщення в Києві український субцентр компартійної влади забажає отримати реальні управлінські повноваження, а це вже суперечило не лише планам Кремля щодо України, а й баченню принципів «комуністичного будівництва» загалом.

Попри такі побоювання, наприкінці 1919 – на початку 1920 р. думка про тимчасовість Харкова як політичного центру України в більш тривалій перспективі сприймалася як у Москві, так і в Україні як щось само собою зрозуміле. Так, приміром, коли Мануїльський та Петровський наприкінці грудня 1919 р. поставили питання про фінансові права України та її взаємовідносини з центром, і, зокрема, про створення центрального загальноукраїнського банку, то їм з очолюваного Миколою Крестинським Наркомату фінансів РСФРР у цьому було відмовлено. Аргументація була такою: «Що стосується відкриття в Харкові Центрального Банку, то Володимир Ілліч цілковито згодився зі мною, що у відкритті такого банку немає жодної потреби, *що доки ви будете в Харкові, Вас буде обслуговувати Харківська контора, а в Києві – Київська*⁷⁰ (виділення Авт.). Схоже бачення висловив і В.Затонський в датованому 3 січня 1920 р. листі до В.Леніна: «Те, що центр нині в Харкові – це правильно – міцніше зв'язок з Південним фронтом, з Москвою краще, але ще раз звертаю Вашу увагу, *не забувайте Києва – справжньої політичної столиці України*⁷¹ (виділено Авт.). Заперечення вказаної тези нам не вдалося відшукати в жодному з проаналізованих дописів. Однак обставини не сприяли поверненню політико-адміністративного центру до Києва.

На вказаному листі Затонського до В.Леніна немає жодних поміток вождя. Тоді як на телеграмі від 19 лютого за підписом Затонського та Яковлева (Епштейна), в якій йшлося про першочергові заходи з опанування більшовиками правобережної України, вождь своє бачення означив. Першим пунктом із чотирьох названих була вказана необхідність «перенесення урядового центру до Києва у найкоротший

⁷⁰ ЦДАВО України, ф.2, оп.1, спр.566, арк.111.

⁷¹ РДАСП, ф.2, оп.1, спр.24361, арк.1.

термін»⁷² (підкреслення *Леніна – Авт.*). Резолюція вождя щодо підкресленого була стислою, але вичерпною: «Нісенітниця!» (мовою оригіналу – «Вздор!» – *Авт.*)⁷³. Справді, в умовах, коли, як зазначалося у телеграмі «політичне оволодіння Правобережжям лише розпочинається»⁷⁴, переносити політико-адміністративний центр до Києва було не лише недоречно, а й небезпечно. Цікаво, що в 1919 р. Я.Яковлев (Епштейн) через недостатню популярність більшовиків на Правобережжі пропонував зачекати з перенесенням столиці до Києва, але тепер, навпаки, таке перенесення вважав необхідною передумовою посилення впливу. Та урядовий центр УСРР до Києва не перенесли ні в березні, ні на початку квітня, а незабаром почалася польсько-радянська війна, яка зняла питання з порядку денного.

Незважаючи на таке «неперенесення», питання про столицю залишалося у підвишеному (невирішеному) стані. Адже постанова III Всеукраїнського з'їзду рад про Київ як столицю УСРР так і не була відмінена, як і не ухвалювалося офіційного рішення про визначення столицею України Харкова. Зрозуміло, що не існувало і логічного офіційного обґрунтування перенесення політико-адміністративного центру з Києва до Харкова. Про те, що Харків вже й після укладення мирної угоди з Польщею бачився як тимчасова столиця, свідчать, зокрема, рядки із написаної у червні 1921 р. керуючим справами РНК УСРР Петром Солодубом пародії (*так визначив жанр сам Солодуб – Авт.*) «Сон Єрмощенка». У ній йшлося про тогочасні уявлення про недалеке майбутнє, які сам Ленін називав «пророцькими»⁷⁵. Зокрема, були там і такі рядки: «Радянська влада в 1930 році... Українська столиця в Києві. ВУЦВК розміщується в спеціально збудованій будівлі в українському стилі... Всі написи у ВУЦВК винятково українською мовою»⁷⁶.

Втім, це джерело надає лише побічні, а не прямі докази на підтвердження висловленої нами гіпотези. Та воно непоодиноке, до того ж існують більш достовірні свідчення невирішеності питання про столицю. На VII Всеукраїнській конференції КП(б)У Х.Раковський, аналізуючи національне питання, наголошував: «Я вчора говорив жартома нашим товаришам, що слід би було перенести столицю з Харкова до Полтави або Києва, бо наша Харківська організація трішки відстала в національному питанні»⁷⁷. Та Микола Скрипник

⁷² Там само, спр.12924, арк.1.

⁷³ РДАСП, ф.2, оп.1, спр.12924, арк.1.

⁷⁴ Там само. Зміст телеграми є і в інших джерелах, приміром такому: ДАРФ, ф.Р.130, оп.4, спр.505, арк.35.

⁷⁵ РДАСП, ф.558, оп.11, спр.804, арк.68.

⁷⁶ Там само, арк.72.

⁷⁷ Промови Х.Г.Раковського по національному питанню на VII Всеукраїнській конференції КП(б)У // Національна політика Радянської влади. Збірка з передмовою Х.Г.Раковського. – Х., 1923. – С.27.

зовсім не жартував, коли на тій же конференції, згадуючи основні віхи національної політики більшовиків, зауважував: «У нас на Україні в *основному місті, тобто в Києві*, ці представники (за текстом – які вважали, що національне питання відіграє контрреволюційну роль, *курсів наш – Авт.*) не ленінської течії трималися аж до X з'їзду, тримались цієї позиції, різко поборюючи проти теоретичної лінії, проводячи це й на практиці»⁷⁸. Заперечень твердження Скрипника про Київ як «основне місто України» не пролунало.

Зрозуміло, що питання про столицю було політичним, а тому в межах УСРР основні директиви з нього мав надавати ЦК КП(б)У. 4 травня 1923 р. політбюро ЦК КП(б)У, розглянувши питання «Про практичні заходи з проведення рішень з'їзду з національного питання», створило комісію у складі Х.Раковського, М.Фрунзе, Е.Квірінга та В.Затонського, яка мала запропонувати конкретні пропозиції щодо втілення постанов з'їзду в життя⁷⁹. Однією з них стало схвалене 1 червня 1923 р. політбюро ЦК КП(б)У рішення «Харків – столиця України»: «Визнаючи, що Харків має надовго залишатися столицею України, вважати необхідним концентрування в ньому усіх основних українських культурних центрів, як то: Української Академії, Наукового Комітету, та інших. В першу чергу потрібно перевести Академію наук. Запропонувати Раднаркому та Наркомосвіти розробити питання про переведення». Таким чином, проблема перетворення Харкова на повноправну столицю України була поставлена у політичну площину.

Питання було передане в радянські органи. 10 липня відбулося засідання створеної 24 травня «Комісії Раднаркому УСРР із здійснення в радянському порядку директив XII з'їзду РКП»⁸⁰, у якому брали участь Каплан (заміщав Скрипника), Гринько, Солодуб, Кельмансон, Ряппо, Ракітов і Зорін, а головував Х.Раковський⁸¹. Було вирішено «зобов'язати НКВС розробити проект державного акту про оголошення Харкова столицею УСРР з усіма можливими наслідками»⁸². Сама по собі вказана резолюція свідчила про те, що до того часу відповідного державного акту не ухвалювалося. Рішення було затверджено Раднаркомом і 17 липня під заголовком «Оповіщення Харкова столицею» опубліковане в центральній пресі: «Постановлено обов'язати НКВС справ скласти проекта держакту про оповіщення м. Харкова столицею УСРР. Доручено комісії в місячний строк розробити план міського впорядкування Харкова і встановити суму,

⁷⁸ Бюллетень VII Всеукраїнської конференції Коммунистической партии (большевиків) Украины. – Харьков, 1923. – С.289.

⁷⁹ ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр.40, арк.47.

⁸⁰ ЦДАВО України, ф.2, оп.2. спр.879, арк.1.

⁸¹ Там само, арк.9.

⁸² Там само.

потрібну для цього щороку для включення в кошторис. Доручено потім скласти план зосередження в Харкові українських культурних установ»⁸³.

20 липня у розділі «хроніка» в газеті «Вісті ВУЦВК» було опубліковане таке коротке повідомлення: «ХАРКІВ – СТОЛИЦЯ УСРР. Президія ВУЦВК затвердила постанову РНК про сповіщення м. Харкова столицею України»⁸⁴. Інформація була сприйнята в прямому її розумінні – тобто як державний акт про оголошення Харкова столицею радянської України. Насправді у постанові про це не йшлося, що засвідчило опублікування у тих же «Вістях ВУЦВК» від 26 липня повного тексту постанови Президії ВУЦВК з відповідними роз'ясненнями:

«ДО ОГОЛОШЕННЯ ХАРКОВА СТОЛИЦЕЮ.

В газетах вміщено повідомлення, що ВУЦВК ухвалив постанову про оголошення міста Харкова столицею України.

В дійсності Президія ВУЦВК вирішила затвердити постанову, ухвалену РНК, згідно з якою зобов'язано НКВС розробити проект державного акту про оголошення міста Харкова столицею УСРР зі всіма наслідками, що з цього випливають.

Водночас доручено комісії під головуванням представника НКВС у складі представників Наркомосвіти, Уповнаркомфіну і Харківського губвиконкому на протязі місяця розробити план упорядкування міста Харкова та визначити суму, потрібну на те, щоб включити її в державний кошторис, а також розробити план зосередження у Харкові українських культурних установ.

Цій комісії запропоновано зважати на директиви XII з'їзду партії в національній справі»⁸⁵.

Вказані публікації не були розміщені в «Збірнику узаконень та розпоряджень» за 1923 р., що є цілком закономірним, оскільки в них йшлося про проект та потребу розроблення рішення про визначення (оповіщення) Харкова столицею. Однак і ці плани не було реалізовано. Формально край розробці такого акту поклало рішення політбюро ЦК КП(б)У від 14 серпня 1923 р. Пунктом 10 порядку денного у той день було питання «Декларація про оголошення Харкова столицею». Було вирішено «відкласти оголошення»⁸⁶. Терміни «відкладення» не були вказані, а аналіз «Збірників узаконень та розпоряджень» за 1923 та наступні роки свідчить про те, що до цього питання так і не повернулися. Інакше кажучи, Харків так і не було оголошено столицею радянської України. Це одним безсумнівним свідченням відсутності такого кінцевого рішення є той факт, що ВУАН залишилася в Києві, тоді як серед низки передумов, які, згідно наведених рішень політбюро ЦК КП(б)У,

⁸³ Вісті ВУЦВК. – 1923. – 17 липня.

⁸⁴ Вісті ВУЦВК. – 1923. – 20 липня.

⁸⁵ Вісті ВУЦВК. – 1923. – 20 липня.

⁸⁶ ЦДАГО України, ф.1, оп.6, спр.40, арк.95.

РНК УСРР та ВУЦВК, вбачалися складовою частиною такого державного акту, найважливішою було переведення ВУАН до Харкова.

Звичайно, те, що подібного акту не ухвалювалося, не надає жодних підстав стверджувати, що Харків не був політико-адміністративним центром України. Однак ні в Конституції України 1919 р. з її змінами у 1925 р., ні у рішеннях Всеукраїнських з'їздів рад з'їздів аж до 1929 р. немає жодного офіційного рядка щодо столиці УСРР, який би формально відміняв рішення III Всеукраїнського з'їзду рад про визначення Києва столицею України. І лише під час ухвалення XI Всеукраїнським з'їздом рад у травні 1929 р. нової Конституції УСРР у ній нарешті з'явилася стаття, у якій було зазначено: «82. Столиця Української соціалістичної радянської республіки є місто Харків»⁸⁷.

Вказану статтю ухваленої в 1929 р. Конституції УСРР слід вважати визначенням міста Харкова де-юре столицею України. Щоправда, з огляду на залишення ВУАН в Києві, статус «основного міста України» Харків цілковито так і не отримав. Київ і надалі нерідко називали або «культурним центром» України, або ж «культурним Донбасом». Харків і надалі вбачався і називався як тимчасове місцеперебування центральних українських установ. Подібні твердження сприймалися як норма. Зокрема, М. Скрипник у вже згадуваній доповіді «Національні перетинки», зроблений 14 грудня 1929 р., а згодом неодноразово опублікованій, відзначав: «Київ – це друга столиця України, як там часто кажуть – культурний Донбас України. А що це була столиця України, то, на думку багатьох, він ще й буде столицею України, хоч я, правда, прихильник тої думки, що столицею України буде Велике Запоріжжя біля Дніпрельстану»⁸⁸. Бачимо, що Київ названо станом на кінець 1929 р. «другою столицею», тому Харків цілком закономірно можна означити як «першу столицю». Але означення «перша» в даному разі означає не та, «що була спочатку», воно не вжито також і «на позначення об'єкта, якого було названо перед іншим» чи в сенсі хронологічної послідовності. В даному випадку дефініція «перша» може бути вжита лише в сенсі «та, яка має найбільше значення; найголовніша»⁸⁹. І таке віддання першості Харкову цілком закономірне, адже місто, в якому розташовані усі центральні владні органи, справді було головнішим («першим») за те, де працювали центральні наукові організації.

З процитованого виступу Скрипника ми бачимо, що майбутньою (і постійною, єдиною) столицею України вбачався переважно Київ, але певні шанси отримати столичний статус мало й Запоріжжя. Таке бачення М. Скрипник більш детально обґрунтував влітку 1928 р.: «Зараз

⁸⁷ Резолюції Всеукраїнських з'їздів рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів. Харків. – 1932. – С.329.

⁸⁸ Скрипник М. Національні перетинки. – С 304.

⁸⁹ Великий тлумачний словник сучасної української мови. – Ірпінь, 2004. – С.755-756.

іде у нас будівництво другої в світі по Ніагарі і найбільшої в Європі електричної станції на Дніпрі – Дніпрельстан. Отже, там, де «б'ють пороги, місяць сходить», – як каже Шевченко, – там, де колись була Запорізька Січ – там буде електричне серце України. Справа не лише в електростанції, не лише в тому, що вона вплине на сільське господарство, орошуючи засушливі райони України, а справа в тому, що для використання цієї колосальної енергії, що її буде давати Дніпрельстан, ми будуємо ще цілу низку заводів – хемічних, металургійних, алюмінієвих та інших. Отже, буде новий осередок, новий центр України, де мабуть в майбутньому буде столиця України»⁹⁰. Як видно, на користь Запоріжжя, окрім тези про центр промислового будівництва, долучалися історичні аргументи.

Хто знає, яке місто було б столицею України, якби «індустріальний стрибок» виконувався за більш реальними планами і не супроводжувався всеохопною катастрофою українського села, для виходу з якої Кремль організував Голодомор. Припущення у цьому напрямку відносяться вже до жанру альтернативної історії і не мають прямого стосунку до даного історичного дослідження. А фактом є те, що у розпал Голодомору під особистим керівництвом і контролем Й.Сталіна було започатковано, а до кінця 1933 р. завершено кардинальну зміну національної політики Кремля щодо України. «Батько народів» особисто наполіг на тому, щоб навіть на теоретичному рівні основною небезпекою в національному питанні в Україні було визнано «український націоналізм»⁹¹. В «прориві в сільському господарстві» були звинувачені «українські націоналісти» та «націонал-ухильники», які, мовляв, діяли за «широкою спиною» наркома освіти М.Скрипника. Масових репресій зазнала українська інтелігенція.

Такі дії допомогли Кремлю втримати Україну і навіть певним чином перекласти провину за свої злочини та прорахунки на «українських націоналістів». Однак водночас як за кордоном, так і в Україні набували поширення думки про те, що Й.Сталін бореться не скільки з «націоналістами», скільки з українцями загалом. Постало завдання продемонструвати, що це не так, що кремлівські керманічі і їхні підлеглі в Україні залишаються інтернаціоналістами. Тому з 1934 р. антиукраїнський вектор національної політики був суттєво послаблений, і згодом у верхах знову заговорили про продовження українізації. Одним із кроків, що мали продемонструвати відсутність антиукраїнських намірів більшовицького керівництва, стало перенесення столиці до загальноновизнаного національного центру України – Києва. Зрозуміло, що про Запоріжжя в таких обставинах мова йти не могла, тим більше один із основний лобіст цього міста – М.Скрипник – покінчив життя самогубством.

⁹⁰ Скрипник М. Чергові завдання соціалістичного будівництва і національної політики на Радянській Україні // Скрипник М.О. Статті і промови. – Т.ІІ. – Х., 1931. – С. 106.

⁹¹ Більш детально про це див: Єфименко Геннадій. Коренізація, українізація, націоналізм // Сучасність. – 2008. – №11. – С.46-52.

Після колективізації, Голодомору та переможного поступу в боротьбі з «українськими націоналістами» компартія стала повним господарем українського села. Як доречно наголошував С.Кульчицький, «використання національних символів за цих умов могло зміцнити тільки владу, а не ледь жевріючий визвольний рух»⁹². Про те, хто зініціював перенесення урядового апарату до Києва, свідчать слова П.Постишева із стенограми пленуму ЦК КП(б)У від 18 січня 1934 р.: «Товариші! ЦК КП(б)У (так у тексті – слід читати ВКП(б), що стає зрозуміло із подальшого тексту – Авт.), і особисто тов. Сталін пропонують нам столицю України перенести до Києва, з чим ми погодилися. Міркування у ЦК ВКП(б) та особисто тов. Сталіна такі:

По-перше і найголовніше те, що Радянський Союз, а в тому числі і Радянська Україна, зараз є країною могутньою, міцною в усіх відношеннях. Тому щезають усі причини, що заважали раніше зробити Київ столицею України.

По-друге, щоб усі вороги радянського Союзу і Радянської України переконалися, що ми зараз є могутньою країною і в жодному відношенні ворога на боїмося. Це свого роду демонстрація сили перед ворогом.

По-третє, що вороги, ще всілякі уламки, особливо націоналістичні, як каже тов. Сталін, дивляться на те, що Київ – пусте місце. Щоб вони не думали і жодних перспектив собі остаточно не будували нездійснених, не хвилювались, не нервували, що це пусте місце». Далі йшло визнання того, що «серцевиною Радянської України все-таки є Правобережжя, включаючи сюди і Одесу», розвитку якого перенесення столиці буде сприяти. Наостанок Постишев запевнив, що це жодним чином не ослабить індустріальні центри⁹³. Якщо сукупність аргументів звести до якогось одного речення, то виходить щось дуже схоже до вже згаданої аргументації зразка 1919 р.: «Бажаючи довести усім українським робітникам та селянам, а ще більше усім нашим ворогам зовнішнім та внутрішнім, що сучасна радянська влада на Україні є всеукраїнською радянською владою»...

Формальне (публічне) обґрунтування повернення столиці до Києва, запропоноване Постишевим і врешті 21 січня без змін затверджене XII з'їздом КП(б)У, мало дещо інший вигляд: «Зважаючи на зміцнення основних промислових районів України, утворення областей, що полегшує керівництво цими промисловими районами України (Донбас, Харків, Дніпропетровськ), маючи на увазі приблизити уряд України і центральний партійний і радянський апарат до найважливіших сільськогосподарських районів, якими є райони, розташовані на Правобережжі України, а також для подальшого і найшвидшого

⁹² Кульчицький С.В. Проблема столиці України в період між першою і другою світовими війнами – С.77.

⁹³ Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932-1933 років в Україні. – К., 2008. – С.192.

розвитку національно-культурного будівництва та більшовицької українізації на базі індустріалізації [і] колективізації – перенести столицю України до Києва, що є її природний географічний центр»⁹⁴.

Під час обговорення питання на пленумі певні сумніви викликав термін «географічний центр». Павло Постишев дав відповідь, яку неможливо було заперечити: «Немає іншої назви. Політичний центр не підходить, там, де уряд, там і політичний центр, культурний – теж не підходить. Одного часу намагалися назвати Київ культурним Донбасом, але з цього нічого не вийшло... Ми говоримо не про точку, а про столицю, це зовсім інша справа і тут, звичайно, географічний центр»⁹⁵. Справді, не казати ж про національний центр, про подолання повстанського потенціалу українського селянства та про зникнення небезпеки непокори української нації-держави? Як слушно підкреслив С.Кульчицький, «власні загравали з національними почуттями громадян України і чудово усвідомлювали політичне значення цього кроку, але не могли цього визнати, бо довелося б пояснювати причини попереднього перенесення столиці в Харків»⁹⁶.

Цікаво порівняти оцінки рішення про перенесення столиці, властиві «уламкам ворогів» та представникам іноземних держав в Україні. Так, в анонімному листі від імені 150 комуністів, про який згадав П.Постишев на XII з'їзді КП(б)У, про перенесення столиці говорилося таке: «Це – димова завіса, так само, як і відкриття пам'ятника Шевченкові, яким ви намагаєтесь прикрити розгром української культури»⁹⁷. Тоді як у повідомленнях з генерального консульства Німеччини, зокрема, датованому 10 липня 1934 р., акцентувалася увага на «прихованих» мотивах перенесення столиці, основним з яких називався майбутній поділ України та передача Донбасу та Харкова до РСФРР⁹⁸. З наведених вище джерел та знання про подальший хід подій впливає однозначний висновок про слушність оцінок «анонімних комуністів».

На відміну відтак і не ухваленого окремого офіційного акту про визначення Харкова столицею, складовими якого вбачалися не лише перенесення до Харкова науково-культурного центру, а й «план міського впорядкування», на прикладі з Києвом план таких заходів було схвалено і вони почали здійснюватися⁹⁹. Це сприяло закріпленню за Києвом статусу єдиної для всієї України столиці.

⁹⁴ Там само. – С.193

⁹⁵ Там само.

⁹⁶ *Кульчицький С.В.* Пошуки столиці радянської України // Розбудова держави (Київ). – 1997. – № 4. – С.54.

⁹⁷ XII з'їзд КП(б)У. Стенографічний звіт. Харків. 1934. – С.465.

⁹⁸ Голодомор в Україні 1932-1933 років за документами політичного архіву міністерства закордонних справ Федеративної Республіки Німеччини/Упоряд. Кудряченко А.І. – К., 2008.

⁹⁹ Коротко про суть цих заходів див: *Кульчицький С.В.* Пошуки столиці радянської України // Розбудова держави (Київ). – 1997. – № 4. – С.54.

Підсумовуючи наведені вище результати дослідження проблеми «першої столиці радянської України» та претензій на цю роль Харкова, автор дійшов висновку, що її реальне і логічне вирішення можливе лише у випадку розгляду поняття «перша столицях» у двох значеннях. З огляду на виявлені на сьогоднішній день матеріали закономірними висновками видаються такі:

Перше значення. Звертаємося до поширеного в сучасному суспільстві розуміння поняття «перша столиця» як такої, «що була спочатку». В перший (хронологічно) період радянської влади, незважаючи на те, що Народний секретаріат (уряд радянської УНР) було створено в Харкові, в самому місті його фактично не визнавали. Тому, як тільки військами Муравйова було зайнято Київ, Народний секретаріат відразу перебазувався туди. Таким чином, Харків був не «столицею», а тимчасовим місцеперебуванням вищих владних структур в умовах неможливості базуватися в Києві.

В другий період існування радянської влади, коли, власне, і посталася УСРР, ситуація дещо змінилася – радянська влада Харкова була невід'ємною складовою загальноукраїнської і цілковито підпорядковувалася їй. Але ставлення до проблеми столиці залишилося тим же самим – як тільки-но з'явилася можливість перебазувати вищі владні органи до Києва, вона була реалізована. В офіційному обґрунтуванні цього кроку значилося бажання продемонструвати, «що сучасна радянська влада на Україні є всеукраїнською радянською владою».

В умовах «запаморочення від успіхів» зразка 1919 р., коли, як здавалося багатьом, незабаром комунізм заповнить весь світ, ризики, пов'язані з розташуванням компартійно-радянської влади УСРР у Києві, вважалися несуттєвими на фоні посталих завдань. Якщо ж підійти до питання з суто формального боку і визначати «першу столицю» за офіційним перебуванням вищих владних структур, то в такому разі підстав на такий статус у 1919 р. Харків має ще менше, аніж наприкінці 1917 – на початку 1918 р., оскільки перший місяць свого існування Тимчасовий робітничо-селянський уряд України офіційно перебував у місті Суджа, яке на той час вважалося частиною території України.

Незважаючи на те, що санкцію «на Київ» дав Кремль, невдовзі після переїзду туди урядових структур більшовицькі керманічі почали усвідомлювати, що Харків було значно легше контролювати. А згодом виявилось, що в київському регіоні не лише досить міцні позиції конкуруючої партії боротьбистів, але й що серед місцевих комуністів є поширеними «самостійницькі» погляди. Й.Сталін в 1920 р. особисто познайомився із настроями українського суспільства. Тому після третього опанування України Кремль, незважаючи на те, що не відмовляв Києву у статусі справжнього політичного центру УСРР, переводити туди її урядові структури не поспішав. Український національний рух, який на Київщині був значно поширенішим, аніж на Харківщині, залишався небезпечним для влади і в 1923 р., коли керівники УСРР зробили

спробу закріпити за Харковом статус столичного міста, який де-факто він мав із січня 1920 р. Хоча навіть у постановах, що обґрунтовували потребу такого акту, лунало твердження про тимчасовість цього рішення («Харків ще довго залишатиметься столицею»), було зрозуміло, що повернення уряду до Києва найближчими роками не планується. Втім, відповідного державного акту так і не було ухвалено і лише при затвердженні XI Всеукраїнським з'їздом рад Конституції УСРР 1929 року нарешті з'явилася згадка про Харків як столицю України. Політико-адміністративним центром Харків залишався до 1934 року, коли була виконана повна процедура перенесення столиці до Києва.

Все перелічене дає змогу стверджувати, що немає жодних підстав називати Харків «першою столицею радянської України» у розумінні того, що це місто стало таким центром раніше за Київ. Найвагоміші аргументи в наполяганні на іншому має приблизно ту ж саму систему доказів, що і визначення села Кабичівка Марківського району Луганської області зразка початку 1943 р. як першої столиці відновленої УРСР. Підстава – саме там відбулося перше засідання на території України представників владних структур з участю Хрущова. Але Кабичівка має значно меншу за Харків кількість населення, тому властиві їй міфологеми просто немає кому поширювати в українському суспільстві.

Друге значення. Існує ще одне значення слова «перший», яке є цілком прийнятним для досліджуваної нами теми. Воно означає «той, який має найбільше значення, найголовніший». В сенсі означення столиць в той час таке розуміння було поширене на терені колишньої Російської імперії, «столицями» якої нерідко називалися дві міста – Санкт-Петербург та Москва. З огляду на те, що Харків у період перебування там вищих владних структур так і не перетворився на загально визнаний культурний центр України, на «основне місто» УСРР, а також на невиконання ухваленого влітку 1923 р. попереднього рішення про перенесення туди з Києва усіх центральних наукових та культурних установ, Харків можна з повним на те правом називати «**Першою столицею радянської України зразка 1920-1934 рр.**» Інакше кажучи, у час, коли Харків був «першою столицею», Київ займав нішу «другої столиці», оскільки саме тут був науково-культурний центр УСРР. Паралельно із визнанням за Харковом статусу «першої столиці», як компартійним керівництвом, так і в суспільстві загалом, це місто бачилося як тимчасовий політико-адміністративний центр радянської України. Втім, Харків протягом цих неповних 15 років був, безсумнівно, таки «головнішим». Натомість до 1920 року і після 1934 р. єдиною (вже без поділу на «першу» та «другу») столицею радянської України був Київ. Такий статус Київ зберіг і після проголошення незалежності.

Юрій Бабюх

**ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ
В МОЛДАВСЬКІЙ АСРР**

З утворенням у складі УСРР Молдавської автономії пов'язана низка етнічно-національних проблем та процесів, які можна розглядати як в контексті радянської політики періоду НЕПу – «коренізації», так і з точки зору далекоглядних політичних перспектив радянської влади після розв'язання «бессарабського питання».

Дане дослідження має на меті висвітлити основні напрямки національної політики радянської влади в МАСРР, їх специфіку з урахуванням етномовних, культурних, геополітичних особливостей регіону. Адже, як відмітила З.В. Нечипоренко, в УСРР запровадження коренізації уже на теоретичному рівні позначилося регіональними особливостями, оскільки до неї схвально поставилися на всіх рівнях адміністрації у регіонах із переважно аграрною специфікою й українською ідентичністю: на Київщині, Волині, Поділлі, Полтавщині і Чернігівщині, проте, опозиційно до українізації були налаштовані російськомовні (точніше зрусифіковані в період існування Російської імперії) промислові регіони Півдня і Сходу України¹.

Власне україномовні й молдавські райони придністровського регіону з переважаючим сільським населенням насторожено сприймали радянську владу, як таку, що об'єктивно була відділена від них мовним бар'єром. Тому не дивно, що часто місцеві партійні еліти в умовах національної реформи виявляли почуття відчуження навіть від території, на якій працювали. Це негативно позначалося на перебігу національної реформи у цих регіонах. Зрештою, очевидною для більшовиків стала проблема кадрового забезпечення коренізації.

Проте, найбільшими проблемами проведення коренізації в МАСРР були по-перше, відсутність чіткого уявлення про спрямування молдавської національної політики та невиробленість послідовних кроків щодо її втілення; по-друге, великий відсоток в республіці представників інших національностей, що зумовило гостроту боротьби у мовно-культурних та інших питаннях (крім

¹ *Нечипоренко З.В.* Регіональні особливості політики коренізації (українізації) в УСРР // Автореф. дис. канд. іст. наук: Черкаси, 2006. – 20 с.

того, до 1924 р. в багатьох районах новоствореної автономії вже втілювались ідеї українізації).

Сьогодні, аналізуючи та узагальнюючи різні точки зору з приводу реалізації молдавської національної політики, можна зробити висновки про наявність двох основних теорій навіть щодо існування молдавського народу – прорумунської та сфокусованої на відстоюванні самобутності молдавського народу.

З точки зору «румунізаторів», що відстоювали ідею Великої єдиної Румунії, існування молдавської держави, молдавського народу, молдавської культури і молдавської історії в цілому – прикра помилка, що порушила цілісність румунського етносу, суверенітет єдиної румунської держави. Еклектичне поєднання різноманітних фрагментів молдавської, валаської, трансільванської й румунської історій, зображення всіх слов'ян і особливо дореволюційної Росії та СРСР у вигляді запеклого ворога молдаван («бессарабських румун») були тими аргументами, за допомогою яких доводилась основоположна теза спільної «історії румун». Саме в такій системі координат критерієм суспільного прогресу, моральної виправданості, прогресивності й моральності того чи іншого історичного факту чи історичного діяча ставали сприяння чи перепона вирішенню наперед визначеного надзавдання – державного єднання всіх «румун» і всіх «румунських територій»².

Схожої позиції дотримувався й співробітник Каліфорнійського університету Ніколас Діма, монографію якого «Бессарабія й Буковина. Радянсько-румунська територіальна суперечка» було опубліковано в 1982 р. в Нью-Йорку. Автор однозначно вважає молдаван румунами, докладно аргументує цю точку зору.

З іншого погляду, молдавський народ існує як самостійний суб'єкт історії, що має свої звичаї, традиції, мову, які в цілому відрізняють його від румунського етносу. Цю точку зору послідовно обстоював Й.І. Бадєєв, який стверджував, що в процесі утворення румунської нації бессарабські й українські молдавани участі не брали, оскільки Бессарабія в той час вже була відділена від Румунії. А капіталістичний спосіб виробництва і буржуазне суспільство склалося в цих народностях тоді, коли вони жили в окремих державах. Румунська молада буржуазія і бояри десятиліттями переробляли на румунський національний лад західноєвропейську, особливо французьку, культуру. Бессарабські й українські ж молдавани пережили процес краху феодалізму і становлення капіталістичної культури виключно під впливом Росії та України³.

² *Бабилунга Н.В.* Приднестровская Молдавская Республика: непризнанное государство и его историография // *Общественная мысль Приднестровья*. – Тирасполь. – 2006. – №1. – С. 3-4.

³ *Галущенко О.* Борьба между румынизаторами и самобытниками в Молдавской АССР (20-е годы) // *Ежегодный исторический альманах Приднестровья*. – 2002. – № 6.

Прихильники цієї точки зору апелюють не так до геополітики, як до історії. З врахуванням того, що формування народу – процес довгий та складний, у ній виділяють декілька етапів:

1. Період до появи в Нижньому Подунав'ї романської (латинської) мови, тобто до початку нашої ери. В ті часи на північ і південь від Дунаю проживали фракійські племена – гети і даки.

2. Утворення римської провінції Дакії й поява романізованого населення, що розмовляє латинською мовою у ході римських завоювань I-III ст. н.е.

3. Час так званого «великого переселення народів» – IV-VI ст. і поступова ліквідація римського впливу на місцеве населення.

4. Розселення слов'ян в областях на північ і південь від Нижнього й Середнього Дунаю в VII-XII ст. Змішування їх з місцевим романізованим населенням. Утворення романської народності волохів, найближчих предків східно-романських народів, і формування слов'янських народностей – сербів, болгар та інших.

5. Виділення молдавської народності як особливої етнічної спільноти (XIV століття).

6. Формування молдавської нації (XIX-XX ст.)⁴.

З точки зору адептів самобутності молдавського етносу Молдавська АСРР – це закономірне (хоча й штучно створене) державне утворення молдаван, які тривалий час були позбавлені власної державності, але як будь-який народ її прагнули. Що ж до питання, чи є молдавани етнічними румунами, то воно лишається відкритим до нашого часу. Як бачимо, думки вчених з цього приводу розходяться.

Реалії 20-30-х рр. показали, що основними дійовими особами і представниками прорумунських та промолдавських настроїв (крім українського та союзного керівництва) при проведенні національної політики в МАСРР стали відповідно румунські емігранти й бессарабські біженці, які під час Першої світової війни опинилися в Росії, а пізніше створили свої організації. Напруження між ними згладжувалось під час громадянської війни за рахунок необхідності спільної боротьби з білогвардійцями та іноземними військами, але в повоєнний період значно загострилось.

Об'єднавчою ідеєю румунських та бессарабських комуністів на початку 20-х рр. стала ідея активного використання придністровських територій для поширення світової революції на базі марксизму-ленінізму. Спільними зусиллями вони вербували студентів в Румунський сектор Комуністичного університету національних меншин Заходу (КУНМЗ) для подальшої їх роботи в Румунії, намагалися організувати роботу на узбережжі Дністра для боротьби з румунським шпіонажем і т.д.

⁴ *Мохов Н.А.* Формирование молдавского народа и образование Молдавского государства. – Кишинев, 1959. – С. 7.

Черговий сплеск боротьби між протиборствующими сторонами був пов'язаний з рішенням Комінтерну (у серпні 1922 р.) про входження бессарабської підпільної комуністичної організації до складу комуністичної партії Румунії. Переважна більшість бессарабських підпільників, які орієнтувались на Росію й виступали за збереження бессарабської комуністичної організації як складової частини Російської компартії більшовиків, негативно сприйняли таке рішення Виконкому Комінтерну.

Насправді відносини між ними захмарювало зверхнє ставлення румун до молдавської культурної самобутності⁵. О.С. Галущенко зазначає, що основою цих протиріч була різна оцінка бессарабськими та румунськими комуністами самого факту існування молдавського етносу⁶. Перші, які виходили з того, що молдаване є окремим етносом і орієнтувались на повернення Бессарабії Росії, були змушені формально підкоритися волі Комінтерну. Другі оцінювали рішення Комінтерну як закономірне, вважаючи молдаван етнічними румунами і орієнтуючись на остаточне входження Бессарабії до складу Румунії.

Новостворена МАСРР стала тим суперечливим об'єктом, навколо якого розгорнулася подальша боротьба «прихильників самобутності» молдаван з «румунізаторами», а також обох цих груп з генеральною лінією комуністичної партії СРСР. Як з'ясувалося дещо пізніше, офіційній владі були невідомі не лише прорумунські настрої, але й ідеї розвитку власне молдавської нації. У радянських наукових колах перших називали «румунськими буржуазними націоналістами», а других «молдавськими буржуазними націоналістами», перших було звинувачено в спробах відділення Молдавії від Радянського Союзу, а других – в надмірному захопленні специфічними особливостями молдавської нації⁷.

В офіційній владі не було єдиного розуміння не лише загальних ідей етнокультурного розвитку придністровських територій, а й окремих складових його аспектів. Гостро дискусійною, зокрема, виявилася проблема мови та шрифту молдавської республіки. На загальних зборах молдаван і бессарабців молдавської секції одеського губкому КП(б)У від 16 травня 1924 року ставилося завдання створити

⁵ Шорников П.М. Молдавская самобытность: Монография. – Тирасполь, 2007. – С. 236.

⁶ Галущенко О. Молдаване или румыны? Взаимоотношения между бессарабцами и румынскими политэмигрантами накануне создания Молдавской АССР // Приднестровье XXI век. Интернет-издание тираспольской школы политических исследований. – Вып. 20. – 2009. Режим доступа: <http://www.pmr21.info/article.php?art=110>.

⁷ Стратієвський К.В. В числе первых жертв сталинщины // Восстанавливая правду истории. – Кишинев, 1988. – С. 85-86

літературу молдавською мовою й зайнятися в молдавських районах висуненням молдаван на відповідальну радянську, партійну та кооперативну роботу, підіймалося питання про мову, якою буде видаватися молдавська газета, а також зверталася особлива увага на перехід діловодства на молдавську мову⁸.

У тезах з організації мережі культурно-освітніх закладів молдавською мовою в Україні, що розглядались в липні 1924 року, висловлювалася думка про політичну й культурну доцільність переходу на латинський алфавіт й румунську мову, як більш культурно розвинуті. Центром, який би направляв розвиток молдавської культури, мала стати молдавська секція одеського ГУБВно. Підкреслювалося, що в усіх молдавських підручниках необхідно відвести відповідне місце для викладу румунської історії. Застереження стосувалися лише їх витриманості з точки зору історичного матеріалізму, для чого мала бути призначена компетентна комісія з політично витриманих і марксистськи освічених кадрів з КУНМЗу в Москві⁹. Для молдавського села, де не розуміли ні української, ні російської мови, пропонувалось приступити до щотижневого видання газети «Червоний орач», реорганізувавши її редакцію.

Утім, лінія на румунізацію не була послідовною, що виявилось у спрямуванні роботи молдавської секції при ГубВНО, а також окружних секцій в Балті та Одесі. Оскільки наближався початок навчального року, головна увага приділялася роботі видавництва. Пропонувалось видавати шкільну літературу переважно латиницею, але щодо іншої політично витриманої літератури допускалося її видання як латинським, так і російським шрифтом.

Одним з пріоритетних завдань молдавської секції був облік вчительських та інших культурних сил молдаван, а також встановлення однакових форм і принципів викладання в молдавських школах. Одночасно з'ясовувалось питання про кадровий склад викладачів, здатних обслуговувати короткотермінові курси з перепідготовки молдавських учителів і, залежно від результатів, розробки відповідних навчальних програм.

Суперечності між бессарабцями та румунськими політичними емігрантами, які практично вщухли під час спільної боротьби за ухвалення політичного рішення про створення Молдавської республіки на лівому березі Дністра, проявилися знову після того, як процес увійшов у стадію практичної реалізації¹⁰. Коли українське керівництво

⁸ ДАОО, ф. П-3, оп. 1, спр. 1239, арк. 1-3.

⁹ Там само, арк. 29-30

¹⁰ *Галущенко О.* Борьба между румынизаторами и самобытниками в Молдавской АССР (20-е годы) // Ежегодный исторический альманах Приднестровья. – 2002. – № 6. Режим доступу: <http://www.iatp.md/articles>

доручило очолити його бессарабцям, зокрема А. Грінштейну, якого призначили головою організаційної комісії, це викликало гостре незадоволення румунських політемігрантів. Зокрема, секретар ініціативної групи Іон Дік, який прибув з групою студентів Університету народів Заходу для вивчення, обстеження і культурної роботи в молдавських районах, в листі в ЦК РКП(б) писав, що в даному випадку «особистість визначає історію», тому це призначення слід вважати прикрою помилкою, яку потрібно терміново виправити¹¹. Виправляти помилку розпочав особисто, почавши збирати відповідні підписи від імені нібито ініціативної московської комісії з утворення Молдавської республіки. За дорученням Діка одним із студентів Румсектору КУНМЗу була написана заява в ЦК РКП, в молдавську секцію губкому, а також Раковському, Фрунзе, Котовському з вимогою відкликати Грінштейна, й на його місце висунути румуна або молдаванина¹².

Проте, бюро одеського губкому категорично підтримало А.Л. Грінштейна, відзначивши, що вся робота зі створення МСРР має підпорядковуватись оргкомісії, і запропонувавши І. Діку перейти в його підпорядкування. Заяву щодо Грінштейна ухвалили вважати безпідставною, а оскільки вона носить дезорганізаційний характер, то при повторенні схожих заяв Діка мали негайно відкомандирувати з Одеської губернії в розпорядження ЦК¹³.

Головним об'єктом дискусії між румунізаторами й прихильниками самобутності молдаван було мовне питання. Основним аргументом румуністів була теза про молдавсько-румунську мовну ідентичність. Молдавську мову вони називали «некультурною» й «мужицькою»¹⁴. Серйозні протиріччя серед членів організаційного комітету були й щодо алфавіту. На засіданні організаційного комітету 22 серпня 1924 року обговорювались пріоритети розвитку молдавської мови та культури в МАСРР. Г.І. Старий стверджував, що мова молдаван з лівого берега Дністра «має розвиватися на основі латинської графіки і румунської мови». Ґрунтуючись на цілому ряді лінгвістичних прикладів, він писав, що в молдавській мові без іншомовних слів неможливо розмовляти на найпримітивніші політичні теми, а інколи навіть не вистачає слів для звичайного спілкування. На думку Г.І. Старого, зусилля варто спрямовувати на розширення ареалу вживання румунської мови, оскільки російська для молдаван абсолютно чужа, а російський алфавіт не відтворює правильного звучання молдавських слів. Й.І. Бадеев й А.Л. Грінштейн, навпаки, твердили, що

¹¹ РДАСП, ф. 17, оп. 16, спр. 1522, арк. 105

¹² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1821, арк. 2.

¹³ РДАСП, ф. 17, оп. 16, спр. 1522, арк. 104.

¹⁴ *Шорников П.М.* Молдавская самобытность. – С. 244-247

населення Молдавії розмовляє «мовою змішаною з російською, і для неї чуже все румунське». На їхню думку, лінгвістична політика майбутньої МАСРР мала бути спрямованою «на просту й зрозумілу мову, зберігаючи російський алфавіт»¹⁵.

Мовне питання обговорювалося 19 вересня 1924 року на Політбюро ЦК КПУ. У його постанові зазначалося, що при проведенні національної політики в МСРР слід тримати курс на розвиток народної молдавської мови, а шрифт ввести російський – «кирилицю»¹⁶. Не погоджуючись з таким перебігом речей, «румунізатори» спробували оскаржити даний курс у ЦК РКП(б), і 22 вересня направили туди власні міркування щодо необхідних заходів, пов'язаних зі створенням МР, у тому числі й щодо національно-культурного будівництва в регіоні.

Члени «ініціативної групи» О. Ніколау, Т. Клоран, Вамір, І. Дік, А. Бадулеску, доводили, що вищевикладені заходи ЦК КП(б)У шкідливі для створюваного національного організму й зумовлені, головним чином, незнанням реального стану речей в Бессарабії та Румунії. Посилалися також на введення ЦК КП(б)У в оману деякими некомпетентними товаришами, уповноваженими підготувати проголошення молдавської республіки¹⁷ (слід розуміти, що йшлося про комісію Грінштейна).

Головним аргументом "румунізаторів" була недостатня розвинутість народної молдавської мови. Політичні міркування щодо посилення румунського впливу відкидалися, бо боротьба, мовляв, буде проходити не між мовами, а між двома політичними системами: радянською й буржуазною; і зрозуміло, що переможе система найкраща, тобто радянська. Українські молдавани в свій час були сильно денационалізовані російським царизмом, і в інтересах революції тепер потрібно знову дати можливість розвиватися румунській мові. Розширення ареалу вживання румунської мови матиме велике значення для робітничо-селянських мас Румунії, які наочно переконаються в перевазі радянської системи, як інструменту національного відродження, над буржуазною системою. З тих же міркувань вважалося за необхідне введення латинського алфавіту. Само собою, заходи відродження румунської мови й введення латинського алфавіту мали здійснюватися поступово згідно плану, прийнятого раднацменом наркомосу України.

Аргументи "ініціативної групи", однак, не переконали російське керівництво. 25 вересня 1924 р., розглядаючи питання «Про

¹⁵ *Negru Elena*. Politica etnoculturală în R.A.S.S. Moldovenească (1924 – 1940). Chişinău, 2003. – С. 15- 16.

¹⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 1, арк. 117 – 120.

¹⁷ ЦДАГО України, ф.1, оп. 20, спр. 1821, арк. 7.

Молдавську СРР» політбюро ЦК РКП(б) ухвалило прийняти за основу пропозицію ЦК КП(б)У від 19 вересня 1924 року. Відповідно підтримку отримала й лінія на розвиток молдавської народної культури й мови, що відповідало поглядам прихильників самобутності молдаван¹⁸.

Після проголошення Молдавської АСРР всю повноту влади на її території було передано Тимчасовому революційному комітету. Затвердження особового складу цього та інших органів влади нової автономії також протікало в рамках гострої боротьби представників різних поглядів на національний розвиток республіки. Як наслідок, у організаційному бюро та ревкомі МАСРР «румунізаторів» представляла лише одна особа. З часом, з ініціативи молдавського керівництва, при підтримці українських партійних лідерів, офіційно перестала існувати румунізаторська течія і в Москві.

Незважаючи на це, проблем національного характеру в МАСРР не поменшало, оскільки навіть серед представників влади Молдавської республіки не було єдності щодо принципових питань національно-культурного будівництва. Г.І. Старий, офіційно не входячи до числа румунізаторів, відстоював ідеї не молдаванізації, а румунізації МАСРР, і боровся за використання латинського шрифту, проти чого в той же час не менш послідовно виступав Й.І. Бадеев. Кожен з них опирався на свою групу прихильників. За словами наркома освіти Г.І. Бучушкана, з самого початку його роботи в Молдавській республіці він зіткнувся з двома поглядами на народну молдавську мову – бадеевці приписували їй самостійний характер, а подекуди й штучно створювали нові молдавські слова, а старовці вважали, що молдавської культури не існує, а молдавська мова всього лише певний місцевий діалект, тому в Молдавії слід запровадити румунську мову та культуру¹⁹. Більшість спірних питань, які виникали між угрупованнями Старого та Бадеева, вирішувалися шляхом звертань до ЦК КП(б)У. Останній робив ставку на примирення суперників, наполягаючи на тому, що пріоритетом в їх роботі має бути виконання постанови політбюро²⁰.

Румунізатори, які працювали в МАСРР – нарком РСІ К.З. Арборе-Раллі, керівник Державного видавництва Молдавії В.П. Попович, народний комісар соціального забезпечення І.Г. Обороча та інші – підтримували групу Старого. Завдяки скоординованим зусиллям їм у перші роки після проголошення автономії вдалося забезпечити

¹⁸ РДАСП, ф. 17, оп. 3, спр. 465, арк. 1.

¹⁹ *Галущенко О.* Борьба между румынизаторами и самобытниками в Молдавской АССР (20-е годы)// Ежегодный исторический альманах Приднестровья. – 2002. – № 6. Режим доступу: <http://www.iatp.md/articles>

²⁰ АГПО РМ, ф. 49, оп. 1, спр. 915, арк. 36-37.

домінування румунської літературної мови, щоправда, як відмічав Г.І. Бучушкан, в найпопулярніших її формах, наближених до молдавської мови. Такою ж мовою друкувалися підручники для шкіл та видавалась газета «Плугарул Рош». За словами Бучушкана, вже через два роки після організації республіки стало зрозуміло, що від цієї мови слід відмовитися й перейти до справжньої молдавської мови²¹. Однак дискусії відновилися на першому ж засіданні оргбюро при слуханні питання про видання букваря і книжки лікбезу російським алфавітом. Старий і Криворуков зійшлися на тому, що з цим слід зачекати до більш детального вивчення питання, а Корнев, не будучи знайомим з предметом, від голосування утримався²².

Остаточно підтвердила попереднє рішення про введення «кирилиці» лише постанова політбюро ЦК КП(б)У від 21 листопада 1924 року, після того як дане питання не змогло вирішити оргбюро ЦК КП(б)У²³. В кінці грудня 1924 р. Держвидав України була направлена телеграма, в якій обласний комітет Молдавської республіки пропонував друкувати всі молдавські книги російським шрифтом. Відповідальність за зміст і редактуру брав на себе областком²⁴.

10 листопада 1925 р. Й.І. Бадеєв у доповіді на II конференції Молдавського обкому КП(б)У про національну політику відмічав, що з самого початку організації Молдавської Республіки довелося зіткнутися з дуже складною національною ситуацією. Важко навіть розібратися, хто є переважною більшістю: молдавани, українці чи росіяни, і де «починається українець і де закінчується молдаван». Важливо було добитися, щоб українські селяни відчували себе рівноправними, оскільки спочатку частина українського селянства однозначно відмовлялася визнавати МАСРР. Ще до організації Молдавської Республіки цілий ряд районів і багато партпрацівників українізувались. Але з моменту створення МАСРР молдавські райони слід було молдаванізувати, українські – українізувати, проте, багато комуністів пішли шляхом найменшого спротиву й русифікувались. Нерозуміння складної проблеми виявили навіть деякі комуністи, вважаючи, що Молдавську Республіку створюють виключно для завоювання Бессарабії. Наголошуючи, що звільнення Бессарабії від румунських бояр є доброю справою, доповідач все ж вважав, що головними практичними питаннями є господарський та культурний розвиток автономії.

²¹ Там само, спр. 1020, арк. 35.

²² *Галущенко О.* Борьба между румынизаторами и самобытниками в Молдавской АССР (20-е годы) // Ежегодный исторический альманах Приднестровья. – 2002 – № 6. Режим доступу: <http://www.iatp.md/articles>.

²³ АГПО РМ, ф. 49, оп. 1, спр. 2, арк. 4; спр. 3, арк. 34 зв.

²⁴ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1932, арк. 129.

Загалом в оцінках Бадеева ситуація не була критичною. Проблему інформаційного простору вдалося вирішити після того, як замість газети «Плугарул Рош», яка видавалася трьома мовами, почали видавати дві – «Плугарул Рош» молдавською, а «Червоний орач» українською мовами. Однак перешкодою в засвоєнні молдавської мови лишалася відсутність підручників, посібників та словників. Молдавською видано підручники для початкової школи; перекладено молдавською мовою низку популярних книг. Бадеев відзначав, що мова цієї літератури ще не чисто молдавська, оскільки містить багато офранцужених румунських слів, однак, висловлював сподівання, що поступово вона буде очищуватись й згодом стане зрозумілою й доступною для найширших трудящих мас МАСРР²⁵.

Остаточну крапку в боротьбі груп Старого та Бадеева і, як наслідок, в альтернативах національної політики було поставлено в кінці 1928 року, коли з автономії було відкликано обох лідерів, «намітивши їх на нову відповідальну роботу»²⁶.

Загальну мовну ситуацію це, однак, не поліпшило. Документи 1930 р. містять констатацію того, що робота з молдаванізації й українізації відстає від запланованих темпів і особливо слабо проводиться після перенесення столиці з Балти в Тирасполь. Практично не змінювалася ситуація в сфері проведення національної політики і в подальшому. Керівні партійні працівники не поспішали переводити свої осередки на кирилицю, а подекуди просто відверто ігнорували молдавську писемність, не бажали вивчати молдавську мову і навіть не направляли своїх підлеглих на відповідні курси з її вивчення, а також не брали на роботу молдавських працівників для коренізації партапарату.

У доповіді на IV об'єднаному пленумі обкому і обласної контрольної комісії, який проходив 21-22 травня 1931 р., відмічалось, що будувати молдавську культуру можна лише коренізуючи апарат, виховуючи нові суспільні прошарки, здатні сприймати нову соціалістичну культуру.

Доповідь містила гостру критику на адресу партпрацівників, які «неправильно розуміють ленінську політику в сфері національної культури», що проявляється передусім в орієнтації лексики молдавської мови на Румунію²⁷. Зазначалося, що така мовна орієнтація є політичною помилкою, і що відповідники радянським термінам – п'ятирічка, ударництво, соціалістичне будівництво, соцзмагання – слід шукати в соціалістичній вітчизні.

²⁵ АГПО РМ, ф. 49, оп. 1, спр. 77, арк. 49–52.

²⁶ АГПО РМ, ф. 49, оп. 1, спр. 1146, арк. 194

²⁷ Там само, спр. 1899, арк. 31-33.

На цьому ж пленумі з промовою, в якій підтримав лінію на молдаванізацію, виступив народний комісар освіти В.П. Затонський. Він пропонував широко використовувати «народну творчість» у вирішенні мовного питання, «якщо якесь слово приживається – його слід вживати і поменше мудрувати над філологією», «... черпати ж вже готову, російську й українську культуру було б невірно, але ще більш невірно, якщо в таких випадках беруть готову мовно споріднену культуру, з якою ми ведемо культурну війну»²⁸.

Проте сталося непередбачуване – вже в кінці 1931 року Молдавським обкомом КП(б)У було розроблено план переходу Молдавської АСРР на латинський алфавіт. За основу пропонувалося взяти прийняту серед молдавського трудящого населення Бессарабії та Молдавії орфографію й на початку 1932 року на засіданні бюро Молдавського обкому КП(б)У було прийнято відповідне рішення. В резолюції з цього питання від 2 лютого вказувалося, що цей захід є доцільним та своєчасним. В подальшій роботі з національно-культурного будівництва пропонувалося виходити з необхідності збагачення молдавської мови загальноприйнятими словами серед «молдаван старої Молдавії і Бессарабії». Культпроп спільно з наркомосвіти і науковим комітетом зобов'язувалися встановити календарні строки переходу на латиницю партійних професійних організацій і радянсько-господарських установ²⁹.

Незважаючи на те, що майже всі члени бюро були прихильниками ідеї самобутності молдавського народу, рішення про латинізацію алфавіту не викликало ніякої дискусії. Головним аргументом на його користь було, за словами голови наукового комітету І.В. Очинського, те, що це рішення прийняв ЦК КП(б)У і його слід виконувати³⁰.

Й.В. Сталін роз'яснював, що латинізація молдавської писемності може бути однією з форм зближення і взаємовпливу молдавського та румунського народів. Відмінність політичних систем в Румунії та Молдавії, відсутність форми культурних зв'язків між румунами і молдаванами може бути подолана за рахунок схожої писемності. Необхідність переходу на латиницю пояснював просто: мовляв, румунські буржуазні діячі, посилаючись на те, що в Молдавії існує кирилиця, звинувачували Радянський Союз у русифікації молдавської мови й прагненні повністю ліквідувати молдавську національну культуру. Сталін говорив, що латинізація є лише формою – зміст же має бути соціалістичним, за чим мала слідувати партія³¹.

²⁸ Там само, спр. 1899, арк. 39-41.

²⁹ Там само, спр. 2401, арк. 59-60.

³⁰ Там само, спр. 2068, арк. 5.

³¹ *Галущенко О.* Борьба между румынизаторами и самобытниками в Молдавской АССР (30-е годы). Режим доступу: <http://forum.md/Themes/17024/328707>.

Такий різкий поворот в національно-культурному будівництві спричинив нове посилення румунізаторських настроїв. В автономію з 1932 року почали повертатися на постійну та тимчасову роботу румунські політичні емігранти та бессарабці – прихильники розповсюдження румунської культури, які раніше покинули Молдавську республіку. Оскільки в той час латинізація проходила важко, саме вони її активізували, широко використовуючи румунську літературну мову, офіційно називаючи її молдавською.

Прихильники самобутності Молдавії, незважаючи на проголошену офіційну політику, не поспішали переходити на латиницю. Як наслідок, в МАСРР в перший період проведення латинізації спостерігалось як її ігнорування чи саботаж, так і відверте компрометування.

Ситуація загострилася у другій половині 30-их років, коли знадобилися ідеологічні підтвердження сталінської трактовки загострення класової боротьби в міру просування до соціалізму. Почався пошук «ворогів народу», в ході якого став модним постулат: мовляв, «самобутники і румунізатори лише зовні вели боротьбу між собою, а насправді і ті й інші виявилися шпигунами та підтримували одне одного»³². В цей період пройшли масові арешти як прихильників самобутності, так і румунізаторів; майже всіх було засуджено до розстрілу.

Зрештою до влади в Молдавській республіці знову прийшли прихильники самобутності, проте не бессарабського походження. Як наслідок в цей період зазнає змін і ставлення до національного питання.

27 лютого 1938 року на засіданні бюро Молдавського обкому КП(б)У було прийнято рішення про необхідність переведення молдавської мови на російський шрифт. Мотивувалась ця зміна, поперше, незрозумілістю латинізованого шрифту для більшості молдавського населення, по-друге, відмічалось, що під стягом латинізації шрифту буржуазно-націоналістичні елементи, які в свій час «окопались» в наркоматі освіти, Держвидав і інших установах, по суті проводили румунізацію молдавської мови³³. Санкціонувати цей поворот мали ЦК КП(б)У та ЦК ВКП(б).

19 травня 1938 р. президія ЦВК МАСРР затвердила постанову "Про переведення молдавської писемності з латинського шрифту на російський шрифт", а 12 серпня 1939 р. на сесії Верховної Ради МАСРР було прийнято закон "Про утвердження алфавіту молдавської мови на основі російського алфавіту"³⁴.

³² АГПО РМ, ф. 49, оп. 1, спр. 3610, арк. 84-88.

³³ Там само, спр. 4106, арк. 12-13.

³⁴ НА РМ, ф. 2497, оп.1, спр. 10, арк. 210.

8 березня 1939 р. завідуючий відділом шкіл Молдавського обкому партії Якунін направив в ЦК КП(б)У доповідну записку "Про стан народної освіти по Молдавській АСРР за 1938 рік". В документі відмічалось, що до 1938 року в молдавському письмі був введений латинізований шрифт, а мова румунізована, чим вороги добивались відділення молдавського населення від українського та російського, готуючи відчуження Радянської Молдавії від СРСР. На початку 1938-1939 рр. в молдавській писемності був введений російський шрифт і розпочато перевидання всіх підручників. Однак граматики молдавської мови до цих пір немає, що є великою перешкодою в роботі молдавських шкіл³⁵.

Кампанія реорганізації національних шкіл в МАСРР тривала до 1940 року. Вона супроводилася видаленням з товарного фонду і списанням підручників та соціально-економічної й художньої літератури з латинським шрифтом.

Осмислення ситуації з національно-культурним будівництвом почалося після приєднання Бессарабії до СРСР і утворення Молдавської союзної республіки в 1940 році. Відомий мовознавець, автор молдавських словників А.Т. Борщ в 1956 році писав, що в 20-х, 30-х та 40-х роках суперечки з приводу молдавської мови носили ненауковий характер, оскільки в ті часи в Молдавії навіть не було жодного вченого мовознавця. Зате був потужний ідеологічний тиск: за умов гострої боротьби в сфері національного питання запозичені слова з румунської мови розцінювалися як спроба відчуження МАСРР на користь Румунії.

Борщ відмічав, що молдавська мова безумовно романського походження і в силу цього в найбільш тісному зв'язку з румунською. В них схожі граматична структура і словниковий запас, особливо в літературному варіанті. Мовознавець передбачав, що, оскільки Румунія останнім часом в економічно-господарському та культурному відношенні зближується з СРСР, то їх спорідненні мови в подальшому будуть все більше зближуватися³⁶.

Таким чином, можна зробити висновок, що в 20-30-х роках в МАСРР розгорнулася серйозна полеміка між прихильниками різних поглядів з питання існування та подальшого розвитку молдавського етносу. Боротьба між ними відбувалася в рамках проведення офіційної політики партії в національній сфері – коренізації, а, враховуючи специфіку національного складу автономії – українізації та молдаванізації. Зважаючи на відсутність чітких, зрозумілих і однозначних вказівок "згори" суть, напрями та методи проведення молдаванізації по різному розуміли румунські політичні

³⁵ Галущенко О. Борьба между румынизаторами и самобытниками в Молдавской АССР (30-е годы). Режим доступа: <http://forum.md/Themes/17024/328707>

³⁶ АГПО РМ, ф. 49, оп. 1, спр. 3610, арк. 90.

емігранти, бессарабці та придністровські молдавани. В залежності від зміни зовнішньополітичної ситуації, а також підтримки з боку представників української чи союзної влади в молдавській автономії відбувались зміна влади, а національна політика набувала нових форм.

Особливо помітним і показовим цей процес був стосовно мовного питання, що вкрай негативно відобразилося на ефективності проведення політики молдаванізації, а різкі зміни партійного курсу в національно-культурній сфері по суті призвели до безініціативності органів радянської влади та посадових осіб на місцях.

Дискусії, про які йшла мова, стали підґрунтям формування в Молдові двох різновидів ідентичності – орієнтованої на Румунію і сфокусованої навколо молдавських національних пріоритетів. Гострий конфлікт між Молдовою й Придністров'ям, що належить до розряду "заморожених", спровокований насамперед їхньою несумісністю. Такі помилки у національно-державному будівництві, як утворення молдавської автономії у складі УСРР без належних на те підстав, мають здатність відлунювати у майбутнє, що ми і спостерігаємо нині.

Оксана Чеберяко

**ФОРМУВАННЯ РАЙОННИХ
БЮДЖЕТІВ В УСРР 1920-х рр.
В КОНТЕКСТІ АДМІНІСТРАТИВНО-
ТЕРИТОРІАЛЬНОГО РЕФОРМУВАННЯ**

На початку 1920-х рр. в Україні залишався дореволюційний триступеневий адміністративно-територіальний поділ (губернія-повіт-волость), який проіснував до квітня 1923 р. Друга сесія ВУЦВК 7-го скликання, яка відбулася 11-12 квітня 1923 р., ліквідувала 102 повіти та 1989 волостей, натомість заснувала 53 округи та 706 районів¹. Їхня кількість постійно змінювалася, однак адміністративний статус місцевих органів влади позначився на фінансуванні господарських та соціально-культурних установ. До проголошення і впровадження непу діяв принцип централізованого розподілу коштів у вигляді державних кредитів, які надходили з центру до губерній, а повіти та волості були пасивними споживачами. Функції районних, тобто регіональних, бюджетів, виконували місцеві бюджетні одиниці. Постанова ВУЦВК 4 січня 1922 р. «Про місцеві кошториси» зафіксувала чотири їх види (серед них – повітові та волосні)², які проіснували до створення районної адміністративно-управлінської ланки з підпорядкуванням сільських рад.

Децентралізація економічно-господарської діяльності підприємств та установ, яка відбувалася в умовах непу, змусила державні органи влади перекласти частину фінансового навантаження на місце, делегувавши райвиконкомам та сільрадам низку повноважень і прав в галузі податкової політики. Упорядкуванню системи місцевих фінансів сприяло прийняття ЦВК СРСР «Тимчасового положення про місцеві фінанси» 12 листопада 1923 р.³ Документ, підготовлений у Москві, визнав самостійними повітові і волосні бюджети, але в Україні уже не було цих адміністративних одиниць. Більше того, Україна, на думку теоретиків її фінансової системи, взагалі не мала «...ні традиції, ні навичок, ні досвіду» волосних бюджетів⁴.

¹ Стенографический отчет второй сессии Всеукраинского ЦИК VII созыва, 11-12 апреля 1923 г. – Х., 1923. – С.89 – 94.

² Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України (далі – ЗУ України). – 1922. – №1. – Арт.13.

³ Временное положение о местных финансах. – М., 1923. – 46 с.

⁴ Кованько П. (проф.) К вопросу о волостном бюджете // Финансовый Вестник. – 1923. – №2. – С.6 – 8.

В управлінських колах УСРР у бюджетних питаннях ототожнювалися повіті і райони; останні охоплювали територію кількох колишніх волостей. Секретар ЦК КП(б)У Д.З.Лебідь у липні 1923 р. заявив, що саме «районні, волосні бюджети ... є базою оздоровлення місцевого бюджету»⁵. Політична система влади була вибудована за принципом вертикального підпорядкування і централізованого управління, що і зумовило розподіл фінансових потоків між відповідними регіонами. 20 листопада 1923 р. наркомфін СРСР у циркулярі про застосування норм і принципів «Тимчасового положення про місцеві фінанси» використав визначення «волосні виконкоми» та «повітові виконкоми»,⁶ які функціонально стосувалися місцевих органів влади радянської України. Відсутність в УСРР повітово-волосного територіального поділу, отже, не скасовувала дії на її території директив і постанов союзного уряду – в галузі бюджетних відносин першочергове значення мали реальні повноваження та права районів стосовно доходної і видаткової частин бюджету, а не їх адміністративний статус. Економічні можливості районів не завжди враховувалися, а основна сума податкових і неподаткових надходжень на місцях спрямовувалася до центральних установ для їх бюджетного перерозподілу.

Місцеві фіноргани в УСРР переймалися, природно, не термінологічним виявленням тотожності між поняттями волосного чи районного бюджету, а реальними джерелами їх наповнення. Уряд встановив їх конкретний перелік: від додаткового рентного обкладання міських земель, половина орендної плати за землю, яка належала райвиконкомам, а також від оренди рибного господарства та 50% суми промислового податку⁷. Однак на практиці нечіткість у визначенні джерел наповнення районних і волосних бюджетів створювала чимало проблем. Їх ще побільшало, коли адміністративно-територіальний поділ УСРР другої половини 1923 р. юридично і практично виключив економічно-фінансовий інститут волосних бюджетів.

Колегія уповнаркомфіну при РНК УСРР, готуючи кошторис бюджету 4-го кварталу 1922/23 р., визнала той факт, що «...повний перехід до районного (волосного) бюджету в українських умовах можливий лише з нового бюджетного року»⁸. Але в офіційних та періодичних виданнях продовжували використовувати визначення «районний (волосний) бюджет», що мало засвідчити його термінологічний та інституційно-адміністративний статус. А проте український район та російська волость відрізнялися не лише територіально, але й функціонально.

⁵ ЦДАВО України, ф.30, оп.1, спр.282, арк. 29.

⁶ Там само, арк.8.

⁷ Там само.

⁸ В коллегии УпНКФ // Финансовый Бюллетень. – 1923. – №14. – С.14 – 15.

На початку лютого 1924 р. агітпроп ЦК КП(б)У розмістив у фахових виданнях «Тези про районний бюджет», у яких останній розглядався як складова частина губернського бюджету. «Районний бюджет за радянської влади, – наголошувалося в тезах, – встановлено законом лише недавно, 12-го листопада 1923 р. Політичне значення районного бюджету дуже велике. Районний бюджет повинен сприяти зміцненню союзу пролетаріату з селянством, міста і села. За попереднього порядку відпуску грошей містом для задоволення потреб села за нашої бідності став можливим неправильний розподіл сум між містом і селом, що повністю унеможлиблює це при наявності самостійного районного бюджету»⁹. Визначення «самостійного районного бюджету» з листопада 1923 р. можна вважати відправною датою становлення цієї бюджетної одиниці в УСРР, хоча її неофіційно було запроваджено одразу після створення районів. Суспільно-виховна функція районного бюджету, закладена в партійних тезах, залежала від реального економічного потенціалу району, від його прав, від «соціального тягаря» податкової політики влади. Селянин, який сплачував 5-6 видів податків та різних зборів, мав підстави сподіватися на поліпшення соціально-побутової та культурно-освітньої ситуації в українському селі, яка залишалася у 1920-х рр. дуже напруженою.

Формування районного бюджету відбувалося на основі нормативно-правових актів радянських органів влади, зокрема згаданого «Тимчасового положення про місцеві фінанси» від 12 листопада 1923 р. Однак будь-який бюджет – це насамперед фінансовий план, а не конституційний принцип. Реальне наповнення доходної частини районного бюджету залежало від ефективності функціонування економіки та «бюджетної дисципліни» платників податків у конкретному районі. Друга половина 1923 року виявилася експериментальним періодом впровадження районного бюджету, його соціально-економічною апробацією. Докази цього легко знайти у періодичній пресі, яка узагальнювала оцінки фахівців та оглядачів фінансової політики радянської влади. «З початку поточного бюджетного року на Україні, – писав у лютому 1924 р. один з них, – скрізь була впроваджена в життя нова бюджетна одиниця – районний бюджет. Реформі передував у четвертому кварталі минулого року короткотерміновий досвід побудови районного бюджету в окремих губерніях, за вибірковою системою (у деяких – суцільно)»¹⁰.

⁵ ЦДАВО України, ф.30, оп.1, спр.282, арк. 29.

⁶ Там само, арк.8.

⁷ Там само.

⁸ В коллегии УпНКФ // Финансовый Бюллетень. – 1923. – №14. – С.14 – 15.

⁹ Тезисы по районному бюджету // Там само. – 1924. – №12. – С.9.

¹⁰ Ржевусский М. Построение первого районного бюджета // Финансовый Бюллетень. – 1924. – №14. – С.1.

Термін «бюджетна реформа», а він виникає саме тоді, стосувався переважно виокремлення районного бюджету в якості самостійної одиниці, а не структурно-системної реорганізації державного та місцевого бюджетів в УСРР. Створення самостійної бюджетної одиниці мало припинити безсистемне і незаконне формування доходних джерел бюджету, яке відбувалося упродовж 1921-1923 рр., тому що райони отримували на власні потреби 15-20% загальногубернських коштів, а так званий дефіцит компенсували шляхом «незаконних податків». У 1922/23 рр. на сільські регіони припадало від 39 до 60%, а з 1923/24 бюджетного року від 49 до 75% бюджетних коштів губерній та округ¹¹. Губернські міста мали значно більше коштів на власні потреби, ніж райони, а кількість населення у них була різною, хоча порівняльною ознакою виступав не душевий розподіл бюджетних коштів, а номенклатурно-інституційний (підприємства, установи, заклади тощо).

Диференціація бюджетних одиниць не мала на меті встановлення їх повноправного адміністративного статусу. Інструкції, циркуляри НКФ СРСР, які стосувалися волосного бюджету, трансформувалися у вимоги до районного бюджету, позаяк волосний мав для України «лише історичний інтерес»¹². Український адміністративно-територіальний район був ширшим від російської волості. На цю обставину звертали увагу учасники Всеукраїнської наради з місцевих фінансів, яка проходила у Харкові 19-21 червня 1924 р. Вони встановили тверду ставку відрахування з суми надбавки до сільгосподатку на потреби райбюджету – 75%, загальний обсяг якого мав становити не менше третини губернського¹³. На території РСФРР до волосного бюджету стягували 50% надбавки, а його загальна сума сягала там 20% місцевого бюджету, в УСРР районний бюджет посідав 25%¹⁴. У 1922/23 бюджетному році він склав 15 млн, а наступного 1923/24 р. бюджетного року його планували збільшити у два рази¹⁵.

Організаційна схема з п'яти самостійних бюджетних одиниць, серед яких поважне місце займала і районна, набула у січні 1924 р.

¹¹ *Ржевусский М.* Построение первого районного бюджета // Финансовый Бюллетень. – 1924. – №14. – С.1.

¹² *Ржевусский М.* Очередные вопросы местного бюджета // Финансовый Бюллетень – 1924. – №38. – С.3.

¹³ *Храмов В.* Итоги всеукраинского совещания по местным финансам // Финансовый Бюллетень – 1924. – №34. – С.5.

¹⁴ *Полудов Е.* Волостной бюджет и советское строительство в деревне // Большевик. – 1925. – №5 – 6. – С.38.

¹⁵ *Храмов В.* Директивные указания по составлению местного бюджета // Финансовый Бюллетень. – 1924. – №42. – С.3.

цілком завершеного інституційного статусу¹⁶. Вона постійно вдосконалювалася, набуваючи системних ознак. Управління місцевих фінансів НКФ УСРР вимагало щоквартальних звітів про виконання районних бюджетів з поданням пояснювальної записки, яка мала дати відповіді на конкретні питання: причини невиконання доходної і видаткової частин; які джерела доходів виявилися найефективнішими, а також – чи була проведена повна децентралізація аж до «...надання райвиконкомам бюджетних прав, безпосереднього відкриття кредитів по райбюджетах»¹⁷. 19 червня 1924 р. НКФ УСРР скасував норми і правила складання місцевого бюджету, які діяли у 1922/23 р., натомість встановив перелік нових. «Фіксувати особливу увагу на районних бюджетах, - наголошувалося в циркулярі №7, - які є базою оздоровлення місцбюджету, на своєчасному оформленні господарства районів і правильній побудові райбюджетів»¹⁸. Впроваджувався винятково територіальний принцип: усі видатки установ, підприємств районного значення мали входити до районного бюджету, як і доходи місцевого рівня.

Нова система формування бюджету унеможлиблювала внутрішні перерахунки – з районного на окружний бюджет. Кошториси бюджетних одиниць склалися окремо, ухвалювалися за відповідною процедурою, а після цього зводилися до губернського та окружного бюджетів самостійними витратними статтями. Порядок формування районного бюджету був прозорий і зрозумілий: райвиконкоми, отримавши від округ контрольні цифри доходів і видатків, встановлювали термін для подання прибутково-видаткового кошторису бюджетних установ. Райони офіційно перераховували до окружного або губернського резервних фондів по 2% включно, а до власного 1% бюджетних коштів.

12 вересня 1924 р. НКФ УСРР визначив перелік доходів і видатків для районного бюджету. До їх фінансових джерел були віднесені: пеня і вільна грошова готівка, орендна плата за землю, за використання рибних озер та ставків, ринкового місця, доходи від млинів, маслобоєнь, круподерень, електростанцій, надбавки до сільгосподатку, з усіх видів промислового податку, з гужового транспорту, десятина від податку за використання фабрично-заводських приміщень і торгових помешкань, дачних будівель, судове мито, різні збори, місцеві штрафи¹⁹.

¹⁶ Схема крайних ежемесячных сведений ГФО НКФину по обще-организационным вопросам деятельности органов местных финансов // Финансовый Бюллетень. – 1924. – №13. – С.24 – 25.

¹⁷ Местные финансы // Финансовый Бюллетень. – 1924. – №16. – С.33.

¹⁸ О порядке составления смет местных доходов и расходов на 1924-25 бюджетный год // Финансовый Бюллетень. – 1924. – №44. – С.28 – 32.

¹⁹ Об установлении объемов отдельных бюджетных единиц // Финансовый Бюллетень. – №44. – С.35 – 44.

Оскільки не кожен район мав розвинену промислово-торгову мережу, перелічені джерела не забезпечували потрібний обсяг бюджетних видатків, перелік яких виявився надто важким для районного бюджету: утримання адміністративно-управлінських установ (райвиконком, райКНС, виконкоми сільрад), районної міліції та кримінального розшуку, протипожежної охорони, комунального господарства позаштатних міст, забезпечення трудових шкіл і ясель районного значення, дитбудинків, профшкіл, хат-читалень, шкіл ліквідації неписьменності, районних і сільських бібліотек, сільбудів, фінансування закладів системи охорони здоров'я (амбулаторії, лікарні, медперсонал), будівництво доріг та мостів, асигнування місцевої агрономії. Це змушувало місцеві фінансові органи знов вдаватися до «незаконних податків». 29 серпня 1924 р. ЦВК СРСР видав постанову «Про самообкладання населення для задоволення місцевих громадських потреб»²⁰, яка юридично дозволила додаткові побори з населення, щоб заповнити дефіцит районних бюджетів. На початку вересня 1924 р., спираючись на цю постанову, НКФ УСРР вимагав від фінвідділів покласти край «...зловживанням, які мали місце за останні роки при здійсненні самообкладання населення»²¹. Так зване добровільне самооподаткування виявилось прихованою формою незаконного стягнення натуральної і грошової повинностей, які стали звичним явищем в українському селі 20-х рр. Так, начальник управління місцевих фінансів НКФ УСРР В.Храмов, готуючи директиви по складанню бюджету 1924/25 р., визнав той факт, що половина шкіл Катеринославської губернії фінансувалася коштом місцевого населення²².

Бюджетна самодіяльність районних органів влади в Україні справді існувала, тому що бюджети спиралися на внутрішні доходні джерела, а сам фінансовий план ухвалювали районні з'їзди рад²³. Обговорення самодіяльного статусу районного бюджету свідчило, однак, про децентралізацію їхніх функцій, а не про реорганізацію самої бюджетної системи, яку незмінно представляли державний та місцевий бюджети. Самостійність та самодіяльність були категорією економічно-фінансовою, а не політично-адміністративною, тому реальність доходів районного бюджету визначала його соціально-економічну ефективність.

Історія формування та функціонування районних бюджетів в Україні 20-х рр. виявилася доволі суперечливою, і дещо відрізнялася

²⁰ Известия ЦИК СССР. – 1924. – 31 августа.

²¹ О мерах борьбы с незаконными сборами с населения // Финансовый Бюллетень. – 1924. – №44. – С.45 – 46.

²² Храмов В. Директивные указания... // Финансовый Бюллетень. – 1924. – № 42. – С.2.

²³ В.Х. К вопросу о бюджетной самостоятельности мест // Финансовый Бюллетень. – 1926. – №7 – 8. – С.16 – 19; Сосновий Т. Больше самостоятельности местам // Финансовый Бюллетень. – С.21 – 22.

від теорії бюджетного процесу, накресленої урядовими постановами та циркулярами. Наприклад, перша спроба реалізації волосного бюджету на Харківщині припадає на січень 1922 р., але створити не лише його, а навіть повітовий бюджет тоді не вдалося. У 1922/23 р. тут існували бюджети губвиконкому, губернського міста та 10 повітових, а потреби волосних акумулювали повітові бюджети, хоча дуже обмежені фінансово. На місцях почали виникати стихійні – неофіційні волосні бюджети, коштом яких утримувалися «свої» школи, «свої» лікарі, «свої» дитбудинки²⁴. Незаконні натуральні та грошові збори становили основне джерело «власних коштів», які засвідчили необхідність організаційно-функціонального оформлення районних бюджетів, тому що інші бюджетні одиниці не доходили до сільських регіонів.

Починаючи з липня 1923 р., за рішенням сесії Харківського губвиконкому, формувалися районні бюджети. 1923/24 бюджетний рік на Харківщині продемонстрував дієздатність цієї бюджетної одиниці, яка максимально повно використовувала усі податкові і неподаткові джерела в межах районів. Райвиконкомам вдалося виконати бюджети на 83%, але практика показала, що податки у 15 обстежених районів становили від 55 до 84% доходів, а видатки на адміністративні потреби досягли 100% виконання кошторисних передбачень, а на соціально-культурні потреби – від 39 до 59%²⁵. Передбачалося, що фонд зарплати становитиме 56% серед видатків, а реально він склав 72%, хоча на її виплату було витрачено за перше півріччя від 80 до 94% бюджетних коштів²⁶.

Райвиконкоми формували бюджет без дотримання реальних потреб сільських рад, тому у 1924/25 р. до створення районних бюджетів почали залучати голів сільських рад, учителів, лікарів, агрономів, беручи до уваги індивідуальні кошториси сільських установ. Відверто дефіцитні бюджети окремих районів підлягали ліквідації, а їхні видатки перекладали на суміжні райони. У 1924/25 р. до складу Харківщини входили 67 районів, бюджет яких становив 4,2 млн крб., що на 44% більше від попереднього року²⁷. Третина районів мала бюджети від 66 до 70 тис. крб., майже половина нижче середнього рівня по губернії і лише 20% вище середнього. За перше півріччя райони виконали річний бюджет на 55% від загальної їх суми, а податки переважали серед джерел надходження до бюджетів. На соціально-

²⁴ *Орджоникидзе Вл.* Практика районного бюджета на Харьковщине // Финансовый Бюллетень. – 1924. – №3. – С.18.

²⁵ *Орджоникидзе Вл.* Практика районного бюджета на Харьковщине // Финансовый Бюллетень. – 1924. – №3. – С.19.

²⁶ Там само. – С.20.

²⁷ *Гольдин И.Б.* Мощнось райбюджетов Харьковщины и выполнение их за первое полугодие 1924-25 года // Финансовый Бюллетень – 1925. – №16–17. – С.34.

культурні потреби витрачалася майже половина видатків районних бюджетів, але їх не вистачало для повного задоволення реальних потреб сільських районів.

На Волині спостерігалося поглинання вищими бюджетними одиницями первинних форм бюджетів, але не лише за рахунок вилучення доходної частини, а також шляхом перерозподілу коштів бюджетних установ. Виявилось, що у 1923/24 р. з 39 райбюджетів Житомирської округи були дефіцитними десять²⁸, тому що несправедливо відбувався розподіл доходів між бюджетними одиницями. На Полтавщині за перше півріччя 1923/24 р. вдалося зібрати 75% запланованих доходів районними бюджетами, а видатки покрили лише 64% реальних потреб²⁹. Основну статтю видатків становило утримання закладів освіти та комунального господарства районів.

Перший районний бюджет Кам'янського райвиконкому з'явився у 1923 р.; він виявився «куцим і дутим», а також з дефіцитом 12% у першому півріччі³⁰. На його утриманні спочатку перебували штатні працівники райвиконкому, сільських рад та промислові підприємства районного значення. Бюджет другої половини 1923/24 р., а також бюджет 1924/25 р. цього району залишався дефіцитним, при чому питома вага дефіциту суттєво виросла. За 1923-1925 рр. видатки районного бюджету на утримання адміністративних установ виросли у два рази, на забезпечення органів міліції подвоїлись, на фінансування системи освіти збільшилися у 2,5 рази, але залишились без допомоги бюджетних коштів соціальні служби (будинки інвалідів, дитбудинки тощо). В районі мешкало 66,2 тис. осіб, тому на одного мешканця припадало 5,7 крб. бюджетних коштів, на учня початкової школи 9 крб., а на лікарняного хворого 42 коп.³¹ Виконання доходної і видаткової частин районних бюджетів в УСРР за 11 місяців 1923/24 р. становило 56% по доходах і 48% по видатках³². Це був перший рік самостійного функціонування системи районних бюджетів, які не могли повноцінно утримувати обтяжливу адміністративно-господарську та соціально-культурні галузі сільських районів, але порівняно з попереднім роком мали виразну тенденцію до зростання.

²⁸ Подгаець И. Бюджет Волыни на 1923-24 год // Финансовый Бюллетень. – 1923. – №6. – С.2.

²⁹ Оголевец С.Я. Исполнение местного бюджета Полтавщины за первое полугодие 1923-24 бюджетного года // Финансовый Бюллетень. – 1924. – №31. – С.3,5

³⁰ Окуль Г.Н. Местный бюджет Каменского РИК на Киевщине // Финансовый Бюллетень. – 1925. – №16 – 17. – С.33 – 34.

³¹ Там само. – С.34.

³² Ржевусский М. Итоги и перспективы местного бюджета // Финансовый Бюллетень. – 1924. – №39. – С.4.

Друга половина 20-х рр. вирізнялася послідовною відбудовою сільського господарства та промисловості, відтак і соціально-демографічними змінами. Ліквідація округ з серпня 1925 р. надала більшої самодіяльності районам, кількість яких змінювалася залежно від статусу міст та селищ. Так, у грудні 1924 р. було 700 районів³³, за переписом 1926 р. 622, а на час реорганізації округ у вересні 1930 р. 579 районів³⁴. На селі мешкало 23,6 млн осіб, а щорічний природній приріст сільського населення у 1924-1928 рр. становив пересічно 579 тис. осіб³⁵. Смертність була високою – помирала кожна друга народжена дитина, тому що в українських селах не діяли акушерські пункти. Населення зосереджувалося переважно по селах.

Райони в Україні залишалися малочисельними, відтак, враховуючи їх індивідуально-підприємницький економічно-господарський лад та відносну самодіяльність в галузі бюджетної політики, створювалася сприятлива ситуація для оперативного вирішення невідкладних соціально-культурних проблем: будівництва амбулаторій, лікарень, шкіл, дитбудинків тощо. Радянська влада усвідомлювала необхідність їх розвитку, належного забезпечення педагогічним та медичним персоналом, але адміністративна вертикаль влади була вибудована таким чином, що лєвова частка коштів, вилучених на місцях, зосереджувалася в центральних установах. Саме вони здійснювали перерозподіл коштів і фінансових джерел формування районних бюджетів. Питома вага останніх посідала у 1923/24 р. 20%, а наступного 1924/25 р. 24% загальної суми місцевого бюджету УСРР³⁶, але у районних бюджетах спостерігалось відставання соціально-культурних видатків від адміністративно-господарських.

31 травня 1926 р. ВУЦВК схвалив місцевий бюджет на 1925/26 р. та визначив перспективи складання бюджету наступного року, вимагаючи дотримання «найсуворішої бюджетової дисципліни» з розрахунком на формування районного бюджету загальною сумою близько 100 млн крб.³⁷ Наприклад, бюджет Полтавської округи у 1925/26 р. становив 6,4 млн крб., а на районний припадало 40%³⁸. Структура доходної частини районного бюджету Полтавщини залежала від подат-

³³ Доклад українського правительства в президиуме ЦИК СССР // Известия. – 1924. – 11 декабря.

³⁴ Нові адміністративні райони УСРР. Статистичний довідник. – Х., 1930. – С. 6.

³⁵ Україна. Статистичний щорічник 1929. – Х., 1929. – С. 19, 53.

³⁶ ЗУ України. – 1926. – №36. – Арт. 268.

³⁷ Про місцевий бюджет на 1925-26 р. та директиви що до складання місцевого бюджету на 1926-27 рік. Постанова ВУЦВКу 31 травня 1926 р. // Там само. – №36. – Арт. 268.

³⁸ *Оголевец С.Я.* Местный бюджет Полтавского округа на 1925-26 год // Финансовый Бюллетень. – 1925. – №5 – 6. – С. 31.

ків, хоча їх частка зменшувалася. Так, за першу половину 1924/25 р. вони склали 63%, а неподаткові надходження 14%, проте з 1925/26 р. відбулося певне їх вирівнювання – податки посідали 48%, відрахування з прибутків, мита, збори – 34%. Видатки на соціально-культурні потреби не перевищували 39% суми районних бюджетів округи³⁹.

Співвідношення податкових і неподаткових джерел місцевого бюджету свідчило про його фінансово-економічну зрілість і соціальну рівновагу, тому що основне навантаження лягало на селянські господарства, промислово-торгові заклади непманів, кооперативні та комунальні підприємства району. У 1926/27 р. прибуткова частина районних бюджетів досягла 110 млн крб., склавши разом 26,4% загальної суми місцевого бюджету УСРР⁴⁰. Завдання влади, отже, було виконане. Якщо порівнювати доходи районного та окружного бюджетів, то районний становив 82%, що свідчило про позитивну тенденцію до зростання після ліквідації бюджетів губерній та губернських міст, про оптимізацію перерозподілу фінансових джерел між округами та районами. Незмінно високою залишалася частка податкових надходжень до їхніх бюджетів. Вони становили 42% прибуткової частини місцевого бюджету, а також 63% серед доходів районного бюджету⁴¹. Прибуткова частина місцевого бюджету в Україні 1926/27 р., судячи з даних наступної таблиці, вирізнялася високою часткою податків серед доходів окремих бюджетних одиниць.

Структура доходів бюджетних одиниць в УСРР 1926/27 р. (у %)⁴²

Вид бюджету	Податки	Відрахування підприємств	Позики і допомоги	Інші джерела	Разом
<i>окружний</i>	62,9	14,2	18,0	4,9	100
<i>окрміст</i>	11,0	65,6	15,1	8,3	100
<i>інших міст</i>	21,5	60,8	12,3	5,4	100
<i>районний</i>	62,7	14,9	17,3	5,1	100
<i>УСРР</i>	41,6	35,6	16,5	6,3	100

Отже, в окружних та позаштатних містах податкові надходження до бюджету не мали домінантного становища, тому що ключова роль належала доходам комунального господарства і державних підприємств, а також позикам, хоча останні розподілялися відносно рівномірно між бюджетними одиницями. Окружні й районні бюджети за-

³⁹ Там само. – С.32.

⁴⁰ Фінанси України 1926-1927 рік: Статистика України. – №150. – Випуск 6. – Серія IV. Статистика фінансів. – X., 1929. – С.33.

⁴¹ Там само.

⁴² Там само. – С.36 – 37.

лежали від податкових джерел. До категорії «інших міст» належали районні центри, тобто бюджети райвиконкомів, а не міські. Таких бюджетних одиниць було 129, а разом з 493 районними – 622 локальних бюджети, тому прибутки суто районних бюджетів склали 79 млн крб., не досягнувши владного завдання, хоча разом з районними міськими перевищили плановий прогноз. Фіскальна природа районних бюджетів є очевидною, а структура їх видаткової частини набула переважно соціокультурного спрямування. Вона суттєво відрізнялася від видатків інших бюджетних одиниць.

Структура видатків місцевого бюджету України 1926/27 р. (у %)⁴³

Статті видатків	Назва бюджетної одиниці			
	Округові	Окрміст	Інших міст	Районні
<i>Адміністративні</i>	16,7	3,2	3,5	26,6
<i>Господарські</i>	3,7	60,2	45,5	3,1
<i>Культурно-господарські</i>	8,9	0,5	0,3	6,5
<i>Соціально-культурні</i>	21,6	19,7	36,5	54,7
<i>Фонди</i>	33,6	4,1	5,2	4,9
<i>Інші</i>	15,5	12,3	9,0	4,2
<i>Разом</i>	100	100	100	100

У районних бюджетах більша частина видатків ішла на утримання адміністративних установ, особливо райвиконкомів, міліції та сільських рад, а також на забезпечення закладів народної освіти та охорони здоров'я. Бюджети міст, які залежали від стану комунального господарства, переймалися саме ними, а установи освіти та медицини фінансувалися частково з державного бюджету. Сільські райони покладалися винятково на власні фінансово-економічні ресурси, тому витрати на душу населення, особливо в лікарнях, були мізерними, незважаючи на збільшення загальної суми видатків на освіту, медицину, яка становила 58,2 млн крб., тобто значно більше від районних бюджетів 1923-1925 рр., разом узятих.

Бюджетних коштів для нормального функціонування навчальних та лікарняних установ як правило, не вистачало. Наприклад, в районах Київської округи на соціально-культурні потреби у 1927/28 р. виділили 2,2 млн крб., але висновок НКФ УСРР був невтішний. «Загальний зріст асигнувань на культурно-соціальні потреби, – наголошувалося у висновку, – ураховуючи відсталість округи в справі шкільного й лікарняного будівництва на селі, треба визнати за недостатній,

⁴³ Там само. – С.43 – 44.

особливо щодо зросту їх в районному бюджеті»⁴⁴. Фонди зарплати збільшувалися значно швидше, а видатки на соціально-культурний розвиток зменшилися на 16%. Майже всі районні бюджети Вінничини у 1927/28 р. мали дефіцит від 10 до 17%⁴⁵. Абсолютні цифри районних бюджетів в Україні кожного року збільшувалися, але зростали і потреби, тому що необхідно було вирішувати проблему загальної початкової освіти дітей, лікарняного забезпечення сільського населення, соціально-побутового розвитку сіл. Система освіти та охорони здоров'я на місцях справді виявилася народною, тому що утримувалася коштом платників податків, а інколи сільських громад.

Отже, з'ясувавши основні етапи становлення і розвитку районних бюджетів, можна констатувати, що їхні перші експериментальні зразки виникли одразу після адміністративно-територіального поділу у квітні 1923 р., а масове впровадження цієї бюджетної одиниці розпочалося у 1923/24 р. Районні бюджети вважалися самостійними, враховуючи адміністративний статус та встановлені фінансові джерела наповнення доходної частини, серед яких основними були податки юридичних та фізичних осіб. Існування повітів та волостей в Україні 1921-1923 рр. можна віднести до першого періоду становлення і функціонування районних сільських бюджетів, хоча вони не мали повноцінного самодіяльного статусу, отримуючи кошти від губерній. Суто районні бюджети формувалися і діяли протягом 1923-1929 рр., а з вересня 1930 р. набули ознак основної первинної ланки, підпорядкованої центральним органам влади. Соціально-економічна ефективність районних бюджетів виявилася недостатньою, позаяк вони перебували на стадії організаційно-функціонального становлення з виразною тенденцією до зростання. Невідповідність між джерелами доходів районного бюджету та статтями його видатків не давала їм авторитету в очах сільського населення. Держава переклала на місцевий бюджет занадто багато обов'язків, не забезпечивши відповідними фінансовими джерелами, що спонукало місцеві органи влади до стягнення незаконних податків, зборів, самообкладання тощо. Історія розвитку бюджетних одиниць в Україні відбувалася за територіальним принципом, але з дивною ланцюговою послідовністю: неспроможність губернського бюджету вирішити соціально-культурні проблеми перекладалася на округи, а останні зміщували їх на районний бюджет. На черзі були сільські бюджети, тобто влада перекладала на них утримання відповідних адміністративних та соціально-побутових установ.

⁴⁴ ЦДАВО України, ф.1, оп.5, спр.962, арк. 1 – 8.

⁴⁵ Там само, спр.954, арк. 10.

Роман Подкур

**ПАРАМЕТРИ ОПИСУ АДМІНІСТРАТИВНО-
ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОДИНИЦІ УСРР–УРСР
У ДОКУМЕНТАХ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ
БЕЗПЕКИ
В 1920-х – НА ПОЧАТКУ 1930-х рр.**

Проблема «можливого впливу спецслужб» на політико-економічні процеси в державі значною мірою заполітизована. Звичка представляти алогічні дії державних лідерів як інспіровані керівництвом спецслужби стала нормою ще за радянських часів. ореол таємничості, можливість залучення «необмежених» адміністративних, матеріальних і фінансових ресурсів створювали величезну кількість міфів, домислів, гіпотез. Уявлення про всесильність органів держбезпеки набуло аксіоматичних ознак не лише серед громадськості, але й у науковому середовищі.

Результатом таких поглядів стали книги й статті, в яких, нехтуючи принципами наукової критики, на широкий загал виносилися поспішні судження, засновані на окремих спогадах, чутках та припущеннях. Іноді для створення необхідної громадської думки спецслужби відкривали «завісу таємничості», дозовано надаючи певну інформацію. Однак вона або розчинялася серед численних міфів, або ж інтерпретувалася відповідно до «міфологічних аксіом». Розсекречені в період незалежної України документи колишніх радянських спецслужб розкрили реальні масштаби втручання їх співробітників у різні сфери життя суспільства.

Протягом 1920-х – початку 1930-х рр. партійно-державне керівництво СРСР перетворило органи державної безпеки на інструмент вирішення нагальних політичних та соціально-економічних проблем. Це зумовлювалося, по-перше, чіткою ідеологічною спрямованістю спецслужб; по-друге, їх жорсткою централізацією й військовою дисципліною; по-третє; наявністю комплексної організаційної структури (включала, окрім оперативних підрозділів, управління, що реалізовували масштабні економічні проекти, здійснювали контролюючі функції в окремих галузях господарства тощо); по-четверте, елітарністю та корпоративністю кадрового складу, підготовленого до дій в екстремальних ситуаціях.

Одним із центральних завдань ВНК–ВУНК, ОДПУ СРСР – ДПУ УСРР був збір та аналіз політико-господарської інформації щодо областей колишньої Російської імперії, яка дозволяла вищому

партійно-державному керівництву країни орієнтуватися у суспільно-політичних та економічних процесах. Цей інформаційний потік функціонував паралельно з офіційними каналами (довідні записки регіональних партійних комітетів і виконавчих органів влади).

Коло споживачів інформації щодо політико-економічної ситуації в регіоні

Керівники органів держбезпеки постійно доповідали на засіданнях політбюро РКП(б)–ВКП(б) та КП(б)У про окремі політико-економічні й соціальні тенденції розвитку радянського суспільства. Так, з інформаційними повідомленнями на засіданнях політбюро, оргбюро, секретаріату ЦК РКП(б) і пленумах ЦК партії часто виступав голова ВНК–ДПУ–ОДПУ Ф.Дзержинський¹. Він закликав голів і співробітників місцевих НК «тримати губками в повному курсі своєї роботи, робити їм періодичні доповіді, інформувати про отримувані завдання з ВНК». Наступникові Ф.Дзержинського – В.Менжинському – також ставилося в обов'язок «робити у ЦК систематичні доповіді про найважливіші справи, які мають політичне, економічне й партійне значення»².

Таким інформаційно-аналітичним доповідним запискам надавався гриф «Цілком таємно», що зумовлювало рівень їх збереженості та вузьке коло споживачів інформації. Знайомитися з ними мав право тільки адресат, перш за все вище та місцеве партійно-державне керівництво республіки, регіону, країни. Зведення, бюлетені, довідні записки органів держбезпеки щодо політико-економічної ситуації до 1923 р. перебували в постійному розпорядженні партійних і радянських інстанцій, згодом усі матеріали належало повертати в місцеві апарати ДПУ. Губернські та окружні відділи ДПУ УСРР неодноразово зверталися до губкомів КП(б)У: «Нами вам щомісяця направляються політичні огляди, які є вичерпними. Разом із тим, просимо повертати всі раніше надіслані вам доповіді й зведення, які, відповідно до вказівки центру, після їх використання вами повинні перебувати тільки в нас»³.

Наприкінці 1925 – на початку 1926 рр. ЦК ВКП(б) ухвалив заходи щодо вдосконалення режиму використання та зберігання секретних документів ОДПУ СРСР. Серед іншого наголошувалося: «Надалі по використанні акуратно повертати в ДПУ їхні огляди та зведення не пізніше 1,5 місяців із дня отримання»⁴. Було встановлено такий по-

¹ Див., зокрема: Ф.Э.Дзержинский – председатель ВЧК – ОГПУ. – Москва, 1977. – С. 154, 238.

² Из истории ВЧК: 1917–1921 гг.: Сб. док. – Москва, 1958. – С. 400.

³ Подкур Р., Ченцов В. Документы органов государственной безопасности УССР 1920–1930-х годов: Источниковедческий анализ. – Тернополь, 2010. – С. 193.

⁴ Там же. – С. 194.

рядок роботи з матеріалами: при надходженні в окружний комітет партії їх приймав завідувач загальним відділом і направляв через секретний журнал завідувачеві інформаційним підвідділом під його особисту розписку; останній інформував завідувача організаційно-інструкторським відділом і секретаря окружкому про найбільш важливі моменти, встановлені місцевим апаратом ДПУ. Очевидно, конспірація в даному випадку диктувалася політичними мотивами, агентурні відомості в матеріалах 1920-х рр. практично відсутні. Витік інформації з документів, які фіксували стан речей у державі, міг завдати шкоди офіційній пропаганді.

Найчастіше до виконавчих комітетів надходила чекістська інформація стосовно економічного стану губерній (повітів, округів), про прибуття та облік «політично неблагонадійного елементу», роботу різних установ, відомств, про негативну поведінку окремих керівників, боротьбу з бандитизмом. Матеріали за підписом керівників чекістських підрозділів і з обмежувальним грифом адресувалися, зазвичай, головам виконкомів (з'їздів рад, президій).

Підготовка інформаційно-аналітичних матеріалів у 1920-х рр. провокувала певні конфлікти між апаратом ДПУ та місцевим партійно-державним керівництвом. Розуміючи, що органи державної безпеки мають власний інформаційний канал на лідерів СРСР та УСРР, функціонери на місцях намагалися контролювати зміст інформаційно-аналітичних доповідних записок. Деякі губкоми КП(б)У ухвалювали рішення, що зобов'язували співробітників відділів ДПУ УСРР «про зміст усіх надісланих у центр доповідей заздалегідь інформувати секретаря губкому і голову губвиконкому, а також просити ЦК КП(б)У звернути увагу ДПУ України на необхідність скорочення кількості доповідей»⁵.

Структурні підрозділи ВНК–ДПУ–ОДПУ СРСР і УСРР зі збору й аналізу політико-економічної інформації

Організація інформаційних підрозділів місцевих апаратів ВНК (відділення, бюро, столи) розпочалася у січні – лютому 1918 р. Інформація, яку збирали та узагальнювали співробітники органів держбезпеки щодо політико-економічної ситуації в підлеглий губернії, направлялася до інгороднього відділу ВНК, який було створено 18 березня 1918 р. У його складі функціонувало інформбюро, співробітники котрого аналізували доповідні записки, підготовлені на основі як відкритих, так і агентурно-оперативних джерел⁶.

⁵ Там же. – С. 192.

⁶ Лубянка: Органи ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ: Справочник. – Москва, 2003. – С. 15.

Згідно з ухвалою III Всеросійської конференції надзвичайних комісій (1–3 червня 1919 р.), обов'язки зі збору політико-економічної інформації покладалися на секретний відділ ВНК та секретно-оперативні відділи губНК⁷.

Становлення інформаційно-аналітичної лінії в діяльності ВНК гальмувалося відсутністю підготовлених кадрів. Здебільшого малоосвічені співробітники на місцях не володіли навичками збору та первинного аналізу великих масивів інформації. З огляду на це секретний відділ ВНК у липні та жовтні 1919 р. підготував інструктивно-методичні циркуляри для місцевих апаратів. Керівництво секретного відділу ВНК особливо наголошувало на визначенні типових фактів, тенденцій у політико-економічному розвитку адміністративно-територіальної одиниці, «опуклої картини загального стану губернії»⁸.

Паралельно інформація про підзвітну територію концентрувалася в особливому й транспортному відділах ВНК. Однак вона відіграла роль політико-економічного фону для агентурно-оперативної ситуації у військових частинах, підрозділах прикордонників, на транспортних вузлах, підприємствах, залізницях тощо.

На формування організаційно-штатної структури інформаційної діяльності ВНК–ВУНК впливала поточна ситуація у країні. Після ліквідації зовнішніх фронтів громадянської війни, навесні 1921 р. більшовицька влада (як радянської Росії, так і УСРР) зіткнулася з широким повстанським рухом, економічною кризою та діяльністю «непролетарських» партій і громадських організацій. Значна територія країни, суттєві регіональні відмінності, відсутність міцної владної вертикалі, наявність в органах виконавчої влади представників різноманітних політичних партій (а це зумовлювало різні інтерпретації постанов РКП(б) – КП(б)У та уряду) стали факторами, що заважали вищому більшовицькому партійно-державному керівництву виробити комплекс політичних, економічних і каральних заходів для утримання на владному Олімпі. Лідерам РКП(б) потрібна була всебічна й детальна інформація про основні тенденції громадсько-політичного та економічного життя колишніх областей Російської імперії.

13 березня 1921 р. Ф.Дзержинський підписав адресовану головам губвиконкомів і губернських НК шифротелеграму, якою зобов'язував голів губНК тримати постійний зв'язок із Центром та надсилати повну інформацію про ситуацію в губернії. Ключовим моментом у створенні інформаційної системи ВНК–ВУНК стала циркулярна телеграма головам губвиконкомів та секретарям губкомів за підписом

⁷ Див.: Архив ВЧК: Сб. док. / Отв. ред. В.Виноградов, А.Литвин, В.Христофоров; сост. В.Виноградов, Н.Перемышленникова. – Москва, 2007. – С. 115–134.

⁸ «Совершенно секретно»: Лубянка – Сталину о положении в стране (1924–1934 гг.). – Т. 1. – Москва, 2001. – С. 35.

голови ВЦВК М.Калініна та секретаря ЦК РКП(б) М.Крестинського від 17 березня 1921 р. про передачу кожного тижня всієї інформації щодо політико-економічної ситуації в губернії у Центр через губНК⁹.

Для координації інформаційного потоку та в розвиток згаданого циркуляру, згідно з телеграмами Ф.Дзержинського та Г.Ягоди, у губерніях створювалися трійки державної інформації у складі начальника інформаційного підрозділу губНК, голів губвиконкому та губкому партії. Зведення з більшості губерній повинні були надсилатися, зокрема, з повноважного представництва ВНК на Закавказзі та Південному Сході Росії – по понеділках і четвергах, із ВУНК – по вівторках та п'ятницях, повноважного представництва ВНК Сибіру й Киргизії – по середах і суботах, а з Туркестану – лише один раз на тиждень, у середу. Існував і зворотний зв'язок. Інформаційно-аналітичний бюлетень про ситуацію в радянських республіках ВНК направляла за 50 адресами. Окрім вищого партійно-державного керівництва радянської Росії зведення надсилалися у Харків, Мінськ, Гомель і Ташкент¹⁰.

Якщо спочатку інформаційно-аналітичні записки готували співробітники секретного та оперативного відділів, то, згідно з наказом керуючого справами ВНК №75 від 28 березня 1921 р., на основі відділення обробки матеріалів оперативного відділу було створено інформаційний відділ (далі – ІНФВ) із безпосереднім підпорядкуванням начальникові секретно-оперативного управління ВНК¹¹. Відповідні структурні зміни відбулися в регіональних апаратах органів державної безпеки РСФРР та УСРР.

Спочатку у структурі ІНФВ планувалися наступні підрозділи: секретаріат, відділення обробки матеріалів, військової цензури й літературне. Але в подальшому визначилася тенденція до конкретизації інформації та її видів (державна, відомча, для преси, для керівництва ВНК тощо). У результаті станом на 1922 р. ІНФВ мав три відділення – державної, секретної й іноземної інформації¹². Таким чином, сконцентрувавши всі інформаційні потоки в ІНФВ, співробітники органів держбезпеки мали змогу аналізувати політико-економічну ситуацію в конкретних губерніях, республіках за тривалий час (місяць, квартал, півріччя, рік), визначаючи основні тенденції поточного життя регіону. Спираючись на інформаційно-аналітичні зведення ВНК–ДПУ–ОДПУ СРСР та ДПУ УСРР, більшовицькі лідери виробляли комплексні заходи щодо «радянзації» областей колишньої Російської імперії.

⁹ Там же. – С. 39.

¹⁰ Там же. – С. 40–41.

¹¹ Лубянка: Органы ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ: Справочник. – С. 22.

¹² «Совершенно секретно»: Лубянка – Сталину о положении в стране (1924–1934 гг.). – Т. 1. – С. 43.

Наступна реорганізація інформаційної діяльності органів державної безпеки зумовлювався вже сталінською «модернізацією економіки» СРСР кінця 1920 – початку 1930-х рр. У цей період вождь та його оточення вибудували жорстку вертикаль влади, місцеві партійні комітети контролювали практично всі сторони політичного, економічного, культурного та повсякденного життя регіонів. Відтак інформаційна діяльність органів держбезпеки спрямовувалася на виявлення «осередків опору» сталінській політиці.

Згідно з наказом ОДПУ СРСР №95/54 від 5 березня 1931 р., шляхом злиття інформаційного відділу з секретним відділом та підрозділом політичного контролю було створено секретно-політичний відділ, що мотивувалося посиленням агентурно-оперативної роботи «по активних контрреволюційних елементах міста й села», необхідністю відчутного поліпшення збирання та обробки *«політичної інформації шляхом використання даних не тільки інформаційної мережі міста і села, але й даних, отриманих під час оперативної діяльності»*¹³ (курсив наш – Р.П.). Таким чином, незважаючи на розформування спеціалізованого підрозділу зі збору та обробки політико-економічної інформації щодо конкретної адміністративно-територіальної одиниці, інформаційно-аналітична складова в діяльності органів держбезпеки тільки посилилася. При аналізі тенденцій поточного життя поряд з офіційними матеріалами з партійних та державних органів активно використовувалися й агентурно-оперативні дані.

Параметри опису

адміністративно-територіальної одиниці УСРР–УРСР

Співробітники секретного відділу ВНК у серпні 1919 р. розробили два типи інформаційних зведень: «А» (політико-економічна ситуація в губернії) та «Б» (діяльність усіх НК губернії). Матеріали подавалися щотижня, тобто за 1–8, 9–15 числа місяця й т.д. Ураховуючи наші зацікавлення, основну увагу зосередимо на зведенні типу «А», яке складалося з семи розділів. Перший («Політичний стан губернії») повинен був відображати настрої серед службовців «радянського апарату», діяльність осередків «непролетарських» партій та громадсько-політичних організацій. Співробітники секретного відділу центрального апарату ВНК особливо наголошували на інформуванні про антирадянські виступи. При описі подібних фактів обов'язковим було посилення на джерело інформації. У другому розділі («Військовий стан») висвітлювалися проблеми військового будівництва й мобілізації, рівень дезертирства тощо. Наступні три розділи присвячувалися

¹³ Лубянка: Органи ВЧК-ОГПУ-НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ: Справочник. – С. 49.

економічній ситуації в губернії. Зокрема, у розділі «Продовольчий стан» подавалися матеріали про ставлення сільського та міського населення до «радянської продовольчої політики», забезпечення населення продовольством, результати діяльності продзагонів. У розділі «Економічно-господарський стан» фіксувалася інформація про міське господарство, роботу комунальних підприємств, фабрик та заводів, організацію робітничого контролю на виробництві, діяльність перших раднаргоспів. Важливість залізниці як єдиного дієвого засобу комунікації в умовах загальної руйнації господарства підкреслювалася в розділі «Стан залізничного транспорту». Співробітники місцевих апаратів НК акцентували увагу на проблемах ремонтної бази, прорахунках продовольчого та вугільного забезпечення, настроях залізничників, діяльності різних тимчасових надзвичайних комісій. Шостий розділ («Загальна частина») інформував про функціонування місцевих виконавчих органів, міліції, різного роду «комісаріатів». Тут чекісти подавали важливі, на їх думку, прояви місцевого повсякденного життя. В останньому розділі зведення фіксувалася інформація про безпосередню діяльність місцевих апаратів губНК: заходи й методи боротьби з політичними опонентами більшовиків, кримінальними злочинцями¹⁴.

Висновки подавалися як графічно відокремлений підрозділ останнього розділу. Здебільшого вони мали дуже узагальнюючий характер і не завжди відбивали певні тенденції політико-економічного життя губернії, про які зазначалося у зведенні. У подальшому структура документації вдосконалювалася. Зведення «А», за висловлюванням В.Виноградова, стали контуром для наступних інформаційних матеріалів ВНК–ОДПУ СРСР¹⁵.

Зведення 1919 р. мали чимало вад («Надіслані з місць матеріали страждають відсутністю елементарної вдумливості й розуміння оточуючого середовища [...]»), а основними недоліками зведень типу «А» були «загальність» у висвітленні політичного, економічного та продовольчого стану губернії, поверхова й розпливчаста інформація без типових прикладів і аналізу, повторюваність даних, навіть неточність у географічних назвах та хронометражі подій¹⁶.

Відтак загальна тенденція вдосконалення інформаційних зведень щодо політико-економічного стану губернії полягала в конкретизації інформації, її якісній складовій, своєчасності та широті охоплення фактів і явищ. Зокрема, у наступних зведеннях вимагалася висвітлення настроїв і поведінки конкретних соціальних та професійних

¹⁴ Див.: «Совершенно секретно»: Лубянка – Сталину о положении в стране (1924–1934 гг.). – Т. 1. – С. 33–34.

¹⁵ Там же. – С. 35.

¹⁶ Там же. – С. 35–36.

груп населення – дезертирів, різних категорій фахівців промисловості й сільського господарства, органів центрального та місцевого управління, «молодих висуванців», технічної й гуманітарної інтелігенції тощо. В окрему групу виділялися артисти, які не входили до більшовицьких культурно-просвітницьких організацій, а також торговці й кустарі.

Тенденція до розширення кола інформації отримала розвиток із виникненням трійок з державної інформації. Так, у наказі ВНК № 132 від 12 травня 1921 р. «Про порядок складання державних інформзведень» визначалася структура триденного «телеграфного зведення»: загальнополітичне становище, партійна, профспілкова й радянська робота, побут робітників, саботаж, економічний та господарський (виробничий) стан, санітарна обстановка (епідемії, рівень захворюваності на інфекційні недуги), демобілізація¹⁷.

Ситуація вимагала подальшого вдосконалення державного інформування. Протягом вересня 1921 – лютого 1922 рр. ВНК виробила дві інструкції з підготовки державних інформаційних зведень. Першу – від 14 вересня 1921 р. за підписом заступника голови ВНК І.Уншлихта – досить детально проаналізував В.Виноградов. Зазначимо лише, що документ у черговий раз підтвердив фактичне керівництво підготовкою зведень по лінії державної інформації співробітників органів держбезпеки¹⁸.

Акцентуємо увагу на «Інструкції з держінформації» від 7 лютого 1922 р. за підписом начальника ІНФВ ВНК В.Ашмаріна з трьох причин. По-перше, їх параметри оцінки політико-економічної ситуації в адміністративно-територіальній одиниці практично подібні, по-друге, у документі подано аналіз 9-місячної роботи органів держбезпеки по лінії державної інформації; по-третє, вона яскраво демонструє деталізацію параметрів політико-економічної інформації в контексті нової економічної політики.

Отже, керівництво ВНК чітко формулювало основну мету державної інформації – «інформування Центру про ступінь стійкості ситуації на місцях і про проведення й зміцнення на місцях нашої політики». Відтак в основу державної інформаційної роботи мало бути покладене висвітлення політичного стану даного району й виявлення економічних причин, які впливають на його зміну, а також висвітлення ступеня успішності проведення у життя найголовніших заходів радянської влади як у політичній, так і економічній областях. На думку чекістів, «детальне висвітлення цих питань повинно, по суті, подати точну картину політико-економічного становища даного району. [...] перед державною інформацією по-стало завдання виявити й виділити найбільш важливі, державної

¹⁷ Там же. – С. 40.

¹⁸ Там же. – С. 40–41.

ваги, подавши їх на перший план, фактори, які мають суттєве значення для даного району та моменту»¹⁹.

Наступне завдання державної інформації, яке було особливо актуальним для лідерів РКП(б) – КП(б)У, полягало у відстеженні динаміки росту «дрібнобуржуазної стихії» серед різних груп населення. Загальна руйнація господарства змусила керівництво країни значно розширити сферу впливу приватного капіталу на економіку. Тож було важливо не лише контролювати його взаємодію з державними підприємствами, а й виявити той момент, коли «нова буржуазія» почне вимагати політичних перетворень.

Третім завданням стало «якомога повне висвітлення нового економічного розвитку районів і спостереження за проведенням у життя нашої нової економічної політики». У першу чергу наголошувалося на пильному контролі за ходом й інтенсивністю проведення політико-господарських кампаній («ударних місячників», «тижнів», «днів») та інформуванні Центру про всі обставини, які заважатимуть їх реалізації.

Повідомлення центрального апарату ВНК про прояви відвертої й «потаємної» контрреволюції, «діяльність контрреволюційних партій та угруповань, робота яких виходить за межі звичайного агентурного спостереження, набуваючи розмірів державної ваги» визначалося як четверте завдання²⁰. Наявність оперативної інформації в державних інформаційних зведеннях вірогідно стала наслідком прагнення сумістити політико-економічну ситуацію в губернії з активізацією чи придушенням «контрреволюційних угруповань». Загалом дані про діяльність оперативних підрозділів місцевих чекістських апаратів надходили до центрального апарату ВНК–ОДПУ за «лініями роботи» (секретний, особливий, контррозвідувальний відділи тощо).

Інформація у зведенні за лінією державної інформації в межах конкретної губернії розподілялася по 11 розділах. Так, у першому («Політичне становище робітників, стан промисловості: державної приватної, кустарної. Діяльність економічних нарад та ради народного господарства») вимагалося детально висвітлювати:

- настрої робітників на підприємствах усіх форм власності, їх ставлення до політико-господарських кампаній радянської влади;
- джерела та рівень продовольчого постачання, наявність відповідних фондів та запасів, норми заробітної плати й виробітку, натуроплата;
- побут робітників (житло, санітарний стан), діяльність побутових робітничих комісій, реагування органів місцевої влади;

¹⁹ Держархів Одеської області, ф. 1, оп. 1, спр. 100, арк. 1. Також див.: «Совершенно секретно»: Лубянка – Сталину о положении в стране (1924–1934 гг.). – Т. 1. – С. 45.

²⁰ Держархів Одеської області, ф. 1, оп. 1, спр. 100, арк. 1–2.

— випадки страйків, «бродінь», «волинок», їх причини, тривалість, відсоток учасників стосовно загальної кількості робітників, способи їх припинення;

— взаємовідносини між робітниками та заводською адміністрацією, факти використання кустарів колишніми власниками майстерень і промислових закладів.

Робота державних, приватних та кустарних підприємств аналізувалася за ступенем забезпечення паливом, сировиною, наявністю кваліфікованих робітників, рівнем продуктивності праці із зазначенням відсотку щодо минулого звітного періоду, виконанням державного замовлення, фактами саботажу «технічних спеців». При аналізі приватних підприємств статистика подавалася в порівнянні з державними. Окремим пунктом виділялася взаємодія державного виробництва з приватними, кооперативними закладами. Ефективність роботи губернських економічних нарад та ради народного господарства оцінювалася через результати обстежень підприємств, проведення орендної кампанії (кількість орендованих об'єктів, фінансова прибутковість оренди).

У розділі «Політико-економічне становище селян» передбачалося виявляти:

— настрої різних соціальних груп (куркулів, середняків, бідняків), ставлення до «радвлади, РКП(б), непу, товарообміну, кооперації, політичних органів, ступінь участі селян в їх роботі», до «ворогів радянської влади» із зазначенням цих «ворогів»²¹;

— випадки погромів, заворушень, кількість учасників, тривалість;

— діяльність сільських та волосних виконкомів, відсоток комуністів в їх кадровому складі, участь селян у виборчих кампаніях до низових сільських виконавчих органів;

— роботу посівних комітетів, наявність насіння, прагнення до зміни структури посівних площ, стан посівів, хід збиральної кампанії, урожайність;

— формування списків платників сільськогосподарського податку, факти приховування наявності сільськогосподарських машин, хід здачі податку, випадки застосування революційного трибуналу та продовольчих загонів;

— кадровий склад, поведінку співробітників місцевих продовольчих органів, стан зсипних пунктів, елеваторів, випадки масового псування продовольства та збіжжя;

— роботу комун, радгоспів, артільей, їх взаємодію з кустарями, приватниками, органами місцевої влади, оточуючим населенням, здачу продовольства за державним податком, збут вироблених товарів;

— настрої членів колективів, їх реагування на «заходи радянської влади, РКП(б), нову економічну політику»;

²¹ Там само, арк. 3.

— ставлення сільського населення до гужової повинності та податку, участь у заготівлі палива й пиломатеріалів, боротьбу з лісовими пожежами;

— взаємодію приватних організацій і контрагентів, лісозаготівельних трестів та кооперації при заготівлі палива й лісоматеріалів.

Також в інструкції яскраво простежується зацікавленість більшовицьких лідерів політичною складовою через наявність у кадровому складі кооперативних організацій колишніх членів опозиційних РКП(б) – КП(б)У партій. Вірогідно, керівництво країни вважало концентрацію тут політичних опонентів свідомим кроком, оскільки успішна робота кооперативних організацій залежала від масового залучення паїв населення. Отже, політичні опоненти «диктатури пролетаріату» отримали широку аудиторію для пропаганди власної альтернативної ідеології розвитку держави. Зокрема, в УСРР у кооперативних організаціях працювали колишні члени УПСР, УПЛСР, УКП, РСДРП(м) тощо.

У третьому розділі («Робота кооперації і стан вільного ринку») увага акцентувалася на:

— настроях членів кооперативних організацій, їх політичній орієнтації, діяльності контрреволюційних партій, популярності політичних угруповань, наявності осередків РСДРП(м), ПСР та УПСР, «діяльності буржуазних об'єднань під виглядом кооперацій, артілей»;

— «політичній фізіономії» кооперативних з'їздів, зібрань, ролі та впливу на делегатів місцевих осередків РКП(б) – КП(б)У, результатах виборчих кампаній, ставленні різних груп населення до кооперації;

— загальному темпі розвитку всіх видів кооперації, їх фінансовій спроможності, наявності товарів за специфікацією, у тому числі першої необхідності, їх кількості і попиту, співвідношенні між ринковими та кооперативними цінами;

— роботі губернських кооперативних союзів, їх політичній орієнтації, виробничій, культурно-просвітницькій діяльності кооперативів;

— інтенсивності товарообмінних операцій, наявності товарообмінного фонду, товарів, які користуються найбільшим і найменшим попитом, ставленні до товарообміну робітників, селян, обивателів;

— контрреволюційних угрупованнях, які користуються симпатіями торговців, спробах учасників вільного ринку створити організації та союзи, їх політичних настроях;

— ставленні населення до радянських грошей, «спекуляції грошовими знаками», валютою, золотом;

— регулюванні приватної торгівлі, випадках притягнення торговців до суду, динаміці цін вільного ринку.

Четвертий розділ («Політичні настрої червоноармійців і стан військових частин») подавав загальну інформацію про дислоковані на території губернії підрозділи, зокрема:

— настрої червоноармійців, їх ставлення до радянської влади, непу, випадки невдоволення, повстань, погромів, політична робота у частинах;

— взаємостосунки між червоноармійцями, комсомольцями, командним складом, політпрацівниками, військова дисципліна, відсоток дезертирства;

— продовольче та речове забезпечення, стан озброєння, спорядження, військових складів;

— санітарна ситуація та побут червоноармійців;

— демобілізація й процес поповнення частин, звільнення колишніх царських та «білих» офіцерів.

Наявність п'ятого розділу («Настрої союзної й партійної маси, робота профспілкових і партійних організацій») свідчила про намагання лідерів РКП(б) – КП(б)У детально розібратися в настроях членів низових парторганізацій і профспілок, адже саме вони відгравали основну роль у «радянзації» населення, просуванні більшовицької ідеології в маси. Основними параметрами оцінки були:

— настрої «профспілкової маси», ставлення до непу, нової тарифної політики, участь робітників у профспілках, вплив місцевих партійних осередків РКП(б) – КП(б)У;

— спроби впливу «контрреволюційних угруповань» на профспілкові осередки, діяльність «підпільних профспілок», внутріспілчанські розбіжності, конфлікти, течії, результати виборчих кампаній, випадки масового виходу з профспілки;

— поточна робота керівних органів профспілок, участь у відновленні підприємств, поліпшенні побуту, допомозі голодуючим, взаємодія з партійними і радянськими органами, кустарями та кооперацією;

— настрої членів партії, ставлення до непу, конфлікти, опозиційні групи;

— проникнення в партійні осередки контрреволюційних та буржуазних елементів, «червоний бандитизм»;

— поточна робота структурних підрозділів партійних комітетів (жінвідділи, агітвідділи), результати конференцій, з'їздів, зв'язок із масами (робітники, селяни).

Рубрики розділу «Настрої радянських службовців і радянське будівництво» схожі на попередній. Чекісти лише виділили окремо «джерела переважного постачання службовців». Вірогідно, більшовицькі лідери намагалися виробити таку систему забезпечення нової радянської бюрократії, яка б спонукала беззаперечно виконувати вказівки керівництва. Комфорт та продовольчі пайки стали засобом посилення інстинкту самозбереження функціонера, методом виховання «радянського службовця».

«Радянське будівництво» оцінювалося за параметрами інтенсивності роботи установ, їх взаємодії, фактами порушення «революційної законності», діяльністю правоохоронних органів, виконкомів та

місцевих з'їздів рад, ходом і результатами виборчих кампаній, відсотком комуністів у радянських установах. Окремо вимагалось подавати інформацію про випадки повстань, масових відмов від виконання розпоряджень органів влади, контрреволюційні та шпигунські прояви, поведінку населення, різного роду заворушення, вплив на маси духівництва й сектантів.

У сьомому розділі («Робота контрреволюційних партій, організацій духівництва, сектантів. Активні прояви контрреволюційних настроїв») повторювалася інформація, що подавалася по лінії оперативних підрозділів ВНК–ВУНК, ДПУ–ОДПУ про випадки антирадянських демонстрацій, страйків, виступи членів «непролетарських» партій та громадсько-політичних організацій. Виводилися узагальнюючі дані щодо рівня кримінального бандитизму та проституції.

Наступний розділ («Санітарний стан населених пунктів і надання допомоги голодуючим») був актуальним через фактичне руйнування системи лікувально-санітарного забезпечення населення в умовах громадянської війни. Країну охопили епідемії, втрати від яких іноді перевищували кількість загиблих під час воєнних кампаній. Отже, санітарний стан губернії оцінювався за наступними параметрами:

- наявність епідемій та епізоотій, діяльність надзвичайних санітарних комісій;
- кількість медперсоналу, стан лікарень, робота водоканалу, асептизаторів, житловий фонд;
- допомога голодуючим, її збір, розміщення біженців, дітей, ставлення населення до голодуючих, діяльність нансенівської організації, АРА, помголів тощо.
- використання голоду та епідемій контрреволюційними організаціями.

У розділі «Політико-економічний стан шкільних працівників та політико-просвітницька робота» подавалися уявлення про діяльність навчальних закладів, агітпунктів, бібліотек, хат-читалень, настрої учнів, студентів, учителів і викладачів, рівень їх речового та продовольчого забезпечення, хід ліквідації неписьменності. Вимагалось виявляти спроби читання закону Божого, запровадження платного навчання.

У десятому розділі («Політико-економічний стан залізничників, робота транспорту») за стандартною вже схемою «настрої – ставлення – постачання – наявність фондів» вивчалася робота залізниці. Обов'язково вказувалися рівень виконання графіків перевезень, причини затримки вантажів.

Одинадцятий розділ був актуальним для прикордонних губерній, адже тут ішлося про стан охорони кордонів та наявність фактів контрабанди, розвідувальну політико-економічну та військову інформацію про 50-кілометрову прикордонну зону суміжної держави²².

²² Там само, арк. 1–6.

Водночас в інструкції узагальнювався 9-місячний досвід підготовки зведень. Керівництво ВНК окреслило типові помилки. Зокрема, заборонялося захаращувати документи розлогими описами повсякденного життя губернії; основу кожного повідомлення мав становити конкретний факт чи явище; автори повинні вказати причину успішності чи неуспішності розвитку процесу або події; дрібні факти слід було узагальнювати, характеризуючи проблему в губернському масштабі; недопустимими вважалися формулювання «Без змін», «Як у минулому зведенні»; недостовірні дані належало обумовити в тексті.

Наприкінці 1920-х рр. ІНФВ ОДПУ СРСР перебудував структуру інформаційних зведень щодо політико-економічного становища регіону. Сформувавши жорстку вертикаль влади, Й. Сталін та його оточення розпочали «другий комуністичний штурм»²³ – чергову спробу побудови комуністичного суспільства на засадах терору як одного з методів державного управління під час проведення колективізації, індустріалізації, «культурної революції». Вищому партійно-державному керівництву СРСР уже не було потреби вникати в тенденції розвитку кожного регіону – його цікавили процеси хлібозаготівлі, «розгортання класової боротьби», «спекуляція продовольчими товарами», результати репресивних операцій органів державної безпеки, діяльність міліції, прокуратури та суду стосовно «ворогів радянської влади». Так, у січні – лютому 1928 р. керівництво ОДПУ СРСР розіслало вказівки місцевим апаратам щодо направлення статистичних даних про репресії, порядок розгляду справ судом та позасудовими органами у вигляді термінових доповідних записок, донесень.

Одночасно співробітники ОДПУ СРСР готували так звані технічні зведення, які включали три розділи: політичні настрої селянства; хід хлібозаготівлі, «ненормальності в роботі організацій та установ»; антирадянська діяльність куркульства, різні контрреволюційні прояви щодо хлібозаготівлі. З лютого 1928 р. місцеві апарати повинні були інформувати про тенденції щодо скорочення посівних площ чи порушення сівозміни, прорахунки у справі участі виконавчих, земельних органів, сільськогосподарської кооперації в посівній і збиральній кампаніях. Телеграмою від 13 серпня 1928 р. ІНФВ ОДПУ СРСР вимагав повних даних про індивідуальні селянські податки, а з жовтня 1929 р. – про хід колективізації (не пізніше 5 жовтня) та взаємовідносини колгоспів з «оточуючим селянством» (не пізніше 15 листопада)²⁴. Ці матеріали становили основу щомісячних аналітичних оглядів ІНФВ ОДПУ СРСР – ДПУ УСРР наприкінці 1920-х рр. щодо політико-економічної

²³ Васильєв В. Сталінська революція «згори»: насилля, протидія, результати // Історія України: Маловідомі імена, події, факти. – Вип. 36. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2010. – С. 75.

²⁴ «Совершенно секретно»: Лубянка – Сталину о положении в стране (1924–1934 гг.). – Т. 1. – С. 71–70.

ситуації в адміністративно-територіальних одиницях. Окрім текстової частини документ мав додатки, що іноді перевищували обсяг самого огляду. Тут подавався фактичний матеріал, статистичні таблиці, діаграми, які характеризували напрями в розвитку окремих явищ.

На початку 1930-х рр. основною тенденцією стало висвітлення «класової боротьби» в регіонах. Про це, зокрема, свідчать політико-економічні огляди начальників обласних відділів ДПУ УСРР. Для прикладу проаналізуємо типову доповідну записку керівника Вінницького обласного відділу ДПУ УСРР В.Лєвоцького від 7 березня 1932 р. про політико-економічне становище новоствореної (лютий 1932 р.) Вінницької області²⁵. Обмежившись мінімальними даними про економічну ситуацію, В.Лєвоцький детально проаналізував динаміку «контрреволюційної діяльності» осередків політичних партій та громадсько-політичних організацій у 1917 – на початку 1930-х рр.

На його думку, за «контрреволюційною засміченістю» Поділля займало одне з перших місць у республіці. Головними факторами виникнення такої ситуації В.Лєвоцький вважав відсутність пролетарських осередків, сусідство з «капіталістичними країнами, які завжди мали колонізаторські та інтервенціоністські тенденції». У першу чергу йшлося про Польщу та Румунію. Зокрема, Польща «в перші роки революції створювала умови для розвитку української контрреволюції й упровадження в куркульське середовище ідеї української дрібнобуржуазної державності». Основними її провідниками стали члени українських «непролетарських» партій (меншовики, укапісти, есери), повітові осередки яких активно діяли на Поділлі.

Посиленню державницького спрямування подільського селянства сприяло перебування у Вінниці та Кам'янці-Подільському уряду Української Народної Республіки. Частина селян добровільно чи за мобілізацією служила в арміях УНР і ЗУНР. Уенерівські урядові установи залучали до роботи місцеву інтелігенцію, функціонували органи влади, численні громадські, культурно-освітні та кооперативні товариства, що також були осередками формування українського «незалежницького» стереотипу. На думку В.Лєвоцького, ці фактори сприяли «глибокому контрреволюційному укоріненню, а також залишили багато прихильників і по сьогодні»²⁶.

Характеризуючи політичну ситуацію по районах області, начальник Вінницького обласного відділу ДПУ УСРР дотримувався наочної схеми:

— політичні вподобання та поведінка населення під час національно-визвольних змагань 1917–1922 рр.;

²⁵ Вінницька область у 1932 р. включала територію сучасної Вінницької, Хмельницької, південних районів Житомирської та 3 районів Черкаської областей. Її населення становило понад 3,5 млн осіб у 71 районі.

²⁶ Держархів Вінницької області, ф. П-136, оп. 3, спр. 8, арк. 29.

- участь у повстанському русі, підтримка місцевих отаманів;
- наявність осередків «непролетарських партій» та громадсько-політичних організацій у 1920-х рр., здебільшого міфичних типу «Подільської філії Українського національного центру», численних повстанських угруповань практично в кожному районі області;
- ставлення до суцільної колективізації 1930 р., факти спротиву процесу розкуркулювання, участь у повстаннях та «волинках», різного роду «контрреволюційні прояви»;
- осередки «релігійної контрреволюції».

Доповідна записка свідчить про цілковиту впевненість В.Левочького у широкомасштабному й організованому спротиві населення області заходам радянської влади. Зокрема, саме так характеризувалися стихійні виступи селянства в 1930 р.²⁷

Таким чином, періодичні інформаційні огляди ВНК–ВУНК, ОДПУ СРСР – ДПУ УСРР щодо політико-економічного становища є важливим джерелом дослідження історії адміністративно-територіальної одиниці в 1920-х – на початку 1930-х рр. Зважаючи на мотиви створення інформаційної мережі органів державної безпеки, можна стверджувати про достатню високий ступінь достовірності економічної інформації. Щодо політичних даних, загальних оцінок динаміки політико-економічного розвитку регіону слід зазначити, що їх первинна інтерпретація залежала від конкретного співробітника органів держбезпеки, прихильника «диктатури пролетаріату», та ідеологічних постулатів більшовицької партії. Відтак доцільно максимально застосовувати методи внутрішньої критики цього виду документів та співвідносити інформацію з іншими джерелами.

Динаміка зміни параметрів оцінки адміністративно-територіальної одиниці залежала від ступеня «радянізації» регіону, рівня контролю центром діяльності партійно-державного апарату, політичної лояльності місцевих функціонерів. Невпевненість лідерів більшовицької партії в можливостях керівників на місцях контролювати політико-економічне становище спонукала їх детально знайомитися з ситуацією в регіоні для негайної корекції негативної динаміки. Якщо в 1920-х рр. однаково важливими для партійно-державної верхівки були політична й економічна інформація, то наприкінці 1920-х – на початку 1930-х рр. лівову частку інформаційних доповідних записок органів держбезпеки становили саме політичні матеріали, настрої соціальних груп населення, «класова боротьба» у провінції.

²⁷ Там само.

Світлана Архипова

**ЗМІНИ В АДМІНІСТРАТИВНО-
ТЕРИТОРІАЛЬНОМУ УСТРОЇ КИЄВА
У 20–30-х роках ХХ ст.**

Адміністративно-територіальний устрій у Києві ніколи не був стабільним. Постійно змінювались назви районів, їх кількість, територія, створювались не лише адміністративні одиниці, а й власні райони по інших лініях для різних установ (наприклад, переписові, міліцейські, народного суду, охорони здоров'я (декілька районувань), фінансових органів, комунального господарства тощо). При численних змінах влади, кожна з яких намагалася заперечити те, що створювала попередня, процес міського районування постійно був «у русі». Навіть такий короткий проміжок часу – з 1920 по 1930-ті роки – не виняток.

Більш-менш усталений поділ Києва спочатку на поліцейські частини, а з 1917 р. на 10 районів, не міг не зазнавати змін, коли місто під час громадянської війни опинялося в руках то однієї, то іншої політичної сили. У серпні 1918 р. замість 10 районів з'явилося 17, більшовики, прийшовши до влади у лютому 1919, вже наступного місяця поділили Київ на 25 комун. Восени денікінці відновили поліцейські дільниці, а з квітня 1920 більшовицька влада почала відновлювати районний поділ. Зокрема, у тогочасній пресі є відомості про 9 відновлених районів – Шулявський, Печерський, Подільський, Святошинський, Міський, Деміївський, Слобідський, Новостроєнський та Куренівський.¹ Але вже через рік, на початок 1921 року, за умов господарської розрухи через брак коштів місто розподілили на 6 значно укрупнених адміністративно-територіальних районів: Подільський (із Куренівським підрайоном), Печерський, Солом'янський, Шулявський (із Святошинським підрайоном), Деміївський та Слобідський². Але співвіднести їх з сучасними районами майже неможливо: приміром, Печерський район тоді доходив до Володимирської вулиці, Солом'янський – до Львівської площі, а територія Шевченківського району була розподілена між 4 районами: Печерським, Подільським, Солом'янським та Шулявським.

Для радянської влади реорганізація простору належала до числа постійних пріоритетів: топоніміка стрімко відбивала процеси ідео-

¹ Вісті – Известия Киевского Губревкома. – 1920, 1-7 апреля.

² Коммунист. – 1921. – 6 января.

логізації і формування культу «вождів». Іншою тенденцією, що виявлялася виразно вже з початку 20-х рр. було підпорядкування міського ландшафту утилітарно-прагматичним завданням – із майже цілковитим ігноруванням історико-культурних аспектів.

Приміром, Печерський район в тому ж 1921 році перейменували на Центральний, в 1924 р. він став Ленінським, в 1936-44 рр. був виділений як Кіровський район, а після війни знову став Печерським³. Деміївський у 1924-34 рр. був у складі укрупненого Ленінського району, а Деміївка і Голосієво – в складі Сталінського району. З 1933 до 1957 рр. район називався Кагановицьким, з 1933 року – Московським⁴. У 1925 році Подільський район було перейменовано на Петровський⁵. Шулявський район називався також Раковським (1923-27 рр.)⁶, з 1927 р. став Жовтневим⁷.

Така несталість території та найменувань призводила до плутанини, причому ситуацію ускладнювало одночасне запровадження цілком окремого міліцейського районування. Під час громадянської війни кількість міліцейських районів сягнула 19; у жовтні 1922 р. залишили 10 міліцейських районів – Бульварний, Деміївський, Куренівський, Либідський, Печерський, Подільський, Святошинський, Солом'янський, Центральний, Шулявський⁸. До того ж не було дотримано відповідності між адміністративними районами та межами діяльності районних партійних комітетів. І зовсім інша система територіального формування була прийнята для переписових районів під час проведення переписів населення. Під час перепису населення 1923 р., так само як і під час попередніх переписів 1919-го і 1920-го років, Київ було поділено на 23 переписові райони: Нестерівсько-Фундуклеївський, Старокиївський, Дворцовий, Троїцький, Тарасівський, Галицький, Львівський, Гостинодвірський, Труханів острів, Печерське, Окоloch.-Либідський, Солом'янський, Шулявський, Лук'янівський, Глибочицький, Плоський, Подільський, Звіринецький, Шулявські та Сирецькі дачі, Куренівсько-Пріорський, Слобідський, Деміївський, Святошинський та Пуца-Водиця⁹.

³ ЦДАВО України, ф.Р-5, оп.2, спр.345, арк.3; *Петров Я.* Печерський район и его исторические жилые местности // *Недвижимость Киева.* – 1998. – №9. – С.2.

⁴ *Петров Я.* Московский район и его исторические местности // *Недвижимость Киева.* – 1998. – №11. – С.3.

⁵ ДАК, ф. Р-1, оп.1, спр.79, арк.90.

⁶ Вулиці Києва. Довідник. – К., 1995. – С.228.

⁷ ДАК, ф.Р-1, оп.1, спр.463, арк.192.

⁸ *Серце Києва – Шевченківський район.* – К., 2007. – С.9.

⁹ *Боровський М.* Національно-соціальні перегрупування людності міста Києва в пореволюційних часах (1917-1923) // *Київ та його околиця в історії і пам'ятках.* – Харків-Київ, 1926. – С.471.

Нова реорганізація зі встановлення меж районів здійснювалася згідно з постановою губвиконкому, якою з 1922 по 1934 рр. було ліквідовано районні установи (райради, райвиконкоми). Продовжував існувати районний поділ міста, змінювались тільки кількість районів і їх назви. З 1922 по 1925 рр. у Києві було 5 районів: Печерський, Солом'янський, Подільський, Деміївський і Шулявський¹⁰, у 1926 – десять, в 1927 р. – одинадцять¹¹.

Завдання чіткого розмежування міських і неміських територій стали на порядок денний після того, як у 1923 р. Президією Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету було створено Київську округу (повіт) з окружним (повітовим) центром у м. Києві. Округа створювалася з Київського, частин Білоцерківського, Чорнобильського, Переяславського, Канівського повітів – Київщини й частини Остерського повіту Чернігівщини. До міського окружного центру входили передмістя Деміївка, Пуща-Водиця, Святошин, Катеринівка, Нивки, Микільське лісництво, Передмісна Слобідка. Безпосередньо окрвиконкомові були підпорядковані Нова та Стара Дарниця, Микільська, Кухмістерська, Олександрівська Слобідки, Чоколівка, Микільське лісництво¹².

В жовтні 1923 р. було складено опис земель, що входять до міської смуги: Микільський хутір, Горенка з селищем Костянтинівка, колишній Цегельний завод, Мостище з хутором Берковець, Романівка з хутором Любка, хутір Вишневський, Біличі, хутір Дігтярі, Стара і Нова Чоколівка, Проневщина, Совки, Красний трактир, Голосіївський хутір, Віта-Литовська, Галерний острів, острів Покал, Мишоловка, Лисогірська фортеця, Київське, Святошинське, Межигірське лісництва, землі Флорівського монастиря, Нова і Стара Дарниця, Микільська, Кухмістерська, Олександрівська, Воскресенська і Передмостова слобідки, Позняки, артилерійський полігон, аеродром¹³. Тоді ж ці землі за господарською ознакою було поділено на три категорії: лісові площі, поселення безпосередньо міського типу і урбанізовані поселення¹⁴.

Після того, як у 1925 р. на базі ліквідованої Київської губернії було утворено п'ять округ, безпосередньо підлеглих Харкову, влада вирішила провести всебічне обслідування міських поселень. Під час

¹⁰ Пролетарская правда. – 1921. – 13 декабря.

¹¹ *Рибаків М.О.* Адміністративно-територіальний поділ м.Києва: із давнини до сьогодення // Науковий вісник Української академії внутрішніх справ. – № 1. – К., 1998. – С.23.

¹² Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського Уряду України. – 1923. – С.575; Список поселень Київської округи. – К., 1926. – С.1.

¹³ ЦДАВО України, ф.2, оп.2, спр.608, арк.237.

¹⁴ Там само, арк.419.

обстеження, розпочатого Київським окружним виконавчим комітетом рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів у 1926 р., було зафіксовано наявність систем різного підпорядкування, або й цілковиту їх відсутність. Внаслідок цього виникло становище, коли понад три десятка селищ опинились поза сферою сталого адміністративного керування. Зважаючи на вищесказане, окружний виконавчий комітет визнав за необхідне зупинитись на більш детальному визначенні стану поселень, що ввійшли до нової міської смуги.

Селища розділили на 3 групи¹⁵:

1) з повною або переважною більшістю заняття населення сільським господарством. Це **Мишоловка** з хуторами Коники, Корчевате, Багринова гора, Преображенське, Самбурки, Голосієве та Китаєве – з сільрадою в Мишоловці (населення 1655 осіб). Червоний Трактир, який в адміністративному відношенні підлягає Хотівській сільраді Будаївського району, було вирішено залишити за цією сільрадою, тому що обслуговування хутору буде важко переводити, коли його приєднати до Мишоловки, яка розташована далі від цього хутору, ніж Хотів. **Біличі** з хуторами Дігтярі та вовчі Гори з сільрадою у с. Біличах (населення 2728 осіб); **Совки** (1 142 осіб); **Романівка** з хутором Любка (475 осіб); **Позняки** (1577 осіб); **Воскресенська слобідка** (1057 осіб); **Мостище** з хутором Берковець (825 осіб); **Горенка** з хуторами Костянтинівський та Добробут з сільрадою в Горенці (1093 осіб).

Зазначені поселення було вирішено й надалі залишити у стані поселень сільського типу.

2) селища та місцевості, які мають міське направлення і міцно зв'язані з Києвом. Такими селищами є **Передмостова слобідка** та **Нивки**¹⁶. Передмостова слобідка розташована на острові р. Дніпра, подібно до Труханового острова й заселена переважно київськими робітниками, службовцями, крамарями і т.і. Всього населення 4882 осіб. Хутір Нивки, який знаходиться на Києво-Житомирському шосе, поміж селітебно-будівельною смугою м. Києва й поселенням Святошин, з'єднується з Києвом святошинським трамваєм; у ньому є два великих промислових підприємства: Святошинська електростанція та завод «Червоний плугатар»; заселений переважно службовцями й робітниками, подекуди сільськими господарями. Тому Передмостова слобідка та хутір Нивки підлягали остаточному включенню до м. Києва.

3) приміські поселення з міським спрямуванням. Такими є: **Стара та Нова Дарниця** (2768 осіб), **Микільська слобідка** (4608 осіб), **Кухмістерська слобідка** (977 осіб), **Олександрівська слобідка**

¹⁵ ЦДАВО України, ф.1, оп.3, спр.618, арк.20 зв.

¹⁶ Там само, арк.21.

(1242 чол.) та **Чоколівське поселення** (1619 осіб). Всього населення в цих поселеннях 11014 чоловік. Характерним для них є тісний зв'язок з Києвом у сенсі занять населення. Коли виключити з них Дарницю, яка є старим дачним поселенням, заселеним переважно робітниками і службовцями і яка не має ніяких елементів сільського господарства, то решта поселень ще зберегли деякий зв'язок із сільським господарством, але лише у вигляді підсобного приміського заняття. Землі в цих поселеннях так мало, що зайнятість сільським господарством має другорядне значення¹⁷.

Передмостову слобідку та Нивки, які безпосередньо зв'язані з Києвом, було вирішено остаточно приєднати до Києва, а селище Катеринівку з населенням 164 осіб приєднати до Святошина. Це дачна місцевість, яка розташована поруч із Святошином і мала колись назву Сулимівські Дачі. До цієї групи селищ також було вирішено додати хутір Миколаївський (декілька будівель – помешкань для службовців комунального лісництва) з Межигірським лісництвом (комунальне господарство), підпорядкувавши їх безпосередньо Києву¹⁸.

Як наслідок 14 вересня 1926 р. до голови київського окружного виконавчого комітету П.Любченка надійшов лист від голови Центральної адміністративно-територіальної комісії О.Буценка з повідомленням про те, що до ВУЦВК раз у раз звертаються представники окремих селищних пунктів, які знаходяться у міській смузі й не можуть рахуватися селищами міського значення. Вони просили, щоб урядом було переглянуто існуючу міську смугу для того, аби всі залюднені пункти сільського значення відійшли від міста. Зокрема депутація від Чоколівки, Олександрівської слобідки та хутора Нивки прохала, щоб у правовому відношенні вищезгадані селищні пункти були віднесені до селищ сільського значення і щоб з них не брали міських податків, тому що постанова київського ОВК від 5.07.1926 р. остаточно не розв'язує цього питання. Тут же містилося прохання переглянути всю існуючу міську смугу¹⁹.

Наступного року актуалізувалося питання про неадаптованість у системі районування по лінії міліцейського обслуговування (в місті налічувалось 10 міліцейських районів). Адміністративно-військовою секцією Київської міської ради для адміністративного районування Києва була створена комісія, на засіданнях якої 23, 28 і 29 грудня 1927 року встановлено, що в діючому районуванні є чимало недоліків²⁰. Проведення районних меж відбувалось по середині вулиць,

¹⁷ Там само, арк.21 зв.

¹⁸ ДАК, ф.Р-1, оп.1, спр.79, арк.354; ДАКО, ф.112, оп.1, спр.574, арк.6, 8.

¹⁹ ЦДАВО України, ф.1, оп.3, спр.618, арк.161.

²⁰ ДАК, ф.Р-1, оп.1, спр.940, арк.2.

поділених на праву і ліву сторони. Відповідно сторона з парними номерами будинків відносилась до одного району, а з непарними – до іншого. Це в свою чергу спричиняло подвійне підпорядкування постового міліціонера наглядачам обох районів, або ж закріпленню за однією вулицею двох міліціонерів від двох районів.

Наявність 10 самостійних районів міліції не виправдовувалась ні економічними потребами міста, ні його побутовим устроєм. На прикладі Либідського району можна спостерігати, що за складом вулиць, які в нього входили, він окремими ділянками тяжів зразу до трьох районів – Центрального, Бульварного і Сталінського.

Віддаленість селища Пуща-Водиця від Куренівського району призвела до необхідності виділення Пущі-Водиці в окрему наглядову дільницю. Так само й віддаленість селищ Старої і Нової Дарниці від Ленінського району на практиці зумовила появу Слобідського підрайону на чолі з помічником начальника району. Цей підрайон, маючи власну печатку, обслуговував населення повністю, а наглядова дільниця в Пущі-Водиці печатки не мала, і населення за всіма довідками зверталось до Куренівського району, що спричиняло ряд незручностей. Також зверталася увага на те, що село Совки і селище Голосієве, не будучи приєднаними до міста, обслуговуються міліцією Сталінського району Києва.

Із всього вищесказаного комісія встановила, що сучасний діловий план міста відсутній; у районах трапляються паралельні назви вулиць; у Новій та Старій Дарниці, Микільській, Передмостовій і Кухмістерській слобідках хаотична нумерація будинків.

Тому на засіданні комісії було вирішено:

— Либідський район розформувати, розбивши його між Центральним, Бульварним і Сталінським районами²¹, що було здійснено на засіданні президії київської міської ради ІХ-го скликання 28 березня 1928 року (згідно постанови адміністративно-військової секції від 2 січня 1928 р.)²²;

— затвердити проект міської міліції з загальним описом контурів меж, доручивши у подальшому міській міліції і комунальному відділу у місячний термін скласти детальний опис меж;

— в Пущі-Водиці встановити наглядову дільницю з правом використовувати гербову печатку;

— офіційно затвердити Слобідський підрайон;

— межі між районами провести не по центру вулиць, а по обидві сторони вулиці відносно до одного району;

— комунальному відділу впорядкувати нумерації будинків у Новій та Старій Дарниці, Микільській, Передмостовій і Кухмістерській слобідках;

²¹ Там само, арк.3.

²² ДАК, ф.Р-1, оп.1, спр.463, арк. 240 зв.

— з метою забезпечення служби міліції і роботи всіх закладів Києва комунальному відділу видати новий план міста із включенням у нього приєднаних передмість²³.

Значна увага була приділена вирішенню питання стосовно Совок і Голосієва. Внаслідок фактичного приєднання села Совки і майбутнього приєднання Голосієва до міста, у зв'язку з побудовою там Лісового інституту і переселення Сільськогосподарського інституту, Комісія постановила порушити перед Президією Міської ради питання про їх офіційне приєднання до Києва²⁴.

Був встановлений приблизний опис меж міліцейського районування міста Києва²⁵.

1. Центральний район межує з Бульварним, Раковським, Петровським, Ленінським, Сталінським і Солом'янським районами.

2. Бульварний район міліції межує з Центральним, Раковським і Солом'янським районами.

3. Петровський район межує з Центральним, Ленінським, Броварським, Куренівським та Раковським районами.

4. Жовтневий район міліції межує з Бульварним, Центральним, Петровським, Куренівським, Святошинським і Солом'янським районами.

5. Ленінський район межує з Центральним, Сталінським, Петровським районами та периферією. До його складу входять Микільська і Кухмістерська слобідки, Стара та Нова Дарниця.

6. Сталінський район міліції межує з Ленінським, Центральним, Солом'янським районами та периферією. До нього входять селище Голосієво і Красний яр.

7. Святошинський район межує з Жовтневим, Куренівським, Солом'янським районами, периферією. До його складу входять хутір Нивки, Казенні дачі.

8. Куренівський район міліції межує з Петровським, Жовтневим, Святошинським районами та периферією. До складу Куренівського району міліції входить нове селище «Николаевск».

9. Солом'янський район міліції межує з Бульварним, Раковським, Святошинським, Сталінським районами і периферією. До його складу входять Олександрівська і Чоколівська слобідки.

На квітень-травень 1931 р. система влади в місті залишалась повністю розбалансованою. Як і раніше, існувало декілька цілком різних районувань, які були зовсім не пов'язані поміж собою, навіть у межах одного й того ж відомства, тому відчувалася гостра потреба у чергових реформах.

²³ ДАК, ф.Р-1, оп.1, спр.940, арк.3.

²⁴ Там само, арк.4.

²⁵ Там само, арк.5-7.

Проблему нового районування було розглянуто на засіданні президії київського міськплану у травні 1931 р. Було вирішено почати районування зі встановлення основних макрорайонів. Щоб уточнити межі макрорайонів, місто розподілили на мікрорайони, які визначили, виходячи з наступних критеріїв: 1) перспективи розвитку енергоцентралей, промисловості та сільського господарства; 2) топографічні властивості, транспорт і зв'язок; 3) стан комунального впорядкування даного мікрорайону (зокрема – характер забудови). Також був установлений розподіл міста по агентурному обслуговуванню із запровадженням 4 районів: Ленінського, Жовтневого, Петровського і Січневого повстання²⁶.

Зрештою проблему мікрорайонування було розв'язано шляхом утворення 4 районів: Ленінського, Петровського, Жовтневого та Сталінського²⁷. Відповідно 11 березня 1934 р. за ухвалою Київської міської ради у місті було утворено 4 районні ради: Ленінську, Сталінську, Петровську та Жовтневу²⁸.

Але вже в процесі нового районування міста на 4 адміністративні райони знову виявився ряд його істотних недоліків: райони були відділені один від одного сторонами вулиць, тобто межі проходили по повздовжньому розрізі вулиці; окраїнні території міста, які потребували значної уваги і ресурсів на свій благоустрій, були розподілені нерівномірно між усіма районами. Приміром, до складу Петровського району увійшли Пуща-Водиця, Куренівка, Слобідка і Дарниця²⁹.

Як наслідок, фактичне керівництво зі сторони різних органів (житлокооперація, міліція тощо) не відповідало адміністративному поділу і проводилось на основі довільного розмежування. Також слід наголосити, що партійне районування не співпадало з адміністративним діленням, що відображалось на забезпеченні необхідного керівництва в районі. Це сприяло тому, щоб уже на початку 1934 р. знову приступили до перегляду меж районів, щоб ліквідувати існуючий різнобій.

Запропонований Міськпланом проект перерайонування враховував всі недоліки попереднього районування і тому постановою президії міськради було ухвалено з 1 січня 1935 р. утворити 6 районів: Петровський, Жовтневий, Сталінський, Ленінський, Лівобережний, Дарницько-Слобідський³⁰.

²⁶ ДАК, ф.Р-11, оп.1, спр.252, арк.7-8.

²⁷ Вісник обов'язкових постанов Київської міськради. – № 1. – С.8-11; № 2-3. – С.2, 6, 9, 13; № 5. – С.8.

²⁸ ДАК, ф.Р-1, оп.1, спр.7038, арк.17.

²⁹ ДАК, ф.Р-1, оп.1, спр.6455, арк.2.

³⁰ Там само, арк.3 зв.-4.

10 листопада 1934 року київською міською плановою комісією були складені характеристики лівобережних міських поселень міста: Труханового острова, Передмостової, Микільської, Кухмістерської слобідок та Дарниці. Інші поселення, які також входили у міську межу, не мали статусу міських поселень і про них немає статистичних відомостей. Отже, за переписом населення 1931 року на Трухановому острові налічувалось 2404 осіб, у Передмостовій слобідці 6178, Микільській слобідці – 4620, Кухмістерській слобідці 928, Дарниці – 5045 осіб. Всього на лівобережній частині в міських поселеннях проживало 19175 чоловік, в основному робітничого населення. Що стосується промисловості, то вона представлена тільки 2 великими підприємствами в Дарниці – м'ясокомбінатом і фанерним заводом. Інші ж підприємства відносились до розряду дрібних. Всього там налічувалось 11 підприємств з загальною кількістю робітників 2339 осіб³¹.

3 квітня 1935 р. президія ЦВК УСРР постановила затвердити постанову київського облвиконкому про утворення Дарницького району і включити до міської смуги міста Києва села Позняки та Осокорки, приєднавши їх до складу району³².

Але на 1936 р. існуюче адміністративне районування Києва вже не відповідало потребам столиці. Господарство міста та його окремих районів за останні роки значно розширилося, що ускладнювало районним органам здійснювати відповідне керівництво. А головне – старе адміністративне районування мало розбіжності з новим партійним районуванням, яке було запроваджено в 1936 р.

29 березня 1936 р. на засіданні президії Київської міської ради обговорювалось питання стосовно уніфікації радянського та партійного районування³³. Голова міськради Петрушанський зазначив, що питання створення нових районних рад у 1936 році – це прерогатива Центрального Виконавчого Комітету. Але адміністративний поділ насамперед повинен відповідати господарським інтересам кожного окремого району і перспективам подальшого економічного розвитку. На його переконання, через декілька років Дарницький район буде поділений на два райони. Територія включає зараз Слобідку, Стару та Нову Дарницю і внаслідок збільшення промислової інфраструктури управління районом буде утрудненим.

Проект нового адміністративного районування було затверджено 29 березня 1936 р. Він передбачав замість існуючих 5-ти Ленінського, Петровського, Жовтневого, Сталінського та Дарницького

³¹ Там само, спр.1368, арк.1-1 зв.

³² Збірник законів та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1935. – №11-12. – П.54. – С.7.

³³ ДАК, ф.Р-1, оп.1, спр.8667, арк.1.

районів утворення ще трьох: Молотовського, Кагановицького та Кіровського.

Серед цих восьми районів тільки Дарницький зберіг своє історичне ім'я, решта отримали «більшовицькі» назви. Проект вступив у дію з початку 1937 р.³⁴

Наприкінці 1939 р. нові райони отримали оновлені районні ради та райвиконкоми. Межі районів дещо змінилися: у 1938 р. ЦВК УРСР ухвалив створити у Києві 9-й район – Залізничний. У 1917 р. він мав назву Солом'янського, з 1925 по 1938 називався Сталінським³⁵.

Отже, визначним чинником утворення районів в 20-30-х рр. була наявність необхідної нормативної кількості членів КПРС для існування районного комітету. Зрозуміло, що зростання кількості районів у місті було також пов'язане із постійним розширенням території, збільшенням чисельності населення, ускладненням інфраструктури міського господарства.

Загалом же безкінечні перейменування відбивали стан розгубленості радянських владних структур, які – згори донизу – опинилися на початку 30-х рр. у ситуації політичних банкрутів. Сталін не довіряв керівництву України, вважаючи, що 500 тис. членів КП(б)У тільки й чекають нагоди, щоб «відкрити фронт проти партії». Чітке розуміння того, чим це може закінчитися, змушувало місцевих керівників постійно доводити свою лояльність – хоча б на рівні найменувань районів. Проте реальні життєві проблеми в такий спосіб не тільки не зникали, але й внаслідок постійних незважених кроків ускладнювалися. Центр відповідав на ці ускладнення новими репресіями й кадровими перестановками, що послаблювало місцеву владу до такої міри, що вона взагалі втрачала відчуття реальності, ставала недієздатною.

³⁴ Там само, спр.9318, арк.1-1 зв.

³⁵ Вулиці Києва. Довідник. – К., 1995. – С.288.

Регіональна історія України
Збірник наукових статей
Випуск 6

Розділ 4
МІКРОРЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ
ТА КАРТОГРАФІЯ

Кирчанів Максим (Воронеж)

**Діапазон можливостей мікроісторії в Україні:
Інший у баченні «людей другого плану»**

Авраменко Анатолій (Краснодар)

**Азовське козацьке військо в історичній
картографії**

Вирський Дмитро (Київ)

**З Гетьманщини до Новоросії:
справа із пікінерією на Кременчуччині 1764 р.**

Максим Кирчанів

**ДІАПАЗОН МОЖЛИВОСТЕЙ
МІКРОІСТОРІЇ В УКРАЇНІ: ІНШИЙ
У БАЧЕННІ "ЛЮДЕЙ ДРУГОГО ПЛАНУ"**

Констатації факту кризи гуманітарного знання і історичних досліджень в транзитних суспільствах Центральної і Східної Європи стали «загальним місцем» значної частини досліджень, присвячених розвитку сучасної науки. Розпад Радянського Союзу, ліквідація ідеологічної монополії, перехід до принципів наукового плюралізму привели до відмови від старих і ідеологічно вивірених схем вивчення й репрезентації минулого. Могутнім чинником розвитку гуманітарних студій стала атмосфера відвертості, яка створила можливості вільного і безперешкодного ознайомлення східноєвропейських інтелектуалів з класичними і сучасними текстами, які формують канони західної моделі гуманітарного знання. Спробою подолання методологічної кризи стало упровадження в гуманітарні дослідження України і Росії західних дослідницьких практик, пов'язаних з «школою "Анналів"», інтелектуальною історією, історією ідей, історією повсякденності, історичною антропологією, мікроісторією, розвитком міждисциплінарного синтезу¹. Впродовж 1990 – 2000-х років українською і російською мовами були видані класичні дослідження, пов'язані з цими школами в західному гуманітарному знанні. З другого боку, українськими та російськими інтелектуалами робляться спроби екстраполяції цих методів на пострадянський історіографічний ґрунт. На жаль, число перекладів перевищує число оригінальних досліджень, написаних, наприклад, в рамках «школи "Анналів"» або мікроісторії. Безпосереднє застосування західного методологічного інструментарію при вивченні східноєвропейської історії обтяжене об'єктивними труднощами, пов'язаними як з консерватизмом науково-дослідних спільнот (зацікавлених в збереженні монопольних прав старої нормативної історіографії), так і зі значною специфікою корпусу історичних джерел, які доступні дослідникам української й російської історії. А проте застосування методів історичної антропології, мікроісторії, локальної історії є вельми перспективним як для розвитку гуманітарного знання, так і для подолання кризових тенденцій в історичних науках України і Росії.

¹ У теоретичному плані про міждисциплінарний потенціал згаданих напрямів гуманітарного знання див.: *Репина Л.П.* Опыт междисциплинарного взаимодействия и задачи интеллектуальной истории // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. – М., 2005. – Вып. 15. – С. 3 – 14.

Ця стаття позиціонується автором як спроба застосування західного дослідницького і методологічного інструментарію (переважно мікроісторії і інтелектуальної історії², які почали динамічно розвиватися в Україні в 2000-і роки) у вивченні українських текстів «власного»/«особистісного» походження XVII – XVIII століть. У центрі авторської уваги – чотири групи текстів, які не тільки дозволяють виділити індивіда з маси, але і відображають різні зрізи регіональної, культурної і інтелектуальної історії України. Прагнучи використовувати методи мікроісторії і історії ментальностей, автор аналізує, зокрема, записки львівського крамаря П.Кунащака, які відображають події другої половини XVII ст.; «Літописець» Дворецьких (перша половина 70-х років XVII ст.); «Щоденник» Я.Марковича, присвячений подіям першої половини XVIII ст., спогади священника І.Турчиновського (перша половина XVIII ст.), подорожні записки В.Григоровича-Барського (друга чверть XVIII ст.) і тексти українського письменника останньої чверті XVIII ст. І.Некрашевича. Значна частина названих текстів вже перебувала і у сфері уваги українських дослідників³, але вивчалася в контексті традиційної, нормативної версії української історії як історії переважно подієвої і політичної.

Заслуга виділення індивідуального з переважно соціально-економічної історії, яка домінувала в СРСР, належить А.Я.Гуревичу⁴. Окремі українські інтелектуали також намагалися застосувати до аналізу подібних текстів методи західної історіографії, але відповідна спроба національно орієнтованого історика Я. Ісаєвича, зроблена ним ще в 1976 році, не дістала продовження, що було пов'язане із специфікою наукового знання в радянському суспільстві. Автор робить спробу проаналізувати окремі фрагменти цих текстів як прояви культури «мовчазної більшості», «людей другого плану»⁵, життя і діяльність яких рідко відображається у «великих» історичних джерелах.

² Смолій В. Інтелектуальна історія: спроба конвенції // Ейдос. – 2005. – Вип. 1. – С. 3 – 16; Андреев В. Интегральный напрям сучасної історіографії: інтелектуальна історія // Ейдос. – 2005. – Вип. 1. – С. 17 – 23; Верменич Я. Історія ідей та криза історизму // Ейдос. – 2005. – Вип. 1. – С. 24 – 27; Запкільняк Л. Інтелектуальна історія: спроба конвенції (деякі методологічні міркування) // Ейдос. – 2005. – Вип. 1. – С. 28 – 35; Колесник І. Культурно-інтелектуальна історія як дзеркало «нової наукової революції» // Ейдос. – 2005. – Вип. 1. – С. 36 – 45; Колесников К. Історіографічний постмодернізм: нова інтелектуальна історія // Ейдос. – 2005. – Вип. 1. – С. 46 – 60.

³ Див.: Ісаєвич Я.Д. Круг читательских интересов городского населения Украины в XVI – XVII веках // Федоровские чтения. 1976. – М., 1978.

⁴ Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. – М., 1984; Гуревич А.Я. Индивид и социум на средневековом Западе. – М., 2005. Про роль А.Я. Гуревича в трансформації історичного знання на пострадянському просторі див.: Зарецкий Ю.П. История средневекового индивида в исторической антропологии А.Я. Гуревича // Со-гито 2006. Альманах истории идей. – РнД., 2006. – С. 405 – 423.

⁵ Про термін «людина іншого плану» / «людина другого плану» див. докладніше: Мининков Н.А. Человек второго плана как исследовательская проблема // Человек второго плана в истории. – РнД., 2004. – Вип. 1. – С. 4 – 13.

Джерела, про які йде мова, характеризуються значною специфікою. Вони відображають колективні уявлення людини другого плану про світ і про своє місце в ньому. Російські дослідники, у працях яких "людині другого плану" відводиться помітне місце, наголошують на тому, що не можна зводити історію виключно до «діяльності видатних людей минулого, історичних персоналій першого ряду» і що «людина другого плану» у фокусі сучасного соціогуманітарного пізнання зайняла стратегічно важливий «плацдарм» між мовчазною і безіменною більшістю, «типовою людиною» і «творцями історії»⁶. Визначена у такому руслі "проміжність", фронтирний статус зазначених джерел в системі гуманітарного знання істотно ускладнює виділення як об'єкта, так і предмета міждисциплінарних студій, що претендують на використання новітнього методологічного інструментарію мікроісторії, історії ментальностей, історії повсякденності, історичної антропології, інтелектуальної історії, регіональної історії.

Автор вважає, що ці, доволі різнопланові, тексти можна аналізувати в рамках однієї статті тому, що 1) вони мають регіональний вимір, відображаючи локальні дискурси української історії XVII – XVIII століть, 2) аналіз цих текстів дозволяє використовувати оптику мікроісторії у дослідженні українського минулого; 3) автори цих текстів не належали до політичної еліти українського суспільства, що дозволяє аналізувати їх як тексти, створені «людьми другого плану» – своєрідними маргіналами, представниками мовчазної більшості, 4) аналізовані тексти відображають біографії і історичну поведінку тих людей, які рідко потрапляли на сторінки історичних джерел – тому вивчення подібних текстів може сприяти застосуванню методів історичної антропології і мікроісторії не як до історії міста й периферії⁷, а як до зафіксованих в джерелах казусів поза великим історичним контекстом національної історії; 5) ці тексти органічно вписуються у контекст розвитку інтелектуальної історії України.

⁶ Мининков Н.А., Корневский А.В., Иванеско А.Е. Человек второго плана в контексте современной историографии // Человек второго плана в истории. – РнД., 2005. – Вып. 2. – С. 6.

⁷ Автор статті категорично не згоден з думкою польського історика Т. Мареш про те, що мікроісторія є «історією маленьких територіально-населених одиниць» (див.: Мареш Т. «Микроистория»: возрождение на польской почве // Регіональна історія України. – 2008. – Вип. 2. – С. 67 – 78). Автор вважає, що мікроісторію треба відділяти від регіональної і локальної історії, а також від краєзнавства – маргінальної форми любительського і дилетантського «знання» про минуле. Серед російських дослідників існує і альтернативна думка. Марина Румянцева вказує на можливість співвідношення краєзнавства з новою локальною історією. Сергій Маловічко констатує значну різницю між традиційним краєзнавством і регіональною історією. Див.: Маловічко С., Румянцева М. Региональная и локальная история. Компаративный анализ // Регіональна історія України. – 2011. – Вип. 5. – С. 49 – 60.

Аналізовані тексти відображають різні сторони життя українців XVII – XVIII ст., але їх об'єднує те, що автори уміли писати і читати, належачи до освіченої меншини своєї епохи. Канали отримання освіти в українських землях XVII – XVIII ст. були різні, але шлях до грамоти лежав через школи, які існували при православних церквах. Саме такий шлях пройшов і І. Турчиновський – православний священник, що народився 1695 р. у Полтаві. Впродовж дитинства і юності І. Турчиновський був фігурою маргінальною: декілька років він фактично займався бродяжництвом, живучи при монастирях і церквах⁸. Така своєрідна соціалізація періодично уривалася поверненням до батьків, заняттям сільським господарством і переходами з міста до міста.

У родинній хроніці П. Кунацака зафіксований соціальний статус городянина, з притаманними йому фінансовими можливостями і територіальною мобільністю. Текст щоденника цього львівського торговця XVII ст. ми можемо віднести до особливого типу джерел, які у західній історіографії нерідко визначаються як *egodocuments*⁹. Породжені представниками безмовної більшості, вони реєструють цікаві подробиці тогочасного повсякденного життя, не претендуючи на широкі узагальнення. П. Кунацак, наприклад, описує особливості наймання житла в Львові в 1660-і рр.: «року 1663, на святого Михайла, я найняв помешкання у пані Теодозії, кімнату з сінями і з стришком над тим мешканням, на рік за золотих сорок, які віддав відразу, як впровадився до того помешкання»¹⁰.

Тексти українців «другого плану» різноманітні: вони не тільки дають уявлення про те, що німецький історик Ф. Ульріх визначив як «малі соціальні світи»¹¹, але і відображають різні особливості ідентичності XVII сторіччя на прикладі текстів *декількох* українців¹². У тексті П. Кунацака, приміром, фігурують «руські» образи, які відігравали особливу роль в самовизначенні, в соціальній, культурній і релігійній артикуляції українців в XVII столітті. Найімовірніше, ці

⁸ Турчиновський І. Автобіографія списався мною многогрешним Ілією Турчиновським, священником і намісником Березанським, житіє і страданіє своє в пам'ять дітям своїм, і внукам, і всьому потомству. – (http://izbornyk.org.ua/old18/old18_35.htm). Див. також: Автобіографія южнорусского священника первой половины XVIII ст. // Киевская старина. – 1885. – Т. XI. – С. 321 – 332.

⁹ Про специфіку *egodocuments* як типу історичних джерел див.: Зарецький Ю.П. Свідетельства о себе «маленьких» людей: новые исследования голландских историков // Человек второго плана в истории. – РнД., 2007. – Вып. 4. – С. 7.

¹⁰ Кунацак П. Родинна хроніка XVII ст. // Жовтень. – 1987. – №4. – С. 91. – (<http://litopys.org.ua/rizne/zhovt01.htm>)

¹¹ Ullrich V. Entdeckungsreise in den historischen Alltag. Versuch einer Annäherung an die «neue Geschichtsbewegung» // Geschichte in Gesellschaft und Unterricht. – 1985. – Bd. 36. – S. 403 – 414.

¹² Автор аналізує тексти декількох авторів, що відрізняє цю статтю від досліджень в мікроісторії, сфокусованих на вивченні одного казусу.

«руські» образи («перед новим роком руським», «перед м'ясопусною неділею руською», «у понеділок, на св. Михайла руського»¹³) були формою прояву релігійної і соціальної, а не національної ідентичності. «Руські» образи в українській культурі мовчазної більшості XVII–XVIII ст. були нерозривно пов'язані з традиційним радикалізмом і послідовністю селянської культури, зануреної в християнську матрицю. Українці позиціонувалися як «руські», будучи православними.

Мова в подібній самоідентифікації, ймовірно, була другорядним чинником: Петро Кунащак вів свій щоденник польською мовою, хоча в тексті зустрічається чимало українізмів («oliy», «postawnyk», «newistka», «sogoczynu» тощо). Наявність подібних українських елементів в тексті, написаному польською мовою, свідчить, що мовою щоденного спілкування для значної частини православних львівських мешканців залишалася українська, а саме місто відрізнялося значною регіональною специфічністю з виразною міксацією української і польської ідентичностей, які динамічно змінювалися.

У такій ситуації категорія «руськості» в ідентичності українців Речі Посполитої найбільшою мірою співвідносилася з принципами приналежності до православної церкви і тієї групи населення, яка визначалася як «руські», будучи насправді православними українцями. З другого боку, концепт «руськості» не дістав подальшого розвитку, і впродовж XVII–XVIII ст. самоназва «українці» поступово витіснила термін «руські», який завдяки зусиллям московських книжників закріпився за мешканцями Московії. «Руські» наративи в тексті П.Кунащака, ймовірно, можна інтерпретувати як рецидив і анахронізм, пов'язаний з переважно релігійними концептами ідентичності, успадкованими від Середньовіччя, коли «руськість» не мала строго вивірених етнічних підстав, які співвідносилися б з конкретними державними кордонами, а асоціювалася з міфологізованими образами колись спільного минулого, пов'язаного з примарною релігійною і політичною єдністю «руських» земель.

Українське суспільство середини XVII століття, навіть на рівні міста, продовжувало в значній мірі залишатися традиційним, про що, наприклад, свідчить складений П.Кунащаком «реєстр продажу книг», основу якого складала тексти переважно релігійного змісту. Той факт, що Кунащак торгував книгами, свідчить як мінімум про те, що книга мала для нього ціннісний вимір. Коментуючи особливості культурного статусу представників торгової середньовічної корпорації, французький історик А.Пірен підкреслював, що «будь-яка комерція вимагає від всякого, хто нею займається, наявність освіти... комерцію неможливо уявити без таких практик як листування і рахунок»¹⁴. Тому окрім чисто

¹³ Кунащак П. Родинна хроніка XVII ст. – С. 91, 93.

¹⁴ Пірен А. Образование в купеческой среде в Средние Века // *Анналы экономической и социальной истории*. Избранное. – М., 2007. – С. 441.

комерційної інформації професійного купця в щоденних записах Кунацака існує і культурний контекст. Книга була важливим чинником як приналежності до тієї або іншої культурної групи, так і соціальних змін, пов'язаних з розповсюдженням знання в уніфікованій, серійній формі. Ймовірно, в XVII ст. читання стає важливим чинником культурного і соціального існування української периферії. Поступове розповсюдження писемності привело до перегляду соціальних і культурних ієрархій середньовічного суспільства. Зростання числа грамотних городян поставило під сумнів культурну і інтелектуальну монополію представників домінуючих політичних класів, що дало змогу представникам "мовчазної більшості" не тільки споживати (читати), але і створювати культурний продукт.

Більшість книг у «бібліотеці» львівського торговця складала релігійні видання – «Молитовник довгий золотий», «Шестоднев», «Псалтир», «Полуустав», «Часовник», «Молитовник золотий», «Трифологон», «Номоканон», «Бесіди св. Макарія», «Октоїх»¹⁵. Непросто судити про реакцію споживача на ці книги, але напрошується висновок, з одного боку, про вузькість читацьких інтересів, зосереджених винятково на релігійній літературі, а, з другого, про недорозвиненість світського сегменту книжкового ринку в Україні XVII ст.

Крім щоденника Кунацака, зберігся текст його заповіту, в якому також згадуються деякі з його книг – теж переважно релігійного змісту. З відносно «світських» текстів в щоденнику фігурує тільки «Азбука». Утім її текст також був складений навколо переважно релігійних образів і мотивів, які формували ідентичність і світогляд східних європейців аналізованого періоду.

Пізніше читацькі переваги грамотних українців змінюються, стають ширшими, їх починає цікавити світська література. Наприклад, в щоденнику Я.Марковича фігурує «книжка писання лътописная о козаках»¹⁶. Якщо П.Кунацак вважав за краще в своєму щоденнику тільки описувати свої комерційні операції, нарікав на проблеми з синами, констатував витрати на дочок, то в тексті Я.Марковича ми знаходимо вже переказ деяких з прочитаних ним книг. Запропонований Марковичем короткий опис історії українських козаків містить міркування про походження назви "козак" і про початкові дати історії козацтва і згадки про Гедиміна, великого князя литовського та польських королів Казиміра IV та Сигізмунда I¹⁷.

Подібна зміна інтересів виявилася надзвичайно важливою, відбивши ідентичнісні трансформації українців, пов'язані з виникнен-

¹⁵ Кунацак П. Родинна хроніка XVII ст. – С. 91.

¹⁶ Щоденник Якова Марковича. – (<http://litopys.org.ua/biletso/bilo23.htm>). Див. також: Дневные записи Якова Марковича. Издание Александра Марковича. – М., 1859.

¹⁷ Щоденник Якова Марковича. – (<http://litopys.org.ua/biletso/bilo23.htm>)

ням інтересу до власного минулого і початку формування міфу про особливу роль козацтва в історії України. Саме в світогляді освічених українців «другого плану» у XVIII ст. виникає й ідея автохтонності козаків на українській території з констатацією історичної доблесті козачого воїнства, що стало важливим етапом в становленні ранньо-модерної української ідентичності.

Систему координат середнього українського обивателя XVII ст. визначали, однак, переважно тексти релігійного змісту, формуючи цінності, зв'язані з розділенням зовнішнього, соціального світу на «своє» і «чуже» / «інше». Вони пов'язували його з світом переважно аграрної середньовічної Європи, заснованої на паралельному і ізольованому існуванні різних культур – культур мовчазної більшості і культури політичних, домінуючих класів.

Водночас можна констатувати, що Україна, належачи до європейського культурного простору, впродовж XVII – XVIII ст. зберігала домінування релігійної моделі світу. У подібній ситуації для формування «ранньої модерної української» нації не існувало сприятливих умов; на сторінках історичних джерел діють не політичні націоналісти, а носії традиційних ідентичностей, заснованих на релігійній картині світу, з чіткою ієрархією цінностей, розділенням зовнішнього світу на своє й чуже, правильне і маргінальне.

Серед маргінальних образів в щоденнику львівського торговця – жіночі постаті. П.Кунащак детально описує свої витрати, пов'язані з доньками. В тексті фігурують і маргінальні жіночі образи, що відноситься, наприклад, до згвалтованої дівчини, якій Кунащак був вимушений допомогати: "Дівчина до мене без сорочки прийшла. Попідбивали їй очі. Коли вночі її вигнали, собаки їй ноги покусали, голова її спаршивіла. Тоді видав цирульникові за лікування ноги і жінці, що почала лікувати голову, один золотий і 16 гр. Коли батько піднімав справу в замку про згвалтування тієї дівчини, тоді дав йому дівчиних 6 золотих"¹⁸.

Подібні жінки в світі західноукраїнського міста початку 1670-х років опинялися поза межами допустимих соціальних координат. Ставлення до жінки як до "джерела гріха", соціально і релігійно неповноцінної або безпорадної істоти домінувало і впродовж XVIII ст. Наприклад, в одному з текстів Івана Некрашевича викривальні слова («Шутки кощунніє ль ти в весіллях творила, іль і більше чим, скажи, і как ти грішила?»¹⁹) вкладені у вуста священника-чоловіка, подані у контексті "зневажання бога". Це відображає як гендерну ієрархію, так і систему соціальних ролей, заснованих на домінуванні/звинуваченні/моралізаторстві з боку чоловіка і вимушеному самоприниженні/виправданні жінки.

¹⁸ Кунащак П. Родинна хроніка XVII ст. – С. 94.

¹⁹ Некрашевич І. Ісповідь 1789 года февраля дня // Руководство для сельских пастырей. – 1877. – № 11. – (http://litopys.org.ua/old18/old18_25.htm)

Окрім жіночих образів в щоденних записах Кунащака ми знаходимо образи і інших маргіналів, основою для відторгнення і маргіналізації яких була їх приналежність до принципово інших (не католицьких і не православних) релігійних груп населення.

Універсальними «Іншими» / «Чужими» для українця були євреї²⁰. Євреї («жиди») фігурують і в тексті родинної хроніки Кунащака. Євреї предстають не тільки як «Інші» з релігійної точки зору. Єврейські образи в тексті Кунащака інтегровані в систему економічних відносин Заходу України 1660-х років. Йдеться, зокрема, про викуп ним у єврея-лихваря боргових зобов'язань, одягу, земельних ділянок.

З тексту хроніки очевидно, що у світогляді східноєвропейського городянина євреї постає як небезпечний і неприйнятний для українця економічний партнер, а вилучення в нього грошових коштів (хай і в законній формі) сприймається як богоугодна справа. Виплата боргу християнину християнином в психології мешканця східноєвропейського міста середини 1660-х років сприймалася як нормальна практика, підкріплена обіцянкою направити частину отриманих грошей на потреби церкви. Описану Кунащакі фактично економічну операцію ми можемо інтерпретувати двояко – як економічну дію і як культурний акт. Британський історик П. Бьорк підкреслює, що в новітній історіографічній ситуації «розширення меж культури веде до того, що економічні явища часто пояснюють в категоріях культури»²¹. Дії львівського торговця 1664 р. в рамках подібного сприйняття – символічний культурний акт санкціонованого відбирання християнського «капіталу» у природного Іншого.

Відторгнення єврея як Іншого простежується і на рівні аграрної периферії: українські селяни XVII ст., сприймали євреїв як релігійних інших – «нехристів», єдиновірці якого «бога на кресть распяли»²². Процес формування концептів чужості / інакшості, заснованих не на релігійних, а на політичних характеристиках Інших почнеться у другій половині XVII ст. – у текстах українців «другого плану» як Інші уже фігурують і католики²³. І. Турчиновський, наприклад, описав в своїх спогадах нічний напад на монастир «римлян»-католиків, які, «начали бити всіх півчих і тих студентів, а мене з чулана витягши,

²⁰ Про антиєврейські настрої в Україні XVII – XVIII ст. див.: *Копраль М.* Антиєврейські заворушення та погроми у Львові XVII – XVIII ст. // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2003. – Вип. 2. – С. 89 – 100.

²¹ *Берк П.* Историческая антропология и новая культурная история // Новое литературное обозрение. – 2005. – № 75. – (<http://magazines.russ.ru/nlo/2005/75/ne5-pr.html>)

²² Інтермедіум жид с русином // Українські інтермедії XVII – XVIII ст. – Київ, 1960. – (<http://izbornyk.org.ua/ukrinter/int13.htm>)

²³ Про основні проблеми релігійної історії України XVII – XVIII ст. див.: *Довбищенко М.* Реалії та міфи релігійного протистояння на Волині в кінці XVI – першій половині XVII ст. // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2003. – Вип. 2. – С. 57 – 82.

безмилосердне били... і несли мене у Дніпр-ріку утопить»²⁴. Навряд чи тут «римляни» можуть бути однозначно ідентифіковані як поляки, хоча, ймовірно, І. Турчиновський писав саме про польських католиків. Очевидний лише намір Турчиновського позиціонувати себе як жертву. Саме в цій жертвовній нарації прихований значний потенціал міждисциплінарного підходу до історії українців "другого плану", поведінку яких і залишені ними тексти можна аналізувати в контексті «перформативного повороту»²⁵.

«Жиди» сприймалися як одні з численних Інших, фігуруючи в контексті «римлян, і самих єзовитов, і доменікан»²⁶. В рамках подібного сприйняття Інших «жид» виступає як універсальний демонізований в суспільній свідомості Чужий, який використовується католиками для нищення православних. В «Літопису Дворецьких» також фігурують численні образи інших, які пов'язані не з побутовими подробицями життя українців «другого ряду», а з військово-політичними перипетіями історії Східної Європи. Орієнтир на методи мікроісторії й історичної антропології руйнує етноцентричні канони написання великих версій національної історії. Коментуючи цю особливість мікроісторичного аналізу, Е. Гренді підкреслює, що «мікроісторичні дослідження по політичній історії повністю протиставлялися етноцентричному баченню розвитку держави, як її розуміє історія-синтез»²⁷. Тому в будь-якій спробі написання мікроісторичного дослідження на матеріалах української історії ми неминуче будемо вимушені досліджувати мікроісторії декількох культур і пов'язаних з ними етнічних груп.

Іншими в текстах українців другого плану виявляються й поляки, які були відомі авторам колективного тексту «Літописця» як «ляхи», а також татари. У XVII ст. статус головних Інших поступово закріплюється за турками, які фігурували в літературних текстах як «бесурманские сылы»²⁸, що бажали «отчизну нашу милую до конца спустошити, церкви божії сплюгавити, в мечеті альбо стайні обернути»²⁹.

²⁴ Турчиновський І. Автобіографія... – (http://izbornyk.org.ua/old18/old18_35.htm)

²⁵ «Перформативний поворот» є важливим етапом в розвитку сучасного гуманітарного знання. Результати цього явища в українській історіографії поки не вивчені. Див.: Доманска Е. Перформативний поворот в современном гуманитарном знании // Способы постижения прошлого: методология и теория исторической науки. – М., 2011. – С. 226 – 235.

²⁶ Турчиновський І. Автобіографія... – (http://izbornyk.org.ua/old18/old18_35.htm)

²⁷ Гренді Э. Еще раз о микроистории // Казус 1996. Индивидуальное и уникальное в истории / ред. Ю.Л. Бессмертный, М.А. Бойцов. – М., 1997. – С. 295.

²⁸ Антонович В. Прилуцкій полковой асаулъ Михайло Мовчанъ и его Записная книга // Киевская старина. – 1885. – Т. XI. – №1. – С. 57 – 84.

²⁹ Радивилівський А. Слово часу війни, побуждающее воинов християнських до поткання ся з турками і татарами. – (http://izbornyk.org.ua/old17/old17_06.htm).

У свідомості українців другого плану, як і політичних класів України XVII ст., образ турка в значній мірі був міфологізований – як уособлення "нечистоти, злобистости, мордерства і прочіих гріхів"³⁰. За умов розділення інших на «поляків», «турок» і «татар» відбувається поступова трансформація української ідентичності: починає формуватися уявна політична географія простору, населеного різною мірою ворожими і чужими народами з сусідніх держав, а не конкретними євреями, демонізація яких ґрунтувалася на переважно релігійних мотивах. У XVII ст. тексти, які виходили з-під пера представників "мовчазної більшості", в значній мірі розвивали і культивували традиційний характер ідентичності. Ця традиційність, наприклад, виявляється в анонімних текстах, які належать до літописного жанру.

Період XVII – XVIII ст. виявився часом поступового відмирання літопису як форми існування середньовічної української літератури: на зміну переважно анонімній літописній літературі приходять авторські твори, написані в різних жанрах. Утім, агонія літописної форми існування літератури нерідко носила регіональний характер: літописний жанр виявився стійким і несприйнятливим до зовнішніх викликів на територіях українських внутрішніх периферій. Серед таких текстів особливе місце займає «Густинський літопис», складений в 1620-ті рр. З.Копистенським і переписаний в 1670-і рр. М.Лосицьким. Уявлення про світ цих двох представників мовчазної більшості виявилися не тільки традиційними, але й надзвичайно стійкими. Світ в уяві українця другого плану XVII ст., що доторкнувся до культури домінуючих класів (уміння писати і читати), існував у переважно релігійній системі координат.

З другого боку, саме в цей час ідентичність українців поступово починає ускладнюватися. Навіть регіональні тексти відображали тенденції, пов'язані з формуванням перших і дуже слабких передумов для появи нової спільноти, яка в сучасній історичній традиції відома як «ранньомодерна українська нація». В уяві пересічного українця її поява зв'язувалася з біблійною історією – з діяльністю Ріфата – одного з синів Іяфета, який був відомий в XVII столітті як прародитель більшості європейських народів. З поміж них у тексті «Густинського літопису» фігурують не тільки звичні для української літератури «ляхи», але і «слов'яни» і «москва», яка чітко відділялася від інших народів. Наявність подібних «спогадів» суспільства щодо свого минулого в текстах українців другого плану підтверджує правильність припущення Л. Репіної про те, що «соціально сконструйовані міфи, уявлення про минуле... виконують важливу роль в... формуванні колективної ідентичності»³¹.

³⁰ Там само.

³¹ Репина Л.П. Память о прошлом и история // Диалоги со временем. Память о прошлом в контексте истории. – М., 2008. – С. 10.

Більшість цих передумов і ідейних витоків лежала у сфері обґрунтування самозвеличання, що відображене в тексті «Густинського літопису»: «допоки од Батия, татарського царя, що землю нашу руську спустошив, а народ наш умалив і смирив, до того ж ще і од ляхів, і литви, і москви, та й од міжусобних воєн зіло озлоблені й умалені ми стали [курсив мій – М.К.]; а там і князі у нас перевелися; тоді тільки наш народ трохи заспокоївся»³². З другого боку, ці нові тенденції виявлялися, наприклад, у спробах авторів внутрішньої периферії дати в своїх текстах широкий нарис історії слов'ян від біблійних часів до сучасності. Автори «Густинського літопису» прагнули показати спадкоємність між «руською» землею і козацтвом, чітко протиставляючи жителів України як Польщі, так і Москві.

У XVIII ст. уявна географія в сприйнятті українців стає складнішою, про що свідчать записки ще одного українця «другого плану» В. Григоровича-Барського, який з 1723 по 1747 рік подорожував по Європі, країнах Сходу і Африки. В. Григорович-Барський належав до дрібного дворянства і в його сприйнятті зовнішній (по відношенню до України) простір достатньо чітко ділився на руські, польські, угорські, австрійські землі. Перші сприймалися ним як найкращі («над землю бо руськую в сем світі ність лучшой к благоплідю плодов, зем і стран веселійших і краснійших ність, земля воістину благословенная, земля млеком і медом кипящая»³³), що указує на поступове ускладнення ідентичності і формування своєрідного протонаціоналізму, характерного для носіїв «високої» культури. Уявна географічна ієрархія в тексті його подорожніх записок чітко структурована навколо політичних меж та кордонів другої чверті XVIII сторіччя. Водночас для тексту В. Григоровича-Барського характерне регіонально вивірене і релігійно витримане сприйняття понять «руський» і «руське». «Руська» для автора заміток – перш за все, віра. У цьому контексті між записками В. Григоровича-Барського і щоденником П. Кунацака немало спільних особливостей у визначенні меж «руськості», хоча другий текст відстоїть від першого більш ніж на півстоліття. Таким чином, релігійні підстави «руської» версії української ідентичності залишалися достатньо статичними, щоб визначати розвиток уявної географії не тільки у середині XVII ст., але і в другій чверті XVIII століття.

Українській суспільній думці XVII – XVIII ст. притаманні, отже, багаторівневість і багатоплановість, яка знаходить свій прояв не тільки у магістральних тенденціях соціально-економічного розвитку

³² Густинський літопис / пер. В. І. Кречотня. – (http://izbornyk.org.ua/old17/old17_08.htm). Див. також: *Летопись Густынского монастыря // Чтения в Императорском Обществе истории и древностей российских.* – 1848. – №8. – 76 с.; *Летопись Густынского монастыря // ПСРЛ.* – СПб., 2003. – Т. 40. – С. 153 – 169.

³³ *Григорович-Барский В.* Странствованія. – (http://izbornyk.org.ua/old18/old18_34.htm).

(відображених у «великих» синтетичних версіях української історії, з притаманною їм позитивістською методологією і домінуванням принципів національної парадигми), але й на маргінальних регіональних рівнях. Ці локальні рівні української історії відображають різні тенденції культурної і інтелектуальної еволюції українського суспільства XVII – XVIII ст. Український соціум аналізованого періоду переживав трансформації, пов'язані з кризою традиційної моделі політичної культури і формуванням нової, ранньомодерної ідентичності. Ця нова ідентичність поступово інтегрувала локальні рівні української старої політичної ідентичності, включаючи нові тенденції, породжені поступовими трансформаціями на локальному рівні периферійного українського міста, яке існувало в оточенні неукраїнських, польських і російських, культурних трендів.

Тексти, аналізовані в цій статті, відображають те, як змінювалася ідентичність «простого» східного європейця, неінтегрованого до домінуючого політичного класу. Ці трансформації стали не просто соціальними змінами, пов'язаними з кризою традиційних для феодального суспільства станів. Зміни носили ідентичнісний характер, відображаючи формування на основі старих соціальних груп нової широкої спільності, актуалізованої політичними змінами XVII – XVIII ст. Цю спільність більшість українських дослідників схильна визначати як «ранньомодерну» українську націю. Винятком серед аналізованих текстів, ймовірно, треба визнати «Літописець» Дворецьких, серед авторів якого були Василь Дворецкий (відносно відомий політичний діяч другої половини XVII ст.) і його син – Іван, який впродовж деякого часу займав посаду київського полкового судді. Але не треба перебільшувати факт приналежності Василя і Івана Дворецьких до домінуючих політичних класів.

У порівнянні з іншими діячами козацької старшини фігури Дворецьких – це більшою мірою фігури другого історичного плану. З другого боку, аналізований текст носить колективний характер: В.Дворецкий був тільки одним з співавторів, за спиною якого стояли представники мовчазної історичної більшості, імена представників якої сучасним історикам невідомі. В рамках такого сприйняття минулого тексти, про які йдеться в цій статті, є перспективним джерелом для вивчення української історії в рамках історичної антропології і мікроісторії, відображаючи особливості щоденного життя українського міста, які практично не потрапляли на сторінки текстів, авторами яких були представники вищих політичних класів. І хоч брак джерел такого плану істотно ускладнює перенесення західних методологій в українську історіографію, застосування мікроісторичних практик і методів історичної антропології може стати важливим чинником розвитку і трансформації гуманітарного знання в сучасній Україні.

Анатолій Авраменко

АЗОВСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ

ВІЙСЬКО

В ІСТОРИЧНІЙ КАРТОГРАФІЇ

Ніяке джерело, крім карти, не здатне ясно показати територіальні аспекти історичного процесу. На жаль, карту традиційно недооцінюють як у Росії, так і в Україні, підготовка фахівців з історичної географії й історичної картографії не ведеться в жодному вищому навчальному закладі. Тому історичні карти часто роблять на аматорському рівні, вносять довільні викривлення, а багато видавців і редакторів не розуміють, що така карта є об'єктом авторського права, тому що абсолютну більшість історичних карт друкують без вказівки автора або укладача. Так, у книзі О. І. Дружиніної «Південна Україна в період кризи феодалізму» вміщена карта-вклейка між сторінками 186 і 187¹, на якій виділена земля Азовського козацького війська (АКВ), але ніде в книзі не позначено, що її на основі архівної карти склав Б. Г. Галкович. Така анонімність карт призводить до того, що багато авторів сприймають карту лише як ілюстрацію, малюнок, в який можна вносити довільні зміни, або й запозичати її, не думаючи, що це плагіат.

Така недооцінка історичної карти часто приводить до неправильних географічних уявлень, що потрапляють навіть в енциклопедії й підручники. Так, в 1961 р. в авторитетній «Советской исторической энциклопедии» повідомлялося, що АКВ було оселене на північно-західному узбережжі Азовського моря між рр. Бердою й «Обыточной»². Насправді, територія АКВ знаходилася не на північно-західному, а на північному узбережжі Азовського моря на схід від р. Берда, а р. Обиточна тече на захід від Берди й не могла мати відношення до АКВ. Замість того, щоб подивитися на карту й виявити помилку, автори енциклопедичних статей почали повторювати цю дивну інформацію.

На жаль, не уникла цієї помилки й О. М. Апанович, що написала статтю про АКВ у «Радянській енциклопедії історії України»³, хоча за її словами, територія війська знаходилася «між Бердянськом і

¹ Дружинина Е. И. Южная Украина в период кризиса феодализма. 1825–1860 гг. – М., 1981.

² Советская историческая энциклопедия. В 16 т. – Т. 1. – М., 1961. – Стб. 286.

³ Радянська енциклопедія історії України. Т. 1. – К., 1969. – С. 36.

Маріуполем (між річками Бердою, Обиточною та Азовським м.)». Тут перша частина фрази суперечить другій: якби авторка звернулася до карти, то побачила б, що Обиточна знаходиться не між Бердянськом і Маріуполем, а на захід від Берди. В 1966 р. «Енциклопедія українознавства» іншими словами повторила ту ж помилку: за її версією, АКВ було поселено між Бердянськом і Ногайськом (місто на р. Обиточна)⁴. Надалі, продовжуючи традицію помилок, «Советская военная энциклопедия» в 1976 р. повідомила, що АКВ було поселено на північно-західному узбережжі Азовського моря між «рр. Обиточная и Бердя (ныне Запорожская область)»⁵. Насправді на територію сучасної Запорізької області припадала менша частина АКВ, а решта відноситься до Донецької області, що можна побачити на складеній мною карті⁶. Крім того, що енциклопедія викривила назву річки Берда, тут помилково повідомляється, що військова канцелярія була перенесена зі станиці Петровської в Маріуполь⁷. Ця ж помилкова інформація в повному обсязі перейшла в енциклопедію «Вітчизняна історія: Історія Росії з найдавніших часів до 1917 року»⁸, виправлено лише назву річки Берда. Оновлена «Военная энциклопедия», що видана в Москві, також повторює помилки в повному обсязі⁹. Нарешті, Ю. Шведов у новітній «Большой Российской энциклопедии», яка мала мету відобразити останні досягнення науки, не згадуючи річок, повідомляє, що адміністративний центр війська – станиця Петровська, з 1835 р. – м. Маріуполь¹⁰. Але за даними Л. М. Маленко, яка написала дисертацію й монографію про АКВ, адміністративний центр війська ніколи не знаходився у Маріуполі.

У новітніх українських енциклопедіях зазначені вище помилки, в основному, усунуті. В «Енциклопедії історії України» автор відповідної статті Є. Д. Петренко правильно пише, що козаки одержали землі між Бердянськом і Маріуполем, хоча невірно, що це північно-західне узбережжя Азовського моря. Невірно й те, що село Новоспасівське (нині с. Осипенко) перебуває зараз у Володарському

⁴ Енциклопедія українознавства. Словникова частина. Т. 5. – Львів, 1996. – С. 1833.

⁵ Советская военная энциклопедия. В 8 т. – Т. 1. – М., 1976. – С. 126.

⁶ Авраменко А. М. Азовське козацьке військо [карта] // Историко-географический сборник. – Вып. 1. – Краснодар, 2007. – С. 151; Авраменко А. М. Азовське козацьке військо [карта] // Кубань-Украина: вопросы историко-культурного взаимодействия. Вып. 2. – Краснодар, 2007. – С. 242.

⁷ Советская военная энциклопедия. В 8 т. – Т. 1. – С. 127.

⁸ Отечественная история: История России с древнейших времён до 1917 года: Энциклопедия в 5 т. Т. 1. – М., 1994. – С. 37.

⁹ Военная энциклопедия. В 8 т. – Т. 1. – С. 103.

¹⁰ Большая Российская энциклопедия. В 30 т. – Т. 1. – М., 2005. – С. 297.

районі Донецької області¹¹. «Політико-адміністративний атлас України» показує, що це Бердянський район Запорізької області¹². Що ж стосується розташування території війська, то можна вказати точніше: між ріками Берда й Кальчик. На жаль, Є. Петренко не повідомляє, де знаходився адміністративний центр війська. Логічно було б доручити написання цієї статті фахівцю з історії АКВ – Л. М. Маленко, але в її статті про АКВ в енциклопедії «Українське козацтво» взагалі немає географічних описів території війська, не згадується й адміністративний центр¹³. Це більш-менш компенсує карта АКВ, де можна побачити, що згадана територія знаходиться між річками Берда й Кальчик, але на карті не позначено, де був адміністративний центр війська. Водночас варто повідомити, що в «Радянській енциклопедії історії України» перший адміністративний центр війська названо «м. Микольське»¹⁴, а в пізніших виданнях – ст. Микільська¹⁵, хоча «посад Петровський» не названо «Петрівським». На мій погляд, станиця *Никольская* в українській версії повинна називатися *Микольська*, тому що її назва створена від імені *Микола*, а не *Микіла*.

Частково помилки, згадані вище, можна пояснити тим, що територія війська була дуже малою, а картографічні джерела не використовувалися при підготовці енциклопедичних статей. Тривалий час АКВ в історичній картографії майже не приділялося уваги: у найкращому разі на території Південної України вказувалися кордони війська, або його територія в мізерно малому масштабі, як у книзі О. І. Дружиніної. Навіть в «Морском атласе» на карті «Действия Черноморского флота под командованием М. П. Лазарева у Кавказского побережья в 1830–1840 гг.» дії гребних судів хоча й згадуються, але карта не роз'ясняє, чи пов'язані вони з азовськими козацькими командами¹⁶. Не роз'яснюють цього й спеціальні «Описания к картам» третього тому «Морского атласа», хоча на картосхемі «Высадка десанта у реки Туапсе 12 мая 1838 г.» позначено, що в операції брало участь близько 55 гребних судів¹⁷.

¹¹ Енциклопедія історії України. Т. 1. – К., 2003. – С. 46.

¹² Політико-адміністративний атлас України. – К., 2006. – С. 30.

¹³ Українське козацтво: Мала енциклопедія. – Видання 2-е. Київ-Запоріжжя, 2006. – С. 10–12.

¹⁴ Радянська енциклопедія історії України. Т. 1. – С. 36.

¹⁵ Енциклопедія історії України. Т. 1. – С. 46, 23; Українське козацтво: Мала енциклопедія. – С. 11.

¹⁶ Морской атлас. Т. III. Военно-исторический. Ч. 1. Листы 1–45. – [Л.], 1958. – Л. 24.

¹⁷ Морской атлас. Т. III. Военно-исторический. Ч. 1. Описания к картам. – [Л.], 1959. – С. 479.

В українських атласах для шкіл показані територія й адміністративний центр АКВ, але на вкрай малій площі¹⁸, що не дозволяє вивчати будь-які подробиці історії війська. Лише в енциклопедії «Українське козацтво», що витримала два видання в 2002 і 2006 рр., вміщена карта АКВ, на якій можна побачити 6 населених пунктів, чітко прокреслені межі й дрібні річки, але не позначені центри управління військом, не показаний процес формування території війська¹⁹. Я й мої краснодарські колеги В. К. Чумаченко й Б. Ю. Фролов відгукнулися на вихід першого видання енциклопедії докладними рецензіями, де поряд з високою оцінкою виконаної роботи було висловлено чимало критичних зауважень²⁰. У результаті мені було запропоновано взяти участь у підготовці другого видання енциклопедії. Поряд зі статтями, я надіслав низку своїх карт козацьких військ, з яких були опубліковані карти Бузького, Дунайського (Новоросійського), Чорноморського, Кубанського й Усть-Дунайського Буджацького козацьких військ. Дивно, але зміст моїх карт в енциклопедії був трохи змінений й замість прямого позначення авторства карт написано: «За А. М. Авраменком», неначебто ці карти десь уже друкувалися й редактори карт (А. І. Коробов і С. Р. Лях) підправили вже опубліковані карти. Прислані мною карти Азовського й Катеринославського козацьких військ видані не були без пояснення причин. Тому я опублікував їх у Краснодарі у двох збірниках²¹ і вони доступні дослідникам.

Якщо карта АКВ, яка надрукована в енциклопедії, показує територію війська і його станиці без якої-небудь динаміки, то на моїй карті позначено розміщення Окремого запорізького війська на зимових квартирах наприкінці 1831 року, показані території, передані АКВ в 1832 році: Бердянське пустище, земля Петровського посаду, ділянка, що призначалася громаді ізраїльських християн, а також земля казенного поселення Новоспаського, що була приєднана до війська в січні 1833 року, і ділянка казенної землі, яка приєднана до військової території в 1839 р. Крім того, позначені адміністративні центри війська в 1832–1838 і з 1838 р., межі станичних юртових

¹⁸ Україна. Історичний атлас. 8 клас. / Концепція атласу та авторське опрацювання мап – Ю. Лоза. – Київ, 1998. – С. 18; Атлас з історії України. 9 клас. / Упорядники: О. В. Гісем, Д. В. Ісаєв, О. О. Мартинюк. – Київ, 2000. – С. 3.

¹⁹ Українське козацтво: Мала енциклопедія. – С. 11.

²⁰ Авраменко А. М. Первая энциклопедия украинского казачества // Культурная жизнь Юга России. – Краснодар, 2003. – №2. – С. 62–70; Фролов Б. Е., Чумаченко В. К. Разговор по существу // Культурная жизнь Юга России. – Краснодар, 2003. – №4 (6). – С. 65–71.

²¹ Авраменко А. М. Азовське козацьке військо [карта] // Историко-географический сборник. – Вып. 1. – Краснодар, 2007. – С. 151; Авраменко А. М. Азовське козацьке військо [карта] // Кубань-Украина: вопросы историко-культурного взаимодействия. Вып. 2. – Краснодар, 2007. – С. 242.

земель після 1839 року, а також сучасна границя між Запорізькою й Донецькою областями. Зміст карти прив'язаний до сучасної топографічної основи масштабу 1: 200 000, з виправленнями, що стосуються зміни берегових ліній.

Багату інформацію для складання карти АКВ дала монографія Л. М. Маленко²², незважаючи на деякі її неточності²³. Зокрема, у книзі Л. М. Маленко опублікована цікава рукописна «Карта земли Азовскаго козацького войска, покрытой красною краскою, с показанием части Мариупольского округа» 1839 року. На ній виділена ділянка землі «казённый пустопорожний просимой присоединить к войску, пространством 9881 десятины». Карта підписана наказним отаманом війська Гладким. Ще більш цікаві рукописні карти мені вдалося знайти в РДВІА. Одна з них складена землеміром Катеринославської губернії Авчинниковим і називається «План, представляющий часть греческих земель Мариупольской округи. С показанием отмежеванных из оной земель Всемилостивейше пожалованных Азовскому войску, и казенного порозжаго участка имянуемаго урзуфским или приморским, какое количество состоит в них десятин земли значится в приложенной экспликации. 25 апреля 1836 года»²⁴. Карта дуже докладно показує різні категорії земель, переданих АКВ, а експлікація повідомляє також, кому й на який строк (аж до 1848 року) були віддані в оброк землі тієї самої казенної ділянки, яку в 1839 році зумів одержати Гладкий для війська. Друга карта показує юртові землі та їх розподіл по категоріях, а також ділянки офіцерів²⁵. Масштаб обох карт – 2 версти в дюймі.

Фактичний матеріал, опублікований у різних роботах, особливо в монографії Л. М. Маленко, дозволяє набагато докладніше показати історію АКВ засобами історичної картографії. Представляється доцільним опублікувати дві або три карти. У першому варіанті (дві карти) одна з них повинна бути оглядовою й показувати всі основні події воєнної історії АКВ, а також шляхи переселень козаків і місця їх поселень у різні періоди. Оптимальний масштаб для такої карти 1: 2 000 000. Друга карта, уже опублікована мною, детально показує територію АКВ на північному узбережжі Азовського моря.

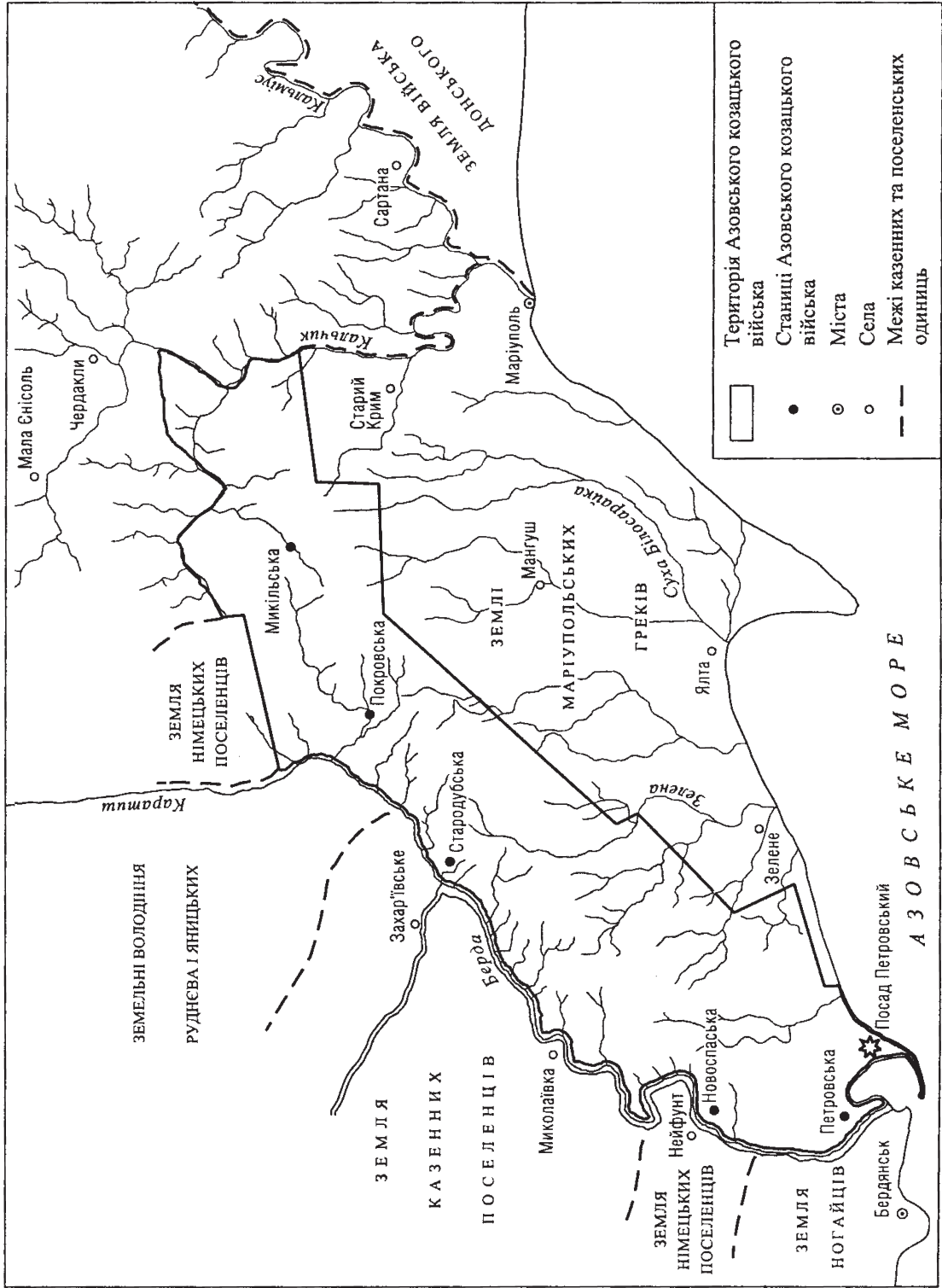
У західній частині оглядової карти слід показати місця поселення козаків Задунайської Січі до 1828 р., перехід козаків О. Гладкого на бік Росії та їх дії в російсько-турецькій війні, долю козаків, що

²² Маленко Л. М. Азовське козацьке військо (1828–1866). – Запоріжжя, 2000.

²³ Авраменко А. М., Фролов Б. Е. Монография по истории азовского казачества: Л. М. Маленко. Азовское казачье войско (1828–1866). – Запорожье, 2000; Українською мовою // Культурная жизнь Юга России. – Краснодар, 2002. – №1. – С. 64–66.

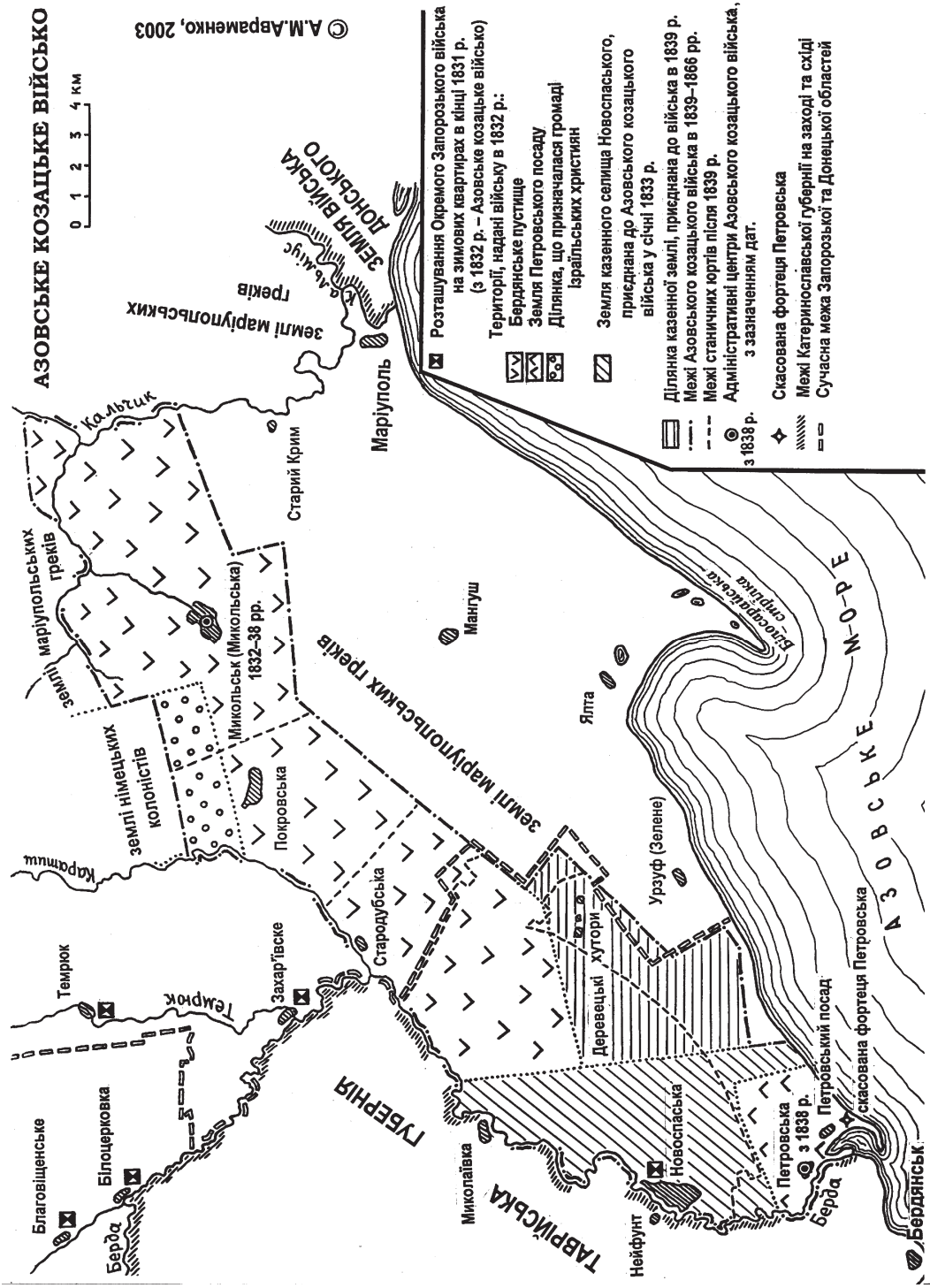
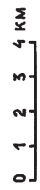
²⁴ Российский государственный военно-исторический архив, ф. 330, оп. 64, д. 29.

²⁵ Там само, д. 30.

АЗОВСЬКЕ КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО

© А.М.Авраменко, 2003

- Розташування Окремого Запорозького війська на зимових квартирах в кінці 1831 р. (з 1832 р. – Азовське козацьке військо)
- Території, надані війську в 1832 р.:
 - Бердянське пустище
 - Земля Петровського посаду
 - Ділянка, що призначалася громаді Ізраїльських християн
- Земля казенного селища Новоспаського, приєднана до Азовського козацького війська у січні 1833 р.
- Ділянка казенної землі, приєднана до війська в 1839 р.
- Межі Азовського козацького війська в 1839–1866 рр.
- Межі станційних юртів після 1839 р.
- Адміністративні центри Азовського козацького війська, з зазначенням дат.
- Скасована фортеця Петровська
- Межі Катеринославської губернії на заході та сході
- Сучасна межа Запорозької та Донецької областей

Азовське козацьке військо в історичній картографії

залишилися в турецьких володіннях, а також маршрут переселення козаків О. Гладкого в Приазов'я. Східна частина карти повинна показати район крейсерства азовських козацьких баркасних команд із 1837 року, маршрути переселення козаків у Закубання в період поступової ліквідації війська й станиці, у яких вони були оселені (Абінська, Азовська, Хабльська, Льська, Северська й ін.). При другому варіанті (три карти) оглядову карту слід розділити на західну й східну частині, що відповідає й хронології подій, які відображаються. У цьому випадку трапляється можливість показати історичні події в більшому масштабі й, природно, докладніше.

Створення серії карт з історії козацьких військ поступово дозволить розпочати підготовку Атласу історії козацтва, що буде цінним науково-довідковим виданням як для українських, так і для російських дослідників, студентів, учителів, краєзнавців і широкого загалу читачів. Обґрунтування ідеї й структури такого атласу були повідомлені на конференції в 2002 р. і опубліковані²⁶, але вожді сучасного козацтва воліють витратити гроші на інші цілі.

²⁶ *Авраменко А. М.* Атлас истории казачества: идея, концепция и структура // Казачество России: история и современность. Тезисы Международной научной конференции, г. Геленджик (8–11 октября 2002 г.). – Краснодар, 2002. – С. 4–7.

Дмитро Вирський

**З ГЕТЬМАНЩИНИ ДО НОВОРОСІЇ:
СПРАВА ІЗ ПІКІНЕРІЄЮ
НА КРЕМЕНЧУЧЧИНІ 1764 р.**

Утворення Новоросійської губернії 22 березня 1764 р. продовжило забарвлені ідеями Просвітництва імперські соціальні та адміністративні експерименти російського уряду. Організована як військовий округ, губернія складалася з Нової Сербії, Новослобідського козацького поселення, Слов'яносербії, Української лінії, 13 сотень Полтавського та 2 (Кременчуцької і Власівської) Миргородського полків, а також Бахмутського повіту. Населення губернії було воєнізованим і приписаним до гусарських і пікінерських полків. На кінець 1765 р. Новоросія складалася з Єлисаветградської провінції (Чорний і Жовтий гусарські полки*, Єлисаветградський пікінерський полк і новопоселені слободи розкольників), Катерининської провінції (Донецький і Дніпровський пікінерські полки, державні слободи Нові й Малі Водолаги, Українська лінія, що мала 21 слободу однодвірців) і Бахмутського повіту (Бахмутський і Самарський гусарські полки, Луганський пікінерський полк, державні і поміщицькі села).

* * *

Про те, як відбувалося переведення Кременчука та околиці з Гетьманщини до Новоросії та формувався Дніпровський пікінерний полк, і піде мова у цій статті. Зрештою, вона генетично продовжує тему козаччини на Кременчуччині, досліджену мною у двох виданнях монографії з історії краю до 1764 р.¹

Попередньо згадаємо, що специфічний реформістський курс імперської Росії прийнято пов'язувати з іменем Катерини II (1762-1796). За її правління були реорганізовані російська адміністрація та ціле суспільство, внаслідок чого, зокрема, ліквідовані були й

* Штаб-квартирою останнього і центром 1-ї роти був *Крюків*. Назва полку походить від кольору частин уніформи: як і Чорний гусарський та Єлисаветградський пікінерський, Жовтий гусарський полк мав білий верхній одяг (кафтани та епанчі), а нижній одяг (камзол і штани) був жовтого кольору.

¹ *Вирський Д.* «Українне місто»: Кременчук від заснування до 1764 р. – К., 2004. – 436 с.; *Його ж.* «Українне місто»: Кременчук від заснування до року 1764-го. – 2-ге вид., випр., доп. – К., 2011. – 681 с.

«недогарки» української автономії. Так, уже рік заснування Новоросії, що суттєво обкраювала землі Гетьманщини та Запорозької Січі, став і роком скасування гетьманства в Україні.

Ставлення кременчужан до нового урядового проекту – утворення Новоросійської губернії – суттєво різнилося, причому напряму залежно від соціального статусу. Міщанські і купецькі кола, ще як з'явилися перші чутки про нову губернію, направили депутатів до С.-Петербургу з проханням про приєднання міста до неї і навіть zorganizували святкове гуляння, коли це прохання задовольнили². 6 вересня 1764 р. Кременчук увійшов до складу Новоросійської губернії.

Утім, на той час не міщани з купцями, але численні козаки становили основу місцевого суспільства. Останні ж на перспективу позбавлення традиційного статусу і переведення в *пikінери*, себто нові поселенські війська, реагували переважно негативно³. На правобережній Кременчуччині, у Новослобідському козацькому полку, що перетворювався на Єлисаветградський пікінерський полк з центром у Міщуриному Розі, в 1764 р. відбулися заворушення.

На території ж Гетьманщини «головний командир» Новоросійської губернії О.П.Мельгунов вдався до популістських методів агітації, цілком ігноруючи існуючу козацьку адміністрацію. На папері мельгуновських маніфестів умови пікінерської служби мали певну привабливість, як для козацьких старшин, яких прирівнювали до російських офіцерів, так і для збіднілих козаків і селян. Так, в них обіцялось, що буде «земля всякому от первого до последнего каждому особо отмежевана и в вечно-потомственное владение утверждена. Вся земля разделяется на три звания. Первое звание – земля военных людей – никогда никакого платежа не будут давать. Второе звание – государственных поселян – также каждому особо отделена и вечно во владении утверждена; по прошествии льготных лет платитъ по числу земли малую подать. Третье звание – помещичья, т.е. владельческая, – также каждому отделена и вечно утверждена; платитъ противу поселян в-полы [себто в половину – Д.В.]. Вину и соли вольная продажа. Никто никогда неволею в службу взят не будет. Те, которые в службе находится будут, всегда, когда только захочет, может получить от службы увольнение. Гусарские и пикинерские полки равно старшинство с армейскими имеют. С поселян, т.е. с посполитых, никакого денежного платежа в казну, кроме что с числа земли по 5 коп. с десятины, а более ничего ни с хлеба, ни с волов никогда не будет требовано; оные жители будут слыть государственными поселянами и никогда никому во владение отданы не будут. Кто из пустых земель населит людьми, тому та земля вечно утверждается. Кто порожнюю

² Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т.16 (1762-1765 гг.). – С.894-895.

³ Полное собрание законов Российской империи. – Т.16. – С.803.

землю засеет лесом и окопает рвом, такая часть земли, как бы велика ни была, отдается тому в вечное владение. Кто наwerbует в службу в гусарский или пикинерский полк, те получают за то чины, а именно набирать за чины: за майорский 300 чел., за капитанский – 150, поручичий – 80, прапорщичий – 60, вахмистра – 30, а если на поселение, то поселян вдвое больше числом противу военных считать. Земля, определенная каждому рядовому пикинеру и поселянину – 30 дес. Военнослужащие по отставке от службы по свою смерть, также и по смерти их оставшияся жены и дети пользуются теми же преимуществами, равно как и в службе состояли, т.е. с данной им земли никогда никаких податей в казну брано не будет»⁴. Як побачимо нижче, обіцянки, зокрема про добровільність служби та вільний вихід з пікінерії, так і залишились на папері.

Та попри такі обіцянки-«цяцянки» набір пікінерів йшов туго⁵. Мельгунову ж був потрібний швидкий успіх. Адже запланований вербунок в 3 пікінерських полки мав дати 15 468 осіб⁶. Відтак, вже не церемонячись, сотенні округи Полтавського і Миргородського полків одна за одною, без жодних на те підстав, оголошувались приєднаними до нової губернії і пікінерії ...за добровільної згоди населення.

Історія приєднання Кременчуцької і Власівської сотень Миргородського полку до Новоросії, за викладом історика Д.Міллера⁷, з точки зору місцевих козаків, виглядала таким чином. У 1764 р., в часи заснування нової губернії, козаки кременчуцької сотні Максим Некраса, Сила Іванов і Іван Пишний скаржились тогочасному своєму полковнику Федору Остроградському в Миргород:

«сего Августа 16 сотник Кременчугский Яков Гаврилов⁸ призвал нас и многое число товарищей наших козаков в собственный свой дом, в котором был с ним только остающий от его высокопревосходительства генерал-поручика Мельгунова капитан Данило Иванов, уговаривал нас, чтоб мы все обще

⁴ Цит. за: *Миллер Д.* Пикинерия // Киевская старина. – 1899. – №12. – С.308-309. Про резонансність цього маніфесту О.Мельгунова говорить те, що його цілком внесено і до такої тогочасної української історіографічної пам'ятки як «Короткий опис Малоросії» (у списку Федора Маньківського з 1776 р.), див.: Короткий опис Малоросії (1340-1776). – К., 2012. – С.162-163.

⁵ Справу з 1764 р. про запис козаків і посполитих до Дніпровського пікінерного полку див.: ЦДІАУК, ф.51, оп.3, т.11, спр.18492 (97 арк.).

⁶ *Миллер Д.* Вказ. праця. – С.303.

⁷ Там само. – С.315-320.

⁸ *Гаврилов Яків Федорович* (1722 або 1725 – 1778) – син кременчуцького сотника, значковий товариш Миргородського полку (1747), сотник кременчуцький (1748-1764), ротмістр Дніпровського пікінерного полку (1764-1767), майор (секунд-майор?) (1768), прем'єр-майор (1771-1772), підполковник Єлизаветградського пікінерного полку (1773-1778).

из-под малороссийской команды удалились, а подписались бы под некоторым письменным обовязательством со всею сотнею Кременчугскою и грунтами и угодьями под ведение Новороссийской губернии, обнадеживая, яко всякому, в прибавок к имеющимся в нашем теперешнем владении грунтам, по многому числу за р. Днепром находящейся земли отведено будет к вечному владению, почему мы и купно до 60 сотнян говорили ему: ежели имеется о заверстании нас под Новороссийскую губернию Высочайший Е[я]. И[мператорского]. В[еличества]. указ, то просим нам с товарищи всей сотни козакам и прочим жителям оный объявить. Напротив чего сотник сказал: 'только де подпишется, желаете ли быть под Новороссийской губернией, то и указ ваш объявлен будет'. После чего как от нас с товарищи с многократным подтверждением объявлено было ему, сотнику, сие, что мы, будучи природные малороссыяне, ни в каково другое название от своей воли приступить не желаем, то помянутый капитан Иванов сказал ему, сотнику: 'поэтому де ты, Яков Федоров, остался', напротив которой капитана речи и он, сотник, сказал: 'я де и сам теперича, как вижу, проиграл', и затем сотник велел нам всем с товарищи из дому своего отходить. Будучи ж он, сотник Гаврилов, пред тем от 15 августа подписан с обовязательством быть под владением Новороссийской губернии и определен уже в пикинерский полк ротмистром, всепрежнейшим старательством своим приохотил подписаться и кременчугских старшин: атамана сотенного Оболонского⁹, асаула Собецакого¹⁰, хорунжаго Гореславца¹¹, писаря Семенова¹², атамана походнаго Велишаного¹³ да канцеляриста Очередка¹⁴ и бывших атамана походнаго Яковлева¹⁵, хорунжого

⁹ *Оболонський Опанас* – кременчуцький сотенний отаман (1757, 1763-1764). Не виключено, що він міг бути родичем відомого генерального бунчужного Дем'яна Васильовича Оболонського (мав великі маєтності в Горошині на Сулі). У пікінерах Опанас Оболонський став поручиком (згадка з 22.III.1767 р.). За ревізією 1783 р. згаданий як ротмістр та власник 32 душ підданих у Кременчуцькій окрузі. Його сином був *Артем Оболонський* – корнет і смотритель державних поселень Кременчуцької округи (1777-1778), поручик (1786) і капітан (1795).

¹⁰ *Собецький Василь Захарович* (1712 – після 1767) – кременчуцький сотенний осавул (1764), прапорщик (1767). 1780-1783 рр. у Кременчуці згадується ще військовий товариш *Максим Собецький*, отже хтось із цього старшинського роду лишився під урядом Гетьманщини. 1791-1793 і 1795 рр. як засідатель кременчуцького уездного суду згадується капітан *Євстафій Собецький*.

¹¹ *Гориславець Семен* – кременчуцький сотенний хорунжий (1762-1764).

¹² *Семенов Андрій* – кременчуцький сотенний писар (1764).

¹³ *Вільшаний (Ольшаний, Ольшанський) Лук'ян* – кременчуцький походний отаман (1764), прапорщик (1767).

¹⁴ *Очередко (Очередько) Василь* – кременчуцький сотенний канцелярист (1763-1764).

¹⁵ *Яковлев Андрій* – кременчуцький сотенний осавул (1757), сотенний походний отаман (перед 1764), прапорщик (1767).

Терентієва¹⁶ с сыном его Петром¹⁷ да козаков 9 чел., а прочие кременчугские сотняне, в том числе и мы, что на подговор его, сотника, не склонялись, то он, сотник, злясь и всеудобовозможными мерами стараясь, как бы сделанное им о бытии сотнянам кременчугским под объявленною губерниею обязательство привести в безпорочное исполнение, умыслили козакам кременчугским, равно и нам, запретить в базарных коморах и вдомах никаким промыслом не торговать и прочим утеснять, склоняя к подпису, а сверх того в таково, почитать всех, кременчугских сотнян в замешательство привел, что в нынешнее самонужнейшее ко упрятанию хлеба время принуждены лишиться и по разным от домов своих местам скрываются, и когда мы, нижайшие, такожде и еще 5 сотнян, не хотячи по голословному сотника обнадеживанию приступать и подписываться не пожелали, желая по жизнь нашу быть в малороссийской команде в отправлении по званиям нашим козачей службы, как и предки наши находывались, то он, сотник, усмотря крайнее наше нежелание и не допуская по команде нашей за то к жалобе, помянутых козаков данными на просьбу его, сотника, Ямбургскаго полка карабинерами в страх другим арестовать, посадив под великороссийский Ямбургскаго полку караул; мы же, ныжайшие, всилу ночью тайным образом з местечка уехали».

Як зауважує Міллер, у кременчуцького сотника знайшлися наслідувачі. У Власівці два значкових товариша, Семен і Олександр Устимовичі, стали збирати в козаків підписи під проханням про бажання бути під Новоросійською губернією, а в с.Рублівці знайшовся такий самий «доброхот» в особі якогось Задорожного (напевно, мова йде про Мусія Задорожного, місцевого значкового товариша, що був у конфлікті із власівським сотником¹⁸). Знайшлися охочі до пікінерської служби й в Келеберді і теж подали прохання про приєднання до нової губернії¹⁹. Для

¹⁶ Терентієв Андрій – кременчуцький сотенний хорунжий (після 1752 – перед 1762), поручик (1767).

¹⁷ Терентієв Петро – вахмістр (1767). Вдова «прапорщика» Марія Терентієва, яка мешкає в Кременчуці, згадується 1789 і 1792 рр.

¹⁸ Див. справу від 16.I-7.VII.1764 р. про скаргу виборного козака Власівської сотні Павла Шарка і значкового товариша Мойсея Задорожного на власівського сотника Прокопа Майбороду за привласнення їх ґрунтів, див.: ЦДІАУК, ф.51, оп.1, спр.2665. Окрему скаргу М.Задорожного від 13.I-VI.1764 р., див.: Там само, спр.2676. До речі, М.Задорожний згодом, напевно, змінив своє відношення до пікінерії, бо у справі 1770-1772 рр. фігурує як значковий товариш Миргородського полку, див.: ЦДІАУК, ф.131, оп.30, спр.290.

¹⁹ 12.XI.1768 р. датований рапорт про спільний розгляд Новоросійською губернською канцелярією та Малоросійською Колегією питання щодо прохання-чолобиття старшин Келебердянської сотні про приписання їх під юрисдикцію Новоросійської губернії, див.: Лебедев А. Рукописи Церковно-археологического музея Императорской Киевской духовной академии. – Т.1. – Саратов, 1916. – С.209. Потоцька сотня, яка зрештою лишилася під юрисдикцією Гетьманщини, також небезпечно наблизилася до переведення у пікінери. Справа у тому, що її сотник Ілля Шутенко особисто вступив на пікінерську службу і вернувся на становище сотника лише 1765 р., див.: ЦДІАУК, ф.102, оп.3, спр.58.

Мельгунова цього було досить, аби оголосити Кременчуцьку і Власівську сотні відписаними від Гетьманщини і прийнятими під його команду.

«Об'ява» ця викликала серед кременчужан сильні протести. Стойчик* кременчуцької сотенної канцелярії Лашко подався до Остроградського із скаргою на Гаврилова за неправильний його запис в пікінери і заявив: «призвал мене сотник и спросил: куда де хочеш записаться, не объявляя, в какую службу; то я по простоте, не ведая его намерения, сказал: 'куда козаки, туда и я', а потом Гаврилов, как слышно стороною, вписал мене в пикинеры».

Лашко ходив до сотника й просив не вписувати його в пікінерський список, але сотник на те його прохання нічого не «об'явив». Відтак, висловлював свою волю козак, «а понеже как предки мои козако служили, так и я, нижайший, с потомством своим козако служить желаю, в помянутую ж пикинерскую службу вовся как наперед не желал, так и ныне не желаю».

Слідом за Лашком в полкову канцелярію з'явилося ще 60 козаків з Кременчука із скаргою на Гаврилова за те, що він неправильно показав їх бажаними бути під Новоросійською губернією, про що вони, прохачі, ні словесно, ані письмово ніде не оголошували, а навпаки, бажать, за прикладом предків, залишатися в малоросійській службі. Гаврилов, за їх словами,

«желая их к своему хотению привести, ласкает козаков, находящихся в командирациях, сменю и другими подобными ласкательствами, а прочих, не склоняющихся на ласкательство, устрашает разными способами: так однажды, будучи в сотенной канцелярии, он убеждал некоторых и для наивысшего их устрашения держал под караулом находящегося в Кременчуге Ямбургского карабинерного полка, причем, созвавши плотников с топорами, приказал делать на несогласных колодки. Некоторых из челобитчиков Гаврилов теснит необыкновенными постоями, каких прежде даже при больших наездах не бывало; берет подводы 'с немалым против прежнего тягощением' и по просьбам об отлучке из Кременчуга по крайним нуждам не выдает паспортов, объявляя, что если просящий в его угоду подпишется на пикинерском списке, то и паспорт ему дан будет, а нежелающих устрашает высылкой с нынешних предковских грунтов и жилей во внутрь Малья России и чинит утеснение в забранье с поля хлеба». «И по таким устрашениям, – писали чолобитники, – и в дома нам без командира явится опасно, ибо если командира нам определено не будет, он крайне нас разорить может».

Сотняни закінчували свою чолобитну проханням про те, щоб лишили їх як і доти в козацькій службі та призначили їм нового сотника. Слідом за цією чолобитною надійшло й прохання ще від 39 кременчуцьких сотнян уже на ім'я гетьмана в Генеральну військову

* Стойчики – нарочні козаки, які зі своїми кінями утримувалися при канцеляріях Гетьманщини для потреб поштової служби.

канцелярію. У ньому козаки скаржилися, що Гаврилов примушує їх силою до пікінерської служби и утискує багатьох з них під караулом, так що вони змушені покинути свої домівки, жінок та дітей і ховатись; якщо і далі їм не буде від гетьмана захисту, то вони, чолобитники, змушені будуть рятуватись від Гаврилова втечею. І так як за призначенням Гаврилова в ротмістри їм неможливо залишатись без командира, то просять призначити їм сотником старшину з Полтавського полку – військового канцеляриста Григорія Бужинського²⁰.

Утім, незважаючи на протести кременчуцьких сотнян, гору взяли не вони, а Гаврилов. 6 вересня 1764 р. імператриці доповіли наступне прохання від старшин Кременчуцької та Власівської сотень:

«Мы, нижеподписавшиеся малороссийских сотенных местечек старшины, выборные козаки и владельцы в тех местечках с нашими подданными и с желающими жителями, твердо будучи уверены, что В. И. В. из матерняго милосердия всех своих верноподданных всякого звания людей в лучшее состояние и благополучную жизнь приводит за весьма себе угодное монаршеское удовольствие поставляя и в том неутомимый труд всемилостивейше соизволите брать; взирая на то, мы, верноподданные рабы В. И. В., дерзаем испросить такого же матерного призрения, чтоб нас целыми нижеозначеными местечками к Новороссийской губернии, оставя нас при прежних наших землях и угодьях, под единое право и команду соединить, чрез что совершенно мы уповаем в лучшее состояние нашу жизнь привести, и полезнее нынешнего В. И. В. и отечеству сделаться. Всемилоостивейшая Государыня, мы, верноподанные В. И. В. рабы, всеподданейше просим о сем нашем прошении Высоч. милосердие и указ учинить».

Як уже повідомлялось вище, така «милість» була дана. Був підписаний і указ, отриманий в гетьманському Глухові 4 жовтня, яким наказувалося віддати Кременчук і Власівку з мешканцями (5 112 чол.²¹), землями і маєтностями, за їх бажанням, під оруду Новоросійської губернії.

Кременчук ставав ротним містом (9-ї роти) Дніпровського пікінерського полку²². Шефами цього полку вважались Новоросійські

²⁰ Бужинський Григорій Григорович (1739 – ?) – службу розпочав 1.І.1755 р. при Полтавській полковій канцелярії, з 1759 р. – військовий канцелярист, з 1764 – військовий товариш (1769 р. направлений у військовий похід), див.: Кривошея В.В. Кривошея І.І. Кривошея О.В. Неурядова старшина Гетьманщини. – К., 2009. – С.49.

²¹ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851. – С.38.

²² Дніпровський пікінерний полк складався з таких рот: 1) Старосанжарська; 2) Новосанжарська; 3) Білицька; 4) Кобеляцька; 5) Сокольська; 6) Кишенська (Кишеньківська); 7) Переволочанська; 8) Келебердянська; 9) Кременчуцька; 10) Власівська. Землі полку стали основою для виокремлення Кременчуцького повіту. На 1772 р. у полку лічилося 1 368 військовослужбовців; членів їх родин і приписних – 24 166 осіб (11 712 чол. та 12 454 жін.); державних поселян на полковій території – 9 687 осіб (4 832 чол. та 4 855 жін.). Разом «у відомстві» полку – 35 221 осіб (17 912 чол. та 17 309 жін.), див.: ІР НБУВ, ф. V, спр. 265, арк. 106. На 1782 р. на території полку мешкало 24 341 осіб чоловічої статі (кількість мешканців полку за поселеннями див. Додаток).

губернатори, а першим полковником став Микола Одобаш. Протести ж гетьманського уряду, який доживав останні дні, були проігноровані. У 1775 р. до Новоросії приєднали й Потоцьку та Омельницьку сотні Миргородського полку²³.

Згодом, уся скандальна історія з пікінерією потрапить і на сторінки славнозвісної «Історії Русів»²⁴, історико-політичного трактату-памфлету невідомого автора, де буде описана в гротескно-іронічному тоні²⁵. Це текст зайвий раз засвідчив ворожість українців до імперських реформ коштом автономії України.

Для кременчужан же історія із пікінерією стала свідченням втрати козаками провідної ролі в історії краю, своєї соціальної трансформації локального масштабу, коли змінюються «пани», забувається і переписується-коригується історія, а також пропонується будувати нові стосунки «з чистого листа». І як завжди за «доби змін» – «кто-то здесь, чего-то, где-то выгадал, ну а кто-то, что-то прогадал».

Для кременчужан же історія із пікінерією стала свідченням втрати козаками провідної ролі в історії краю, своєї соціальної трансформації локального масштабу, коли змінюються «пани», забувається і переписується-коригується історія, а також пропонується будувати нові стосунки «з чистого листа». І як завжди за «доби змін» – «кто-то здесь, чего-то, где-то выгадал, ну а кто-то, что-то прогадал».

²³ Здається, тоді їх перепідпорядкували Полтавському козацькому полку, адже територія сотень не увійшла до складу Кременчуцького повіту (принаймні ревизія 1782 р. про них не згадує), а 1785 р. Катеринославський магістрат переслав до Кременчуцького магістрату указ Сенату «про залишення частини Полтавського полку сотень Омельницької та Потоцької на малоросійських правах судочинства та рішення справ», див.: ЦДІАУК, ф.955, оп.2, т.І, спр.3978. Слід також зауважити, що практично відразу після переходу Кременчуцької сотні у пікінерію розгорівся її «прикордонний» конфлікт із Омельницькою сотнею, що лишилася за Гетьманщиною. 1766 р. кременчужани скаржилися, що «обивателями Омельницького округу» кременчуцькі землі «прихвачені», а також прибрані відповідні граничні знаки, див.: ЦДІАУК, ф.102, оп.3, спр.61. Клопоти з новим кордоном отримав і Пивогірський (Пивогородиський) монастир, що мав маєтності у Власівській сотні (центрального уряду монастиря лишився у Городищі-Градицьку під юрисдикцією Миргородського полку).

²⁴ Причому то не єдина українська «історіографічна реакція» на цю справу. Так, до однієї рукописної збірки 1780-х рр. включені й тексти указів Катерини II про включення міста Кременчука до Новоросії та про врегулювання кордонів між Малоросією та Новоросією, див.: ІР НБУВ. – 451/689с (Збірник з зібрань Софійського собору).

²⁵ *История русов.* – К., 1991 (препринт 1846). – С.252-254.

**Відомості про населення військових поселень
Дніпровського пікінерського полку на листопад 1782 року**

звание полков	в воинских селениях принадлежащих к тем полкам	во оных сколько		
		мужеска полу душ	десятин земли	
Днепровского пикинерного	сии селения комплектуют оной полк.	Келеберде	543	за неописанием принадлежащей к сему полку земли не известно
		Солошине	176	
		Новых Сенжарах	3880	
		Беликах	3437	
		Кобыляке и в Горишних млинах	3515	
		Старых Сенжарах	2680	
		Кременчуге	282	
		Богомолвке	373	
		Кохновке	486	
		Пещаном	423	
		Власовке	248	
		Недогарках и Бугачевке	437	
		Рублевке	531	
		Пришибе с хуторами	1790	
		Кахновке	348	
		Переволочне	328	
		Горбаневке	31	
		Кишенке	1008	
		Лучках	201	
		Ханделеевке	206	
		Соколке	2353	
Комаровке	632			
Лисовке	133			
	ИТОГО	24 341		

З Гетьманщини до Новоросії: справа із пікінерією на Кременчущині 1764 р.

РДАДА, ф.16, оп.1, спр.796, ч.7, арк.105-107.

* Документ наданий А.Пивоваром.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Авраменко Анатолій (Краснодар) – к.і.н., доцент, керівник науково-дослідницького центру Краснодарської крайової організації «Співдружність Кубань – Україна»

Архипова Світлана (Київ) – аспірантка відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України

Бабюх Юрій (Київ) – аспірант відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України

Верменич Ярослава (Київ) – д.і.н., завідувача відділом історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України

Вирський Дмитро (Київ) – д.і.н., провідний науковий співробітник відділу української історіографії Інституту історії України НАН України

Водотика Тетяна (Київ) – аспірантка відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України

Галенко Олександр (Київ) – к.і.н., завідуючий сектором досліджень цивілізацій Причорномор'я відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України

Дмитрук Володимир (Київ) – к.і.н., старший науковий співробітник відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України

Єфіменко Геннадій (Київ) – к.і.н., старший науковий співробітник відділу історії України 20 – 30-х рр. ХХ ст. Інституту історії України НАН України

Кирчанів Максим (Воронеж) – к.і.н., викладач кафедри міжнародних відносин і регіонознавства Воронежського державного університету

Маловічко Сергій (Москва) – д.і.н., професор, завідувач кафедри історії та культурології Російського державного аграрного університету – МСГА ім. К.А.Тімірязєва

Нагорна Лариса (Київ) – д.і.н., професор, головний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України

Подкур Роман (Київ) – к.і.н., старший науковий співробітник відділу історичної регіоналістики Інституту історії України НАН України

Ротар Наталія (Чернівці) – д.політ.н., професор кафедри політології та державного управління Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

Рум'янцева Марина (Москва) – к.і.н., доцент кафедри теорії та історії гуманітарного знання Інституту філології та історії Російського державного гуманітарного університету

Чеберяко Оксана (Київ) – к. економічних н., доцент кафедри фінансів Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Чорновол Ігор (Львів) – к.і.н., старший науковий співробітник відділу нової історії Інституту українознавства імені І.Крип'якевича НАН України

Наукове видання

Регіональна історія України. Збірник наукових статей. Вип. 6

Головний редактор *В. Смолій*

Відповідальний редактор *Я. Верменич*

Відповідальний секретар *О. Андрощук*

Верстка та оригінал-макет *Л. Мигаля*

РЕГІОНАЛЬНА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ. Збірник наукових статей / Головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор Я. Верменич. — Вип. 6. — К.: Інститут історії України НАН України, 2012. — 242 с.

Підписано до друку 27.09.2012 р. Формат 70x100 1/16

Ум. друк. арк. 16,8. Обл. вид. арк. 13,12.

Наклад 300. Зам. 14. 2012 р.

Поліграф. д. ц. Ін. ту історії України НАН України

Київ 1, Грушевського, 4.